

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

УДК 94:336.02(477) “192”

СКРИПЧИНСЬКА Наталія Олександрівна

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

ІВАНОВА Людмила Георгіївна

кандидат історичних наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
.....	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	32
1.3. Методологія дослідження.....	42
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.	52
2.1. Українські хлібороби під пресингом політики «воєнного комунізму».....	52
2.2. Нові підходи радянської влади у розв’язанні продовольчої проблеми.....	61
2.3. Підготовка до суцільної колективізації села.....	72
2.4. Реалізація плану нищення сильного одноосібного господарства в Україні.....	89
РОЗДІЛ 3	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ФІСКАЛЬНО-ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.	104
3.1. Продовольча розверстка: елемент податкової політики радянської влади.....	104
3.2. Податкова політика радянської влади в українському селі в I пол. 20-х років ХХ ст.: особливості та трансформаційні зміни.....	120
3.3. Оподаткування села в умовах підготовки і проведення суцільної колективізації (1927-1929 рр.). Форми і види сільськогосподарських податків.....	144
3.4. Еволюція єдиного сільськогосподарського податку в Україні впродовж 20-х років ХХ ст.....	155
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	179

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМРСР – Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦККП(б) – Всесоюзний Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків)

ВЦКНС – Всеукраїнська Центральна Комісія незаможних селян

ДПУ – Державне політичне управління

КНС – Комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НЕП – нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКФ – Народний комісаріат фінансів

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада Народних Комісарів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет

ЦК – Центральний Комітет

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У нових соціально-економічних і суспільно-політичних реаліях сьогодення зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Після здобуття Україною незалежності значне зацікавлення науковців викликають трансформаційні процеси в економіці сільського господарства в 20-х рр. ХХ ст. Це пояснюється тим, що для повноцінного функціонування держави необхідна взаємодія не лише політичних, суспільних та культурних факторів розвитку, а й економічних. Невід'ємною складовою економіки держави є податкова система. З цієї позиції доречним є вивчення податкового законодавства окресленого нами періоду.

Податкова політика – важливий інструмент впливу на суспільство, що визначає характер і мету податкової системи, яка передусім має забезпечити необхідними ресурсами фінансування видатків держави. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політичну активність і т. д. Тому вивчення історії оподаткування є актуальним не лише з позиції запобігання кризових явищ в економіці, а й для врахування досвіду минулого з метою побудови «розумної» податкової політики в майбутньому.

Більшовики, які не змогли силоміць підкорити українське селянство, як «дрібнобуржуазну стихію», досягли бажаного, здебільшого, завдяки податковій політиці, що проводилася у 1920-х роках. Їхні зусилля у податковій сфері були спрямовані на розкол селянської маси, посилення протиріч на селі. Ці завдання вдало вирішувалися методом надання та скасування податкових пільг, термінами сплати податкових платежів тощо.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день соціально-економічний аспект функціонування податкової системи на селі залишається малодослідженим. Ця тема глибоко і комплексно не вивчалася вітчизняними дослідниками. Не досить

об'єктивно розкривались наслідки податкових нововведень на селі, робота податкових органів. Ступінь досліджуваності проблеми характеризується також наявністю неточних, а нерідко і відверто хибних оцінок сутності податкової політики радянської влади в українському селі у 20-х роках ХХ ст. Це в свою чергу, визначає актуальність обраної нами теми.

Питання про місце та роль податкової системи в українському селі особливо важливе в сучасних умовах, коли в Україні формується нова економічна модель функціонування аграрного сектора народного господарства. Отже, задекларована тема дослідження має наукове та суспільно-політичне значення, що й зумовило звернення автора до її вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Інституту історичної освіти. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 28 лютого 2011 року, протокол № 7.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному й системному аналізі особливостей податкової політики радянської влади в українському селі, яка мала місце у 20-х роках ХХ ст.

Відповідно до мети визначено наступні основні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, рівень та повноту її джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;
- розкрити особливості соціально-економічного життя українського села в 20-х роках ХХ ст. та проаналізувати хід виконання щорічних податкових кампаній;
- виявити різницю між теорією та практикою податкової політики радянської влади в українському селі, дослідити фіскальну функцію та специфіку застосування класового принципу оподаткування сільського населення;
- з'ясувати політико-правовий механізм запровадження обов'язкового

виконання податкових стягнень;

- визначити форми і види сільськогосподарських податків;
- простежити еволюцію єдиного сільськогосподарського податку в Україні впродовж 1920-х років;
- визначити зміст, характер, спрямованість та наслідки податкової політики більшовиків в українському селі у 20-х рр. ХХ ст.

Об’єктом дослідження є соціально-економічна політика радянської держави в українському селі, адміністративно-примусова система управління суспільством та повсякденна господарська діяльність сільського населення.

Предмет дослідження – система натурально-продуктових та грошових податків в УСРР, їхні форми та методи стягнення, створення та функціонування податкового апарату на селі, наслідки реалізації податкової політики в українському селі в 20-х роках ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку і до кінця 20-х років ХХ ст. Нижня хронологічна межа пов’язана з функціонуванням продовольчої розверстки, яка розглядається як окремий елемент податкової політики радянської влади. А вибір верхньої межі зумовлено бажанням автора показати еволюцію податкової політики в українському селі впродовж першого десятиліття з її запровадження. Охоплений період враховує особливості оподаткування в умовах жорстокої політики «воєнного комунізму» та не менш жорстокої політики суцільної колективізації у порівнянні з ліберальним НЕПом.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються адміністративних кордонів УСРР, які змінювалися внаслідок декількох адміністративно-територіальних поділів, але не вплинули на проведення податкової політики на теренах республіки в 1920-х роках.

Методологічною основою дисертації є сукупність наукових принципів та методів, що складають основу історичного дослідження: історизм, наукова об’єктивність та системний підхід, без яких неможливе об’єктивне реконструювання політичного та соціально-економічного життя сільського населення в умовах

проведення радянською владою податкової політики на селі.

Наукова новизна результатів праці полягає в постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше:

- зроблено спробу комплексно дослідити податкову політику радянської влади в українському селі впродовж 1920-х років, що дало змогу простежити суперечливий характер оподаткування селянства та безпосередній вплив на нього політичних орієнтирів на прикладі конкретних історичних періодів («воєнного комунізму», НЕПу, суцільної колективізації). А також провести порівняльний аналіз характеру оподаткування, методів стягнення податків, їхніх форм та видів на певному історичному етапі;

- окреме місце відведено дослідженню продовольчої розверстки як елементу податкової політики радянської влади в українському селі;

- на основі широкого кола джерел висвітлено особливості виконання селянами (колгоспниками, одноосібниками) податкових зобов'язань;

- використано архівні матеріали у вигляді таблиць, що дають змогу порівняти, як обчислювалися ставки різних видів податків (продподатку, єдиного продовольчого податку, єдиного сільськогосподарського податку), проаналізувати суми податкових надходжень по губерніях України в порівнянні з розміром встановленого контингенту та ін.;

- показано, що урядові заходи щодо «вдосконалення» податкового законодавства спрямовувалися, насамперед, на майнове розшарування селян, протиставлення куркулів біднякам та знищення інституту приватної власності на селі;

- доведено історичний факт становлення й існування податкової політики в українському селі, яка мала відверто репресивний характер.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей соціально-економічного життя українського села;

- визначення форм та видів сільськогосподарських податків;
- вивчення класового принципу оподаткування сільського населення.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із оподаткуванням селянства;
- зміст, характер, спрямованість та наслідки податкової політики на селі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в дослідженні, суттєво розширюють сучасні знання з історії українського селянства 1920-х років. Результати дослідження можна використовувати для написання узагальнюючих праць з історії народного господарства України, розробки конкретних проблем соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних курсів для студентів, які навчаються на факультетах історичного, економічного та сільськогосподарського профілів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення праці обговорено на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження відображено в п'яти виступах на науково-практичних конференціях. Зокрема, на IX Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Суми, 2011); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012); XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2013), П'ятих Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2013).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 10 наукових статтях, з яких 5 – у фахових наукових виданнях України та одна в зарубіжному науковому виданні.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів

(11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з них основна частина складає 178 сторінок, список використаних джерел і літератури – 55 сторінок (429 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографічний огляд цієї проблеми охоплює історіографію радянського періоду та доби незалежності України, що, в свою чергу, включає українську та зарубіжну історіографію. Водночас, у радянському періоді можна виокремити декілька етапів: 1) 1920-ті роки ХХ ст.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х років; 3) друга половина 1950-х – початок 1960-х років; 4) друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; 5) друга половина 1980-х – по 1991 рік. За концепцією представленою В. Коцуром та А. Коцуром[321] 1991 рік став початком сучасного етапу в історії дослідження задекларованої нами теми.

Для більш детального розкриття історіографії проблеми необхідно, перш за все, розглянути і проаналізувати історіографічні дослідження становища українського села та політики радянської влади по відношенню до українського селянства в 20-ті роки ХХ ст.

В радянській історичній науці 1920-х років класовий підхід та комуністична ідеологія мають величезний вплив на висвітлювання науковцями селянського питання. Підтверджено, що саме з 1920-х років радянська історіографія започатковує виконання ідеологічних функцій, необхідних для підтримки політики режиму. Авторами перших досліджень були керівники вищих партійно-радянських органів України – секретарі ЦК КП(б)У Д. Лебідь, Я. Яковлев, відомі військові діячі Р. Ейдман, Є. Лихаревський, М. Макушенко, Е. Есбах та ін.[421, с. 6]

Праця М. Лівенського[335], що побачила світ у 1922 році, була однією з перших присвячених нашій проблематиці. Вона носить виключно агітаційний характер. Відзначається відсутністю статистичних даних та комплексного аналізу проблеми. Автор негативно оцінює політику «воєнного комунізму» та

продрозверстку, висловлює своє захоплення нововведеним продподатком. А всі мінуси в оподаткуванні пояснює несподіваністю природного лиха, а не помилками радянського керівництва.

А. Пешехонов[355] намагається з'ясувати тягар натурального оподаткування для різних груп селянства використовуючи розрахунки ЦСУ України. Однак, у роботі не були залучені загальноукраїнські показники, автор обмежився лише деякими районами Харківської губернії. Це стало суттєвим недоліком дослідження.

Доволі ґрунтовною з великою кількістю залученого матеріалу є монографія А. Валенштайна[275]. У ній детальному аналізу підлягає податкова політика на селі у 1922-1923 рр. та визначаються причини розбіжностей між бюджетними та масовими даними. У дослідженні не розглядаються податкові платежі селян УСРР, тому воно не може дати повну картину оподаткування в Радянському Союзі.

До числа найбільш ґрунтовних робіт вказаного періоду, присвячених селу, варто віднести монографію М. Гуревича[290], який значну увагу приділяв висвітленню таких складних і важливих проблем, як економічна диференціація та соціально-класова стратифікація на селі. Безпосереднє дослідження податкової політики більшовиків на селі у порівнянні з податковою політикою царської влади можемо спостерігати в іншій роботі М. Гуревича[291]. Автором проводиться порівняльний аналіз московської та української систем оподаткування, що вирізняє його серед інших дослідників того часу.

Історики В. Якиманський та О. Осліковська започаткували вивчення наслідків ліквідації поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків та перерозподіл земельного фонду, аграрні перетворення після більшовицького жовтневого перевороту 1917 року [420, с. 4].

Оригінальністю поглядів відзначається праця А. Большакова[267], де зауважується, що незважаючи на всі підрахунки статистів, реального покращення добробуту на селі не спостерігається. Дослідник стверджував, що прорадянські автори співставляючи податкову політику царату та більшовизму на селі, не враховували економічних особливостей довоєнного та післявоєнного українського

села. Він продовжив свої наукові пошуки у монографії «Деревня 1917-1927»[266], об'єктом дослідження якої стало обкладання землі податком починаючи з XVI ст.

У 20-ті роки також було опубліковано чимало робіт, спеціально присвячених общині та місцевому радянському управлінню на селі. Ці роботи узагальнювали дослідження відповідної законодавчої бази, земельних відносин і практики радянського управління на місцях.

Однією з ознак цього періоду була наявність статей і брошур прикладного характеру, присвячених вивченню оподаткування сільського населення, хлібозаготівель, розвитку зернового господарства. У працях В. Качинського[256], В. Соловейчика[261], М. Чернова[262], А. Альтермана[263], В. Доброгаєва[253] проаналізовано зернові проблеми та хлібозаготівельні кризи 1927-1928 господарського року. Ці автори не використовували термін «повинність», але науково обґрунтували ознаки формування її адміністративно-примусового механізму здійснення. Так, В. Доброгаєв простежив особливості нарахування та стягнення податку в Україні. Класову спрямованість податку, його роль та функції у «соціалістичній перебудові села» висвітлював О. Кушнір[331].

В теоретико-методологічному відношенні на загальному фоні помітно виділялися праці М. Бухаріна [271], [272], [273], [274]. Він, аналізуючи ситуацію в сільському господарстві країни, засудив «надзвичайні заходи», «заслонні загони» та примусове поширення позик, а в дискусії із Й. Сталіним у квітні 1929 р. використав термін «данина» [271, с. 289-291].

Відхід від НЕПу, проголошення сталінської «революції згори» знайшли відображення в політичних творах партійно-радянських працівників [421, с.7]. Взагалі історично-партійна література 1920-х років на перший план висувала висвітлення питань, які предметно відображали основний зміст політики радянського режиму.

Дослідники 20-х років не могли бути в повній мірі об'єктивними та неупередженими, оскільки були безпосередніми учасниками подій. Вони у своїх дослідженнях нерідко оперують матеріалом, що потребує перевірки та уточнення. Більшості робіт того часу властивий відверто агітаційний характер, далекий від

науковості та історизму. Однак, деякі автори виражали незалежність від політичної кон'юнктури та дозволяли собі критику податкової політики радянської влади.

У період 1930-х – першої половини 1950-х років концептуальний підхід в історичних дослідженнях визначався положеннями «Краткого курса истории ВКП(б)» та політичним значенням теми. Характерним явищем стало те, що з початком колективізації сільського господарства кількість праць, присвячених доколгоспному періоду функціонування сільського господарства, різко зменшилася. Це пов'язано зі зміною офіційної радянської доктрини, в якій місця для неспівського села вже не було. Саме тому, у типових для того часу працях Є. Генкіної [281] село доби НЕПу згадується лише побіжно і лише в тих його аспектах, які не суперечили офіційному курсу партії на суцільну колективізацію. У своїй праці Є. Генкіна звеличує радянську владу та її податкову політику, вказує на вимушеність політики «воєнного комунізму» умовами боротьби за владу та розглядає перехід до НЕПу як геніальний далекоглядний задум В. Леніна.

У 1940 році М. Залеський опублікував невелику за обсягом книгу про податкову політику радянської держави [303]. Він зробив спробу комплексного аналізу податкової політики більшовиків на селі. Досліджуючи податки на всесоюзному рівні, автор виявив зменшення податкового тиску на середняцькі господарства в період побудови радгоспно-колгоспної системи та зауважив, що колективізація базується на союзі робітничого класу та селянства. Основним принципом проведення колективізації вважав «принцип добровільності» [303, с. 85]. Хоча репресивна фінансова політика, яка регулювала процес переходу від індивідуального до колективного господарювання, діяла всупереч зазначеному принципу.

У праці Н. Анісімова «Радянське селянство» [264] податкова політика розглядається як важіль впливу на куркульські господарства, з метою залучення їх до колгоспів. Дослідник стверджував, що податкова політика спрямована лише на обмеження, а не ліквідацію куркульства. За його словами колективізація та розкуркулення – «революційний переворот» на селі [264, с. 31].

Для податкової політики кінця 1920-х років характерним було застосування самооподаткування. «Культурно-соціальне будівництво села», як зазначає Р. Філіпов у своєму дослідженні «Соціалістичне будівництво та самооподаткування»[376, с. 345], неможливе без залучення додаткового капіталу. На що й було спрямовано самооподаткування. Вчений зауважував, що самооподаткування тепер є добровільною формою виплат, яка охоплювала практично все населення.

Важливим для вивчення податкової політики радянської влади в українському селі в окреслений період є доробок С. Гоцуляка «Соціалістичне будівництво 1929-1930 рр.» [285]. В ньому з'ясовуються причини зменшення прибутковості під кінець 1920-х років в приватному секторі сільського господарства.

Радянський історик В. Дяченко[300] приділяв величезну увагу розвитку радянської фінансової системи у 20-х роках ХХ ст. Ним розглянуті етапи становлення тодішньої податкової системи в цілому. Автор поверхово розглянув податкову політику більшовиків на селі. Як і для більшості дослідників того часу, для В. Дяченка українська податкова система не стала окремим об'єктом дослідження, вона розглядалася крізь призму загальносоюзної.

На увагу заслуговує робота Г. Мар'яхіна «Налоговая система СССР» [339] надрукована в 1952 році. В ній автор зробив спробу проаналізувати розвиток податкової системи СРСР, враховуючи особливості природних умов радянських республік. Новизною згаданої праці стало чітке розмежування видів податків за періодами та категоріями платників податку.

В цей період працювали та вивчали певні аспекти аграрної історії такі вітчизняні науковці: І. Борисов, О. Горобенко, В. Зотов, С. Любарський, К. Плотніков та ін.

Другому періодові розвитку радянської історичної науки з проблем аграрної історії притаманні політико-ідеологічні пріоритети розвитку суспільства. На відміну від попереднього періоду, в історіографії 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст. спостерігається відсутність живої дискусії. Вся увага дослідників зосереджувалася на основних проблемах продиктованих часом: колективізації, класовій боротьбі на

селі, розвитку колгоспного ладу та ін. Тож, дослідження проводяться в заздалегідь визначеній системі координат. Цим пояснюється розбіжність справжньої реальності та реальності відображеної у працях тогочасних авторів.

Після XX з'їзду КПРС спостерігається відносна лібералізація суспільно-політичного життя. Вона виявилася і в розвитку радянської історичної науки, ознаменувавши третій період в історіографії обраної нами теми – друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. У цей час з'являються праці П. Першина[350], Г. Мар'яхіна [340], В. Данилова[295], М. Ігошиної[306], І. Слинька[366].

В 1957 р. побачили світ ґрунтовні монографії В. Бондаренка[268] про громадське господарство колгоспів України перших довоєнних п'ятирічок та В. Данилова[295] про матеріально-технічні передумови колективізації. У доробку В. Данилова з'ясовано передумови здійснення колективізації та висвітлено особливості землеробства, хлібозаготівель, розвитку тваринництва, механізації сільськогосподарських робіт, тобто загальноекономічні та організаційно-господарські питання, що безпосередньо стосувалися чинної системи оподаткування.

Уже згаданий вище науковець Г. Мар'яхін продовжив свої дослідження у монографії «Очерки истории налогов с населения СССР» [340]. Характерною рисою цієї праці є те, що автор комплексно аналізує податкову систему СРСР, робить екскурси в її минуле та іноді дає об'єктивну оцінку ходу виконання податкових кампаній. Проте він не вдається до критики в розкритті суті податкової політики на селі, а розглядає всі заходи партії як єдино можливі.

Початок 1960-х років ознаменувався помітним підвищенням інтересу до вивчення історії селянства в період переходу до НЕПу. Помітне місце займає праця Ю. Полякова[361] присвячена висвітленню наслідків революційних соціально-економічних перетворень на селі, а також всебічному дослідженню причин переходу до нової економічної політики. У цій праці досліджуються суспільно-політичні настрої селян. Це не було випадковим, адже настрої стають одними із перших соціально-психологічних явищ, якими цікавилися соціальні психологи в

Радянському Союзу, адже саме через настрої вони знаходять суб'єктивне вираження об'єктивних потреб селянства [421, с. 8].

Водночас Ю. Мошков[345] одним із перших розкрив причини виникнення зернової проблеми та кризи хлібозаготівель 1928-1929 господарського року, підкреслюючи їхні об'єктивні та суб'єктивні сторони, згубність «надзвичайних заходів» для селянських господарств. Особливості хлібозаготівель в Україні висвітлювали також І. Ганжа, І. Слинко, П. Шостак у статті «Украинское село на пути к социализму» [388], виокремлюючи «серйозні недоліки» та «значне зменшення продуктивності сільського господарства» у 1931-1932 рр. Монографія І. Слинка[366], що вийшла друком у 1961 р., була першою роботою, в якій проаналізовано весь спектр причин виникнення зернової проблеми та кризи хлібозаготівель. Дослідник дійшов висновку про те, що причиною хлібозаготівельної кризи кінця 1920-х років стали ліквідація та скорочення куркульських господарств, порушення ринкової рівноваги, несприятливе співвідношення цін та інші явища. Низька механізація робіт у колгоспах, а також надто високі норми відробітку та податки, про які писав І. Слинко, фактично засвідчували відробіткову трудову повинність селян.

У цей же час з'являється праця М. Ігошиної «Продналог – составная часть НЭПа» [306], у якій йде мова безпосередньо про продподаток та його застосування на практиці. Автор наголошує лише на тому, що продподаток сприяв союзу робітничого класу та селянства, не розкриваючи багатогранну значущість продподатку у соціальній сфері. І аж ніяк не розглядає продподаток, як стимул до майнової диференціації селянства.

Також проблемам аграрних перетворень присвячено нарис П. Першина[350], який підкреслював керівну роль колгоспного ладу у встановленні нових аграрних відносин. Однак, поряд із висвітленням формування колгоспної системи, автором чільне місце відводилося аналізу соціально-економічного розвитку одноосібних господарств.

Проте, навіть така обмежена лібералізація історичної науки тривала недовго. Для четвертого періоду історіографії нашої теми (друга половина 1960-х – перша

половина 1980-х рр.) характерним є утвердження нової, не менш жорстокої, ніж раніше схеми викладу історії.

З кінця 1960-х років історіографія виходить на рівень підготовки узагальнюючих робіт. Непохитна модель ідеологічного і концептуального підходу до історії Радянської України та аграрної історії зокрема, надзвичайно чітко була реалізована на сторінках багатотомних досліджень «История СССР», «История КПСС», «История крестьянства СССР», «Суспільно-політичне життя трудящих Української СРР» [421, с. 8].

Історіографія 1970-х – 1980-х років поповнилася працями В. Данилова [294] про соціально-економічні відносини у доколгоспному селі. Він вміло поєднав у своїх дослідженнях теоретико-методологічні та конкретно-історичні підходи при аналізі різних суперечливих, але тісно пов'язаних економічних та соціально-класових процесів розвитку села напередодні колективізації сільського господарства. Автор справедливо відзначає, що головним джерелом фінансування економічного, політичного та культурного розвитку країни були податкові надходження. Однак висновки вченого про те, що податкова політика радянської влади на селі в роки НЕПу захищала інтереси незаможних селян викликають критику. Адже реальний аналіз доводить непомірність податкових платежів для економічно слабких селянських господарств та надзвичайно короткі терміни їх сплати.

Селянське господарство на той час було головним джерелом фінансування індустріалізації. До цієї проблеми неодноразово звертався С. Кульчицький [323], який висвітлював питання про мобілізацію внутрішніх фінансових ресурсів, державні позики, оподаткування та самооподаткування сільського населення. Серед проаналізованих ним проблем – причини стагнації сільського господарства в кінці 1920-х років, серед яких основною виступає абсолютно економічно необґрунтоване перекачування коштів адміністративно-командною системою з сільськогосподарського сектору економіки в індустріальний. Дотичною до наведеної вище є праця П. Першина «Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму» [351], присвячена історії радянського українського села, висвітленню специфіки його соціально-економічного розвитку.

У 1978 році з'являється ґрунтовна праця з проблеми історії фінансів СРСР В. Дяченка [299]. Він виділив два основні варіанти реконструкції податкової системи: шляхом введення єдиного платежу та організації двох нових груп платєжів (промислове виробництво, сільське господарство). Головна ідея дослідження – розкриття ролі податкової системи на селі в системі функціонування економіки СРСР.

Аналізу проблем, що мали місце в сільському господарстві України у 20-х роках ХХ ст. присвячена монографія Р. Ляха «Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.)» [336].

Важливою ознакою історіографічного процесу цього часу була поява колективних праць з історії економіки та розвитку УСРР, в яких відображено становище селян у 1920-х роках [311], [313]. Одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень стала соціально-класова структура радянського села, що давала змогу дослідити не лише соціальну історію, а й роль податків у плановій диференціації суспільства.

У роботі М. Соколова [368], що вийшла друком у 1981 році, з'ясовуються теоретичні та практичні аспекти становлення податкової політики на селі, як однієї з форм господарських зв'язків міста та села. Використання у дослідженні широкого архівного матеріалу дає читачеві уявлення про складні соціально-економічні процеси на селі. Однак в монографії йдеться лише про РРФСР, дані по Україні наводяться в обмеженій кількості.

У статті П. Денисовця та О. Єрмака «Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр.» [390] на матеріалах УСРР розкриваються класова спрямованість і соціальні засади податкової політики в українському селі. Названа робота також визначає роль державної політики у регулюванні соціально-економічних відносин на селі.

Проводячи аналіз соціально-економічних процесів у житті українського селянства в 20-х роках ХХ ст. С. Кульчицький, С. Лях та В. Марочко [327] важливе місце відводять податковій справі на селі та історичним особливостям її запровадження. Цілком справедливим є твердження: «Під впливом воєнного

комунізму селянське господарство дедалі більше занепадало. Селянин у якого вилучалися надлишки продукції, втрачав інтерес до господарювання і до максимуму скорочував посіви.»[327, с. 25].

Таким чином, для історіографії вказаного періоду притаманне повернення до неосталінізму, замовчування важливих сторінок історії України ХХ ст. та штучне створення «білих плям» в історії. Її характерною особливістю була заангажованість наукових публікацій, у яких наголошувалося на тільки позитивній ролі радянської економічної системи управління.

П'ятий історіографічний період досліджуваної теми припадає на другу половину 1980-х років до 1991 року. Цей період розпочинається з горбачовської «перебудови» для якої притаманна лібералізація духовного життя радянського суспільства, незважаючи на існування політичної цензури. Відповідно в історичній науці розпочалося полювання за штучно створюваними в попередній період «білими плямами», тобто розпочався процес накопичення «критичних знань» про тоталітарне минуле, задля демократичного майбутнього. Це дало поштовх до якісно нового розвитку вітчизняної історії.

Починаючи з другої половини 1980-х років аграрні відносини в радянському селі 20-х рр. ХХ ст. отримали в історичній літературі принципово інші підходи у висвітленні та оцінці. Цю тенденцію можна простежити у монографії В. Кабанова «Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма» [314]. Автор намагається не торкаючись ідеологічних питань, дати незаангажовану оцінку політики ВКП(б) в добу воєнного комунізму та тим економічним і політичним процесам в радянській державі, що спричинили появу нової економічної політики.

У цей період була опублікована праця М. Тепцова «Аграрна політика на крутих поворотах 20-х – 30-х років»[372], в якій сконцентровано увагу на дослідженні розвитку аграрних відносин та радикальних дій влади у цій сфері.

Характерною рисою наукових досліджень вітчизняної історіографії стає поступовий відхід вчених від усталених у радянській історичній науці методологічних принципів і стереотипів та звернення до розкриття маловідомих явищ. Зокрема, статті С. Кульчицького[397] та В. Марочка, Є. Шаталіної[403], які

вийшли друком у 1988-1990 рр., присвячені вивченню заборонених у радянський період тем голоду та примусових хлібозаготівель. Першим до цієї проблеми звернувся С. Кульчицький, зауваживши, що основною причиною голодомору в Україні стали продрозкладка, «принци розверстки» та «посилення адміністративного тиску» [397, с. 214]. М. Шмельов та В. Попов [384] у своїй роботі розглядаючи причини, що призвели до голодомору акцентують свою увагу на хлібозаготівлях, колективізації, розкуркулюванні та застосуванні радянською владою «надзвичайних заходів».

Вперше О. Мовчан у статті «Голод 1921-1923 рр. в Україні» [404] торкається проблеми податкових платежів українського селянства. Вона аналізує податкову політику більшовиків в аграрному секторі економіки України в умовах голоду 1921-1923 років, приділяючи основну увагу причинам та хронологічним межах лиха.

Становлення сучасної історіографії з обраної нами теми припадає на 1991 рік, коли Україна стала незалежною державою, і триває до сьогодні. Цей період, на відміну від попередніх, відзначається появою сотні документальних видань та низкою наукових статей. Протягом 1991-2014 рр. в Україні захищено сотні дисертацій з питань політичних та соціально-економічних відносин 20-30-х рр. ХХ ст. (кооперації, НЕПу, хлібозаготівель, податкової політики держави), опубліковано монографії з тих чи інших аспектів соціально-економічної історії України. У них з'ясовано причини і наслідки соціально-економічної політики радянської держави в українському селі, досліджено демографічні втрати населення від голоду, фіскальну сутність податкової системи.

Розвиток аграрних відносин став об'єктом досліджень А. Харитонова [379], В. Даниленка [293], Г. Сургая [370]. В центрі наукової уваги історика В. Даниленка знаходились економічний, ідеологічний та соціокультурний зміст сталінізму. Величезне значення дослідник відводить наслідкам втручання адміністративно-бюрократичної системи в аграрну сферу та визначенню причин формування сталінського типу господарства в Україні. Важливо відзначити монографію Г. Сургая, автор якої, дотримуючись соціалістичних принципів у трактуванні історичних процесів, наголосив на появі нового курсу «сталінської моделі

соціалізму», що насамкінець «спотворила ідею передачі землі у загальнонародне користування». Цей історик зрештою визнав, що село починаючи з кінця 1920-х років, стає джерелом коштів і робочої сили для процесу індустріалізації СРСР в цілому й Україні зокрема.

Досліджуючи податкову історію, варто звернути увагу на колективну працю О. Мороза та С. Злупка «Українське селянство у першій половині ХХ століття» [344], яка надає ґрунтовний аналіз структурі засобів податкового тиску на українське селянство починаючи з кінця 20-х рр. та впродовж 30-х рр. ХХ ст. Автори аргументовано довели, що селянство не стало б на шлях колективізації та побудови колгоспного ладу, якби не розкуркулювання та непосильний податковий тиск, що в кінцевому результаті призвели до «виморювання голодом» [344, с. 128]. У контексті нашої справи значний інтерес викликає монографія Ю. Шаповала «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» [382]. Науковець трактує соціально-економічні процеси на селі як відновлення політики військово-феодалної експлуатації.

Концептуальне значення мають дослідження професора С. Кульчицького [328], [329], в яких аналізуються і визначаються закономірності розвитку України в цілому та українського села, зокрема. Автор наголошує, що радянське суспільство формувалося на засадах тоталітаризму. Запорукою його успішного існування залишався політичний контроль. Історик констатує, що політичний контроль здійснювався подвійно: партійно-більшовицькими та органами ВНК – ДПУ. Ідеї С. Кульчицького знаходять своє відображення у праці «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)» [330]. Він зосереджує увагу на розгляді концепцій економічної та соціальної політики радянської влади. Дослідник торкається питань податків та їх запровадження на практиці, доказом цього є роз'яснення причин запровадження продрозкладки та подальшого переходу до продподатку. За словами автора радянські керманічі розуміли, що побудована на реквізиції селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Продрозкладка, яка цементувала всю економічну систему суспільства періоду громадянської війни, підлягала скасуванню, але не відразу. На думку С. Кульчицького Ленін шукав

ефективну економічну форму, яка б замінила продрозкладку, не викликаючи опору селян. Цією формою став запроваджений продподаток, що мав важливе соціально-економічне значення, але, на переконання дослідника, викликав неоднозначну реакцію в партії. Адже значна частина членів партії сприйняла ленінський тактичний крок як відступ. У праці «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.)» С. Кульчицький[325] висвітлює закономірності розвитку УСРР в перше десятиріччя після встановлення радянської влади. У своєму дослідженні вчений аналізує реалізацію радянського принципу «комуністичного розподілу», тобто централізованого постачання населення за рахунок конфіскації продуктів у селян. Не заперечуючи того історичного факту, що політика «воєнного комунізму» була продиктована війною та господарською кризою, дослідник тлумачить її завдання і методи значно ширше. Він вважає її спробою запровадження «комуністичного розподілу» [325, с. 116].

Відомий дослідник цього історичного періоду В. Марочко[338] глибоко проаналізувавши етапи розвитку кооперативного руху в Україні дійшов висновків, що соціально-економічна політика більшовицької держави за часів НЕПу була покликана зміцнити базу тоталітарного режиму. Відносно економічної кризи та господарської розрухи початку 1920-х років, на думку автора монографії «Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)» їх основною причиною стали революційні експерименти більшовиків і «червоногвардійський штурм». Він не обмежується продрозкладкою, як основною складовою політики «воєнного комунізму» і наголошує, що насильницьке подолання ринкових відносин, встановлення державної монополії та запровадження натурального продуктообміну, контроль за виробництвом і, головне, розподіл – далеко не повний перелік складових частин нового господарського ладу.

Праці професора В. Калініченка фокусують увагу читачів на індивідуальному селянському господарстві. Автор досліджує інститут земельної громади, який зосереджував у собі значні потенційні можливості розвитку як у галузі господарства, так і в сфері місцевого самоврядування. Особливу увагу привертає монографія «Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-

1929)»[315], в якій висвітлюється широке коло питань, пов'язаних з різноманітними сторонами виробничої діяльності і повсякденного життя українського селянства в доколгоспний період. Важливе значення при дослідженні нашої теми має ще одна праця В. Калініченка «Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження» [316], що розкриває вплив НЕПу на економіку села та дає оглядову характеристику податкової системи на селі. Доцільно відзначити справедливе зауваження автора: «більшовики рішуче проводили класову лінію в оподаткуванні» [316, с. 36].

Надзвичайно широкі перспективи в дослідженні аграрних відносин на селі було відкрито в другій половині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ століття. Це стало можливим завдяки доступу до раніше засекречених матеріалів фондів державних архівів України та Росії. Зміна тенденцій у розвитку історичної науки другої половини 1990-х рр. призвела до появи нового бачення минулого селянства, зокрема визнання голодомору 1932 – 1933 рр. геноцидом проти українського народу [425, с. 22]. До питання голодомору в Україні, його причин та наслідків звертається багато як Українських, так і західноєвропейських істориків. Робота з їхніми працями посідає важливе місце у дослідженні обраної нами теми, тому що у них певною мірою висвітлюється фіскальна політика радянської влади 20-х років наслідком якої і став голодомор. Зокрема у праці С. Дібрової «Сталінська колективізація: погляд крізь час» [391] відображено основні причини голоду початку 1930-х рр.: суцільна колективізація, хлібозаготівлі, «індустріальний стрибок» та репресії.

У статті «Голод на Україні (1931-1932 рр.): причини та наслідки» [327] відомий історик В. Марочко проаналізував економіко-господарський механізм розвитку села в умовах колективізації, з'ясував причини репресій, методи хлібозаготівель та охарактеризував сам процес колективізації. Новизною бачення зазначеної проблеми відзначається надрукована у 2000 році колективна монографія «Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Злочини проти народу»[278]. У книзі на основі архівних та опублікованих джерел і спогадів-свідчень людей розповідається про три радянські голодомори, їх причини та наслідки.

У монографії В. Ченцова «Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки» [381] простежуються етапи та особливості репресивної політики радянського режиму в Україні проти широких соціальних верств, в тому числі й проти селянства. Тож ця праця є важливою для відтворення загальної картини становища селянства у 20-ті рр. і допомагає глибше зрозуміти радянську економічну політику.

Наукове зацікавлення викликає праця П. Панченка та В. Шмарука «Аграрна історія України» [348]. У ній представлено не лише загальноекономічну характеристику аграрного сектору, а й фінансові заходи держави в досліджуваний нами період. Дослідники акцентують на існуванні в українському селі «надзвичайних заходів» (непосильні податки та надподатки, конфіскації, штрафи, продаж майна за несплату). Автори підкреслили дискримінаційну політику держави щодо селянства, яка негативно позначилася на подальшому розвитку аграрного сектору.

Проблеми економічного розвитку України 1920-х років окреслено у праці О. Пирога [356], що визначила НЕП як більшовицьку політику імпровізації, пов'язану з поступовим відступом влади від комуністичних постулатів.

Заслуговують на увагу наукові доробки В. Доценка [392], І. Дробота [393], М. Журби [395], Т. Стоян [428] та В. Шарпатого [415], що дають уявлення про політичне, економічне та соціальне становище населення на теренах Української республіки. У монографії О. Сушка «Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект» [371]. Останній розділ цього дослідження присвячено особливостям приватногосподарської діяльності сільського населення. Висвітлюючи цей аспект проблеми, автор на основі широкого кола джерел здійснив системний аналіз функціонування приватного селянського господарства в Україні в умовах НЕПу, дослідив роль і місце селянського двору в формуванні ринку сільськогосподарської продукції, визначив місце і роль сільських кустарів у дрібнотоварному виробництві. Цілком аргументованим і слушним у контексті наведеного матеріалу виглядає висновок автора, що селянське приватне господарство України мало всі ознаки виробництва підприємницького типу і водночас риси дрібнотоварного виробництва.

У монографії О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» [342] чільне місце відводиться аналізу кризових явищ в аграрному секторі України на початку 20-х років ХХ ст., більшовицькій політиці «воєнного комунізму», мішечництву тощо. Необхідно також відзначити працю В. Греченка «Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)» [287], де розглянуто питання формування тоталітарного режиму в Україні протягом 1920-х рр. На підставі нових методологічних позицій висвітлено проблеми НЕПу, політичної боротьби в даний період, трансформацію більшовицької партії від урядової до державної. Історія кооперативного руху окресленого нашою темою періоду знаходить своє відображення у доробку В. Гольця [282]. Автором проаналізовано галузеву структуру кооперативного сектора економіки Північного Лівобережжя України, розширення споживчої кооперативної мережі, особливості розвитку сільськогосподарської кооперації та вплив на неї більшовицької податкової політики.

Соціально-економічному розвитку українського села та аграрним перетворенням в Україні присвячені монографії О. Заволнюка [302], В. Іваненка [305], Г. Капустян [317] та В. Смирнова [367].

Впродовж останніх десятиліть вийшли друком наукові видання, що по-новому трактують відносини між радянською владою та селянством у 1920-ті роки. Такою роботою стала фундаментальна колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси» [360] підготовлена у 2002 році науковцями Інституту історії України НАНУ. У ній голодомор розглянуто з точки зору проведення компартійним керівництвом «масового терору як методу експропріації селян-власників». Події кінця 1920-х – початку 1930-х років висвітлено як терористичні акції, спрямовані на усунення незалежності сільських виробників від держави і встановлення радянської диктатури в повному обсязі.

Своєрідним підсумком вивчення причин та наслідків голоду в Україні стала інша колективна праця науковців Інституту історії України НАНУ «Голод 1932-1933 років: причини та наслідки» [283], що побачила світ в 2003 році. Робота складається з 11 розділів, у тому числі джерел та історіографії дослідження. Серед її

авторів – відомі українські науковці: С. Кульчицький, В. Марочко, Р. Пиріг, О. Мовчан, Л. Гриневич, О. Веселова, Дж. Мейс. Дослідниками визначено причини голоду: хлібозаготівлі, руйнівні наслідки колективізації, розкуркулення, штрафи, податкова політика держави. Проте останній аспект висвітлено недостатньо, наприклад Л. Гриневич називає сільськогосподарський податок та самооподаткування «грошовими проблемами» [283, с. 280].

Також у 2003 році був виданий третій том шеститомної «Політичної історії України ХХ ст.» [359], який охоплює події 1921-1938 рр. Його написанням займалися вчені Інституту історії України НАНУ. Дослідники змогли дати більш змістовні відповіді на такі непрості питання, як: «чому сталися три радянські голодомори» та «чим пояснити дивні, на перший погляд, перипетії нової економічної політики». Авторський колектив третього тому аргументовано доводить, що результати 17 років міжвоєнного періоду виявилися для українського народу не менш трагічними, ніж попередня доба революцій та війн: два голодомори, майже безперервні масові репресії, депортації десятків тисяч громадян України за соціальними й національними ознаками. Історики справедливо відзначають, що поряд з побудовою радянського ладу як фундаменту тоталітарного політичного режиму, було досягнуто істотних успіхів у модернізації господарства та в культурному будівництві.

Варто відзначити ґрунтовну колективну монографію з історії українського селянства опубліковану у 2006 році [310]. Авторський колектив дає оцінку подіям, що відбувалися в колективізованому селі й призвели до «воєнно-феодальної експлуатації колгоспників» та закріпачення селянства в цілому. Як зазначав В. Марочко, головним у процесі колективізації стала руйнація економічної могутності індивідуальних селянських господарств. Заклавши організаційно-господарські основи напівкріпосного соціального статусу колгоспника, влада позбавила його права вільно розпоряджатися своїм життям.

Величезне значення в дослідженні податкової політики радянської влади має «Економічна історія України» [301] – це перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, створене великим колективом академічних і вузівських

фахівців. Двотомна праця охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ній простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, у тому числі на українських землях з особливою долею. Дані по нашій проблемі знаходять своє відображення в другому томі монографії, що вийшов друком у 2011 році. Один із авторів видання Г. Єфименко висвітлює соціально-економічні заходи більшовиків 1917-1920 рр. Інший автор С. Кульчицький розкриває причини господарської розрухи та голоду 1921-1923 рр., особливу увагу звертає на становлення НЕПу та визначення владою економічної політики для сільського господарства, аналізує підготовку і перебіг суцільної колективізації в українському селі. Але податкова політика в українському селі у 20-х рр. ХХ ст. висвітлюється побіжно.

До сучасних досліджень, які до певної міри віддзеркалюють податкову історію українського села варто зарахувати праці О. Доценка[298], П. Гай-Нижника[279], О. Ганжі[280], Т. Козацької[401] та В. Лазуренка[332]. У своїй праці П. Гай-Нижник на основі широкого спектру документальних джерел та матеріалів, значна частина яких вперше вводилася до наукового обігу, висвітлює специфічний і неординарний напрямок розбудови національної державності у податковій сфері від часу утворення української Центральної ради в 1917 році до згортання НЕПу та початку податкової реформи 1930 року.

Монографія О. Ганжі «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927)» [280] досліджує історію українського селянства в період становлення та утвердження тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Особлива увага приділяється проблемам, які раніше залишалися поза увагою дослідників – протистоянню селянства режиму, виробленню політики радянської влади з головних питань селянського життя. Характерною особливістю дослідження є те, що авторка вперше розглядає податкову політику на селі як окремий напрям економічної політики режиму, а не як його складову.

Проблема становлення системи оподаткування та самооподаткування селян в УРСР 1928-1930 рр. була предметом уваги Т. Козацької[401]. В процесі дослідження

історик дійшла висновку, що соціально-класова спрямованість та силовий механізм запровадження податків призвели до фінансових втрат та господарської руїни. Самооподаткування в статті трактується як окремий вид податково-грошового стягнення з селян.

Науковий інтерес викликає праця В. Лазуренка[332], в якій досліджено широке коло суспільно-політичних і соціально-економічних проблем, що стосуються функціонування в роки НЕПу економічно міцних, а відповідно – заможних селянських господарств. На підставі комплексного вивчення архівних та опублікованих джерел висвітлено соціально-економічне становище заможних селянських господарств та їх роль в розвитку продуктивних сил до колгоспного радянського села. Розглянуто ставлення радянської влади до заможного українського селянства. Багато уваги автор приділив дослідженню податкової політики радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства.

Домінуючим у науково-історичній літературі з соціально-економічної проблематики є фактологічний підхід, що свідчить про незавершеність досліджень та про їхню невичерпність. Історики підкреслювали недоліки командно-адміністративної системи, писали про факти визиску селянських господарств під час хлібозаготівель, про фіскальну сутність оподаткування. Разом із тим, проблема формування податкової системи на селі та її вплив на економічне життя селян залишалися поза їхньою увагою.

Однак, податкова політика радянської влади в українському селі перебувала в центрі уваги дослідження С. Корновенка [320]. У монографії висвітлюються особливості становлення та поширення в роки нової економічної політики радянської податкової системи. Автором проаналізовано соціально-економічне становище українського селянства на початку 1920-х років, формування ринкових механізмів регулювання соціально-економічних процесів на селі. Описано класовий характер визначення єдиного сільськогосподарського податку. Розглянуто питання наростання класово-дискримінаційних явищ у радянській податковій політиці в українському селі в 1925-1928 рр. Проте автор зосереджується на широкому

дослідженні податкової політики переважно у відбудовчий період 1921-1925 рр., а політика останніх років НЕПу розглядається дещо поверхово, що дає дисертантці поштовх до більш ґрунтовного дослідження оподаткування селянства в другій половині 1920-х років.

Варто відзначити, що праця С. Корновенка «Село. Хліб. Гроші.: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу» має важливе значення для розгляду обраної нами теми, так як є першою систематизованою роботою що висвітлює податкову політику радянської влади в українському селі в межах окресленого нами періоду. Але не дає читачеві можливості простежити розвиток податкової системи від початку і до кінця 20-х років ХХ ст., порівняти особливості оподаткування в умовах жорстоких політичних режимів «воєнного комунізму» і суцільної колективізації та порівняно ліберальної політики НЕПу, виявити еволюційні зміни єдиного сільськогосподарського податку впродовж 1920-х років. Ці та інші питання піднімає в своїй праці дисертантка та вносить певну новизну до вже дослідженого матеріалу.

Податкову політику радянської влади в українському селі більшість науковців розглядає в контексті соціально-економічних змін, що відбувалися в 1920-х роках. Вказані тенденції знайшли відображення в дисертаціях С. Міняйло та Т. Козацької. У 2007 році С. Міняйло захистила дисертацію[425], присвячену дослідженню податкової політики радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи в 1930-х рр. Розглядаючи соціально-економічне становище українського села напередодні суцільної колективізації (1927 – 1929 рр.) авторка не оминає увагою і податкову політику радянської влади, хоча подає її схематично. Дослідниця дає коротку характеристику оподаткування попередніх років лише для висвітлення податкової реформи 1930 – 1932 рр.

Дослідниця Т. Козацька[423] однією з перших дослідила самооподаткування як окремий захід у системі податкових стягнень радянської влади з українських селян. Вона проаналізувала становище сільського населення в умовах посилення хлібозаготівельних компаній (1928-1933 рр.) та з'ясувала, що в УСРР існувала чітка система адміністративно-примусового вилучення державних повинностей.

Сучасна зарубіжна (російська та західна) історіографія соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку радянського села 1920-1930-х рр. зосереджується переважно на висвітленні колективізації, політики розкуркулення, сталінських репресій, голоду, залучаючи нові архівні джерела. Новизною концептуального підходу вирізняється стаття М. Безніна та Т. Димоні[386]. У ній автори вперше заявили про існування в колгоспному селі Росії системи повинностей колгоспників.

Російські історики, вивчаючи суспільно-політичні, економічні проблеми 20-х років ХХ ст., доводять, що «більшовики використовували «воєнний комунізм» не тільки як вимушений засіб, але і як інструмент переходу до нового суспільного ладу» [307, с. 242]. Характерною рисою цієї праці є відхід від позиції радянської історіографії в оцінці НЕПу. Вчені пропонують іншу інтерпретацію причин, що зумовили перехід до нової економічної політики, якісно нові концептуальні засади в її розумінні: «Перехід до НЕПу був вимушеним кроком. По-перше, на початок 20-х років не виправдались розрахунки більшовиків на світову революцію: потрібно було будь-якими засобами вижити. Опиратися лише на державний примус було неможливо» [307, с. 252]. Така позиція російських вчених перегукується з точкою зору українських істориків.

Досліджуючи історію податків у Росії, А. Толкушин[374] з'ясовує засоби податкових стягнень із селян в контексті розвитку всієї податкової політики радянської влади в СРСР.

Російська історіографія у дослідженнях проблеми фінансово-економічних відносин на селі періоду сталінської модернізації суспільства орієнтується на вивчення питань аграрної історії. Наприклад, І. Зеленін[396] вважав основними причинами голодомору суцільну колективізацію, хлібозаготівлі та політику його безпосередніх організаторів – Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева. Автор використав поняття «організація голодомору», а також прокоментував цитату із судового вироку стосовно співробітників Наркомзему, які нібито намагалися «створити ситуацію голоду». В інших своїх роботах історик досліджував процес розкуркулення та репресії проти селян, що й було визначено сутністю нової

політики адміністративно-командної системи в сільському господарстві, яка полягала в перекачуванні коштів для промисловості.

У 90-х роках ХХ ст. посилюється інтерес до історії селянства і з боку західних істориків. Варто виокремити дослідження Р. Конквеста[318], Д. Хоскінга[380], Н. Верта[277], А. Граціозі[286], в яких вчені дійшли висновку, що податкова політика радянської держави в аграрному секторі, як і вся система побудови соціалістичного суспільства, здійснювалася в умовах репресій та тиску на селянство.

Р. Конквест у першому розділі своєї книги «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» аналізуючи події 1917-1927 рр., приділив особливу увагу питанням пов'язаним із переходом до нових пріоритетів в оподаткуванні, сутності НЕПу, політичної доктрини більшовиків. Автор на широкому фактологічному матеріалі доводить, що під час голоду 1921-1923 рр. в Україні радянська влада запроваджувала «державну політику перекидання максимуму тягарів на найменш «лояльних», була не здатна зарадити лихові» [318, с. 65]. Дослідник висловлює думку про те, що необмежене примусове вилучення хліба в 1921 р. замінили податковими заходами. Проте, в Україні їх запровадження відкладалося «аби зібрати якомога більше зерна для нагальних потреб» [318, с. 67]. Характеризуючи загальну концепцію НЕПу Р. Конквест зауважує, що вона зводиться до тези В. Леніна: «Величезна помилка думати, що Неп поклав край терорів. Ми ще повернемося і до терору економічного» [318, с. 69].

Вивчаючи історію СРСР Д. Хоскінг у своїй праці «История советского союза 1917-1991» окреме місце відводить з'ясуванню питань пов'язаних із запровадженням НЕПу та новим оподаткуванням селянства. Він зауважував: «Скасування хлібних реквізицій мало серйозні економічні наслідки. Продподаток давав селянам впевненість в тому, що надлишки сільськогосподарської продукції вони зможуть продавати» [380, с. 125]. Аналізуючи політику радянської влади в аграрному секторі економіки, автор пише: «Політика уряду в сільському господарстві лише ускладнювала ситуацію. Найбільш економічно потужні селяни відчували непомірний тягар оподаткування, на них тиснули і політично» [380, с. 130].

Західна історіографія також представлена працями зарубіжної україністики, монографіями німецьких та американських дослідників, написаних та опублікованих ними у різні роки. Варто звернути увагу на монографії В. Гришка[288], К. Кононенка[319] та В. Плюща[358], що висвітлюють колоніальне становище України, руйнівні наслідки колективізації та голоду, експлуатацію її економічного потенціалу.

Проведений історіографічний огляд свідчить, що висвітлення обраної нами теми впродовж тривалого часу було заангажованим, оскільки вона потрапила у радянський період під жорстокий ідеологічний контроль. Головне коло досліджень було пов'язане з соціально-економічними сюжетами, тоталітарно-репресивною системою радянської влади, колективізацією, розкуркуленням, голодом тощо. Незважаючи на достатньо широку історіографічну спадщину, спеціальної комплексної праці присвяченої податковій політиці радянської влади в українському селі від початку до кінця 20-х років ХХ ст. поки що не існує. Цим пояснюється звернення автора до цієї проблеми.

1.2 Джерельна база дослідження

Вирішенню поставлених у роботі завдань допомагає широка джерельна база. Обрана тема дослідження знаходиться на межі трьох наукових дисциплін: історії, економіки, права. Цим пояснюється певна складність її дослідження та специфічність джерельної бази. За походженням і змістом джерела з історії становлення та функціонування податкової системи умовно можна поділити на три групи: архівні джерела, опубліковані документи та матеріали і тогочасні періодичні видання.

До першої та основної групи джерел належать архівні документи, що зберігаються у фондах центральних та обласних архівосховищ. У дослідженні використано матеріали 64 фондів (222 справи) з п'яти українських архівних установ. Велику кількість документів виявлено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Опрацьовані фонди віддзеркалюють як

організаційну структуру вищих органів влади, так і їхню діяльність у сфері фінансового забезпечення Радянського Союзу в цілому, та України зокрема.

Насамперед, це документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Ф. 1), які містяться деякі відомості про особливості проведення податкової політики на селі. Сюди варто віднести циркуляри, постанови та розпорядження ЦВК СРСР і ВУЦВКу, що стосуються безпосередньо податкової системи, статистичні звіти Наркомфіну про надходження сільськогосподарського податку, листування з наркоматами фінансів і земельних справ УСРР та ін. Протоколи та стенограми засідань РНК УСРР про складання державного та місцевих бюджетів республіки, про оподаткування селянства УСРР єдиним сільськогосподарським податком (в різні господарські роки), про перегляд недоїмок по сільгосподатку, про заміну термінів його стягнення для України подано у фонді Ф. 2 (Рада народних комісарів Української СРР). У цьому ж фонді зібрано постанови, витяги з протоколів засідань, таблиці, доповідні записки Раднаркому УСРР про розподіл фінансів.

Окремо необхідно зупинитися на аналізі матеріалів Народного комісаріату фінансів УСРР (Ф. 30), що дають можливість об'єктивно відобразити специфіку функціонування податкової системи 20-х рр. ХХ ст. в українському селі, розкрити справжні мотиви застосування органами радянської влади класового підходу в оподаткуванні та розмежувати податки, які стягувалися з українських селян, на натуральні й грошові. У цьому фонді містяться інструкції про самооподаткування, різноманітні директивні листи та циркуляри, статистичні звіти про перебіг оподаткування населення, відомості Наркомфіну УСРР про виконання плану мобілізації коштів із населення різних областей та районів України, протоколи засідань колегії Наркомфіну УСРР та матеріали до них, доповідні записки, скарги селян на дії сільських рад стосовно процесу оподаткування.

Величезне значення при дослідженні обраної нами теми належить архівним документам Державної планової комісії при Раді народних комісарів УСРР (Ф. 337). Вони ознайомлюють нас з матеріалами про встановлення єдиноподаткового контингенту в Україні на 1924-1925 господарський рік, дають чітке уявлення про особливості підготовки і ходу кампаній по стягненню єдиного сільгосподатку в

УСРР з 1924-1925 року по 1927-1928 господарський рік. Також у цьому фонді знаходяться вичерпні відомості про стан самооподаткування сільського населення України з грудня 1927 року по серпень 1928 року.

Серед документів Особистого фонду Власа Яковича Чубаря (Ф. 4402) знайдено чимало матеріалів аналогічного змісту. Більшість документів є результатом доповідей на партконференціях КП(б)У і містять статистично-фінансові відомості про хід заготівель зернових культур, городини, м'яса селянськими господарствами, колгоспами та радгоспами.

Інформаційну цінність при дослідженні окресленої теми мають ще й документи, які зберігаються у наступних фондах: Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5), Народного комісаріату земельних справ УСРР (Ф. 27), Народного комісаріату продовольства УСРР (Ф. 340) та Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (Ф. 290). Інформація, що міститься у матеріалах цих фондів дозволяє простежити особливості виконання на місцях хлібозаготівель, валового збору урожаю зернових культур, виявити динаміку розвитку тваринництва в окремих секторах сільського господарства, з'ясувати виконання селянами різних форм державних повинностей, їхнє ставлення до політики радянської влади на селі.

Фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України характеризуються, порівняно, невеликою кількістю документів з історії податків 1920-х років. При вивченні дослідженої нами теми розглядалися переважно матеріали Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф. 1), основна увага приділялася 1 і 20 описам даного фонду. Протоколи політбюро, документи оргбюро ЦК КП(б)У разом з матеріалами численних нарад з питань проведення податкових кампаній, листування ЦК з губкомами партії, огляди діяльності губкомів за певні періоди, довідки та інформаційні зведення щодо ходу податкових вилучень на селі – стали основою для розкриття суті податкової політики радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст. Фіксуючи факти оподаткування населення, проведення політики розкуркулення та хлібозаготівель, ці документи дали змогу проаналізувати особливості оподаткування сільського населення України,

здійснення хлібозаготівель за принципом розкладки, поширення самообкладання в українському селі.

Значний науковий інтерес викликають документи з історії становлення та функціонування податкової системи в українському селі, які зберігаються у фондах Житомирського, Одеського та Чернігівського обласних архівів. Серед них найбільш чисельну групу складають циркуляри, директиви, розпорядження, що надходили до місцевих органів влади з центру, звіти про роботу губернських, повітових, обласних та районних комітетів партії, постанови, доповідні записки і т. ін.

У документах фондів Державного архіву Житомирської області знаходить своє відображення характер податкової політики, яку проводив радянський уряд в українському селі на регіональному рівні в межах тогочасної Волинської губернії. В архівних фондах Новоград-Волинського райвиконкому (Ф. Р-100), Солотвинського волвиконкому (Ф. Р-190), Малинського окрвиконкому (Ф. Р-846), Сербівського волвиконкому (Ф. Р-960), Житомирського повітвиконкому (Ф. Р-1123), Коднянського волвиконкому (Ф. Р-2377) зберігаються матеріали, що розкривають специфіку здійснення та проведення податкових стягнень із селянства у першій половині 1920-х років. Зокрема, у фонді Ф. Р-1123 містяться відомості про діяльність Житомирської повітової особливо-продовольчої комісії, про заміну продрозверстки продподатком та проведення продподаткової кампанії. Фонд Р-2377 надає матеріали по складанню списків натуральних податків та висвітлює переписку з райпродкомом та податковим інспектором щодо стягнення натурального податку. Важливі документи по самообкладанню селянства зберігаються у фонді Р-326 (Волинський окружний виконавчий комітет). Невід'ємними при розгляді податкового питання є також фонди: Волинської губернської комісії незаможних селян (Ф. Р-12), Волинського губвиконкому (Ф. Р-28), Відділу управління Житомирського повітвиконкому (Ф. Р-2567), Волинського губревкому (Ф. Р-2686) та ін.

Опрацьовані джерела Державного архіву Одеської області дають змогу простежити становище українського селянина в 20-х роках ХХ ст. та вплив на нього податкового тягаря. Завдяки архівним документам, що містяться у фондах

Одеського губстатбюро (Ф. Р-41) та окрстатбюро (Ф. Р-42), Одеського губернского фінвідділу (Ф. Р-104), Одеського повітового фінвідділу (Ф. Р-1592), Одеського окружного фінвідділу (Ф. Р-1129), Одеської губернської (Ф. Р-606) та окружної (Ф. Р-728) планових комісій, Відділу управління Одеського губревкому (Ф. Р-2106), Одеського окрвиконкому (Ф. Р-969), автору вдалося простежити особливості виконання на місцях хлібозаготівель, валового збору урожаю зернових культур, виявити динаміку розвитку тваринництва в окремих секторах сільського господарства, з'ясувати виконання селянами різних форм державних повинностей, їхнє ставлення до політики радянської влади на селі.

Фонди Державного архіву Чернігівської області містять матеріали, в яких висвітлюються регіональні особливості оподаткування українського селянства в окреслений нашим дослідженням період. Інформацію про зміни і доповнення законів республіканського значення та списки селян платників податків і норми стягнень подають фонди Чернігівського губвиконкому (Ф. Р-15), Чернігівського окрвиконкому (Ф. Р-65), Чернігівської губернської контрольної комісії (Ф. Р-305), Чернігівського губернского планового відділу (Ф. Р-776), Чернігівського Окрстатбюро (Ф. Р-944), Фінвідділу Чернігівського губвиконкому (Ф. Р-1282), Чернігівського окружного фінансового відділу (Ф. Р-1287). Наприклад, у фонді Ф. Р-15 знаходимо документи що відображають плани і кошторис по продподатку на 1922-1923 господарський рік, переписку з губернськими установами щодо проведення продподаткової кампанії з щоденними та десятиденними відомостями про надходження продподатку. У цьому ж фонді зберігаються протоколи засідань Чернігівської губернської податкової комісії, що є надзвичайно важливими для нашого дослідження. Фонд Ф. Р-65 дає можливість використати матеріали розпоряджень і циркулярів ВУЦВКу та Раднаркому про проведення єдиного сільськогосподарського податку, надання пільг сільській бідноті та червоноармійцям, стягнення недоїмок по податкам, проведення грошової реформи та ін. Важливі відомості містяться у фонді Ф. Р-776, зокрема це резолюція колегії Наркомфіну СРСР про систему обкладання, протоколи засідань губплану та губернської податкової комісії, доповіді губплану та губвиконкому щодо ходу

проведення кампанії по єдиному сільгосподатку і т. д. Статистичні дані про обкладання сільськогосподарським податком доходів від другорядних галузей сільськогосподарських і неземлеробських заробітків, а також дані про самообкладання сільського населення за 1927-1928 бюджетний рік знаходимо у фонді Ф. Р-944. Фонд Ф. Р-1282 вміщує в собі протоколи засідань губернської податкової комісії, необхідні для вивчення обраної нами теми. Фонди Городнянського повітвиконкому (Ф. Р-18), Остерського райвиконкому (Ф. Р-78) та повітвиконкому (Ф. Р-20), Пакульського волвиконкому (Ф. Р-47) та райвиконкому (Ф. Р-79) та ін., дають характеристику мотивів застосування класового принципу оподаткування різними видами податків, а також описують структуру застосування до селян каральних заходів у формі накладання штрафів, виселення та позбавлення волі з конфіскацією майна.

Всі перераховані вище джерела дозволяють об'єктивно і неупереджено аналізувати податкову політику радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.

Другу групу джерел складають опубліковані документи та матеріали, представлені збірниками постанов та розпоряджень уряду, стенографічними звітами та доповідями, збірниками архівних документів.

Грунтовніше збагнути податкову політику радянської влади на селі допомагають надруковані партійні, урядові постанови, нормативні акти тощо. Вони допомагають проаналізувати основні напрями податкової політики більшовиків і розкривають сутність нормативно-правової бази функціонування фінансової роботи на селі та зміни, що відбувалися в цій сфері діяльності радянського керівництва. Більшість з них опубліковані у таких збірниках: «Декреты Советской власти» [227], [228], «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» [245], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам» [244], «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [240], «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» [241], «КПУ в резолюциях і рішеннях» [242].

Велике наукове значення мають стенографічні звіти конференцій, з'їздів, доповіді на них партійних діячів, оскільки містять багато цінної інформації з питань реалізації податкової політики. Питання формування нового податкового апарату широко обговорювалося на II конференції фінвідділів. Стенографічний звіт зафіксував доповідь члена Наркомфіну Ю. Шмідта «Про податкову політику» [238]. Доповідач звернув увагу не те що на слабкість, а на повну відсутність податкового апарату. Висловив свою думку щодо необхідності його створення в найкоротші терміни, адже НЕП висунув нові завдання в галузі податкової політики, досягнення яких було неможливим без міцного податкового апарату.

Неабиякий інтерес викликає у дослідника стенографічний звіт XIV конференції РКП(б) [237], який фіксує виступ О. Цюрупи. Доповідач в своєму виступі аналізує стан сільського господарства України у 1924-1925 господарському році та визначає його перспективи на 1925-1926 рік. Багато уваги приділяє податковій політиці більшовиків на селі.

Варто зазначити, що документальні публікації надзвичайно слабо висвітлюють тему податкової політики радянської влади в українському селі. На сьогоднішній день не існує збірника документів присвяченого виключно податковій системі, хоча в деяких із них представлено документи, що певною мірою висвітлюють фінансово-економічний тиск, якому піддавалося селянство в 20-х роках ХХ ст. Це зумовило використання при дослідженні теми збірників матеріалів з питань громадянської війни, голоду 1921-1923 рр., колективізації сільського господарства, голодомору 1932-1933 рр., спогади очевидців голоду, опубліковані українськими та російськими істориками.

Для більш поглибленого аналізу ситуації в українському селі на початку 1920-х років необхідно звернути увагу на збірники документів і матеріалів, що відкривають перед нами картину становища сільського господарства часів продрозверстки та продподатку: «Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919-1920 рр.)» [243] та «Голод 1921-1923 років в Україні» [223].

Унікальним на сьогодні залишається збірник архівних документів і матеріалів, підготовлений та опублікований під керівництвом Р. Пирого у 1990 році [224], без

якого складно досліджувати проблеми суспільно-політичної та соціально-економічної історії українського села. Він належить до числа опублікованих збірників архівних документів, що репрезентують джерела, які містяться у фондах українських і російських архівів. Упорядковані видатними науковцями з питань аграрної історії радянського періоду, вони відображають як офіційні, так і неофіційні сторони життя радянського суспільства. Ще однією з таких робіт є колективна праця українських науковців за редакцією С. Кульчицького [232]. Книга увібрала в себе факти, що відображають історичні перипетії кінця 20-х – першої половини 30-х років ХХ ст. Колективізація як основна причина голоду на Україні проілюстрована скаргами та листами селянства до вищих органів влади. Значна роль у цьому процесі відводилася і податковій політиці, так як в матеріалах зафіксовано річні норми сплати податків як у грошовому, так і в натуральному еквіваленті, штрафи та інші форми примусового вилучення майна селян, які не виконали встановлених урядом податкових норм.

У 1997 році вийшов збірник документів, підготовлений українським істориком В. Васильєвим та професором Торонтського університету Л. Віолою [233]. Він розглядав колективізацію та селянський рух опору. Подібний матеріал, але за архівними фондами ГПУ, видав італійський історик А. Граціозі [225], автор монографії про селянську війну проти більшовиків [286]. Вступна стаття Л. Віоли до збірника архівних документів з Державного архіву Вінницької області мала джерелознавчий та історіографічний зміст, а також відзначалася категоричністю оцінок. Для неї колективізація – це «громадянська війна між сталінською державою і селянством», яка велася «в економічній і культурній сферах, у повсякденному житті» [233, с. 29-42]. Дослідниця брала участь у підготовці багатотомного видання документів про колективізацію та розкуркулення, яке редагувала разом з В. Даниловим, Р. Маннінг. Перший том цієї праці присвячено 1927-1929 рр. [249], а третій – 1930-1933 рр. [251], але концептуальні статті до них писали російські історики В. Данилов, Ю. Мошков, І. Зеленін. За редакцією В. Данилова вийшли збірники документів, які розкривають політичний механізм формування політики масової колективізації [231].

Важливе місце відводимо збірнику документів і матеріалів «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918-1939)» [246], [247]. Для складання збірника використовувалися документи двох російських архівів: Центрального архіву Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ) та Російського державного воєнного архіву (РФВА). Джерела надруковані у першому томі збірника, допомагають з'ясувати передумови переходу більшовиків до НЕПу, розкривають невідомі сторінки економічної, суспільно-політичної кризи 1920 р. У матеріалах знаходять відображення соціальна активність селян України, Росії, невдоволених політикою «воєнного комунізму», перекрученнями в оподаткуванні. Що стосується другого тому збірника, то він охоплює період 1933-1929 рр. і висвітлює становище селянства в умовах НЕПу та подальшої колективізації, містить документи про запровадження та подальшу еволюцію єдиного сільськогосподарського податку та ін.

Окрему групу джерел складають періодичні видання, що виходили в 1920-х роках. Матеріали преси дають можливість ознайомитися з думками очевидців, щодо податкової політики більшовиків на селі. Варто відзначити, що тогочасна преса мала декілька спрямувань, зокрема можна виділити періодичні видання: уряду УСРР («Вісті ЦВК УСРР», «Радянське село. Орган ЦК КП(б) України»), Народного комісаріату фінансів («За організацію фінансової роботи на селі», «За фінплан», «Вестникфинансов»), соціально-економічних видань («Більшовик України», «Радянське село», «ХозяйствоУкраины», «Червоне село» та ін.). В них упродовж 1920-х років було надруковано чимало звернень та повідомлень про становище селянства в умовах політики «воєнного комунізму», нової економічної політики та підготовки і проведення суцільної колективізації. Матеріали аналогічного змісту – зведення про виконання фінпланів, зміни в податковому законодавстві – містила й загальносоюзна урядова преса («Ведомости Верховного Совета СССР», «Известия ЦИК СССР» та ін.).

Однак, газетні публікації здебільшого мали відверто пропагандистський характер, подекуди подаючи недостовірну й неперевірену інформацію, значно завищуючи успіхи й замовчуючи невиконання планів встановлених державою. Тому

використовувати матеріали преси як історичного джерела потрібно з особливою обережністю.

Питання податкової політики на селі, шляхи її удосконалення були предметом обговорення на сторінках «Більшовика України»[262], «Вестникафинансов», «Экономическойжизни», «ХозяйстваУкраины»[261], «Червоного села».

Так, наприклад, в одинадцятому номері 1927 р. опублікована стаття І. Попова «Советскаяналоговаяполитика»[258], в якій автор здійснює аналіз виконання єдиного сільськогосподарського податку, пояснює систему податків на селі, висловлює своє ставлення до самооподаткування. На матеріалах видання «Червоне село»[259], які стосувалися переважно фінансово-господарської діяльності державних установ, досліджено рівень виконання селянами різних видів грошових виплат, штрафів, податків, самооподаткування та ін.

Необхідно відзначити статті кореспондентів «Экономическойжизни», які захоплюють читача своєю інформаційною насиченістю. Зокрема в 69 номері за 1921 рік у публікації «От развёрстки к продналогу»[257] розкривається важливість податків в аграрному секторі, подається аналіз з податками часів царату та обговорюється питання норми податку. А. Кактинь у першому номері цієї ж газети за 1922 рік опублікував свою статтю «Письмо изУкраины. Хлебнасущный»[255], в якій проаналізував перший рік податкової кампанії в умовах НЕПу. Автор відверто вказує на слабкість продподаткового апарату на місцях.

У десятому номері газети «ХозяйствоУкраины» за 1928 рік побачила світ стаття В. Доброгаєва «Обложение и доходностьсельскогохозяйства» [256] Науковець звертав особливу увагу порядку нарахування та вилучення єдиного сільськогосподарського податку, співставляючи розміри податку з прибутковістю сільського господарства.

Однак зазначимо, що матеріали преси вимагають наукової перевірки інформації, і, попри інформативний характер статей, надрукованих на шпальтах згаданих видань, до їхнього змісту варто підходити критично.

Отже, проаналізована різноманітна за своїм характером джерельна база дозволяє провести об'єктивне комплексне дослідження податкової політики

радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. Вище вказані матеріали дають змогу розкрити суть, наслідки та запровадження на практиці податкової політики. Вони дозволяють з'ясувати реальний стан речей в аграрному секторі економіки УСРР в досліджуваній нами період та дослідити результативність податкових кампаній. Таким чином, є підстави вважати джерельну базу залучену до написання дисертації, достатньою для досягнення поставленої мети і вирішення дослідницьких завдань.

1.3. Методологія дослідження

Останні два десятиліття характеризуються очищенням історії України від радянських міфів і формуванням її наукової концепції. З огляду на це актуальною залишається проблема вибору методології – науки про методи, підходи та принципи оцінки історичних подій, осіб та явищ. Сучасні науковці зазначають: «трансформація в історії історичної науки, що нині відбувається, є складовою частиною загального процесу в інтелектуальній галузі. У такі моменти посилюється потреба не лише розібратися в поточній ситуації і тих горизонтах, що відкриваються, але й озирнутися й оцінити пройдене, до того ж перше без другого просто неможливе» [364, с. 276]. Дослідник О. Реєнт акцентує свою увагу на тому, що розпад соціалістичної системи висунув перед науковцями різних галузей, у тому числі й істориками, проблему критичної сепарації законів, категорій, понять, пов'язаних з існуванням цієї системи. Вказана проблема, вважає він, набула методологічного спрямування, «оскільки продукування «нової мови» історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів» [410, с. 10-11].

Крах СРСР та марксистсько-ленінської ідеології підштовхнув українську історичну науку перейти від однобічного (моністичного) підходу при аналізі історичного поступу людства до плюралізму думок щодо вибору методології дослідження. Відтак в історичній науці запанувала поліметодологія. Зараз паралельно існують міждисциплінарний, цивілізаційний, формаційний,

модернізаційний, культурно-історичний, антропологічний, регіональний, соціально-історичний, гендерний та інші підходи в осмисленні історичного минулого. Суть методологічного різноманіття полягає в тому, що не вимагається, щоб усі теорії будувалися за єдиною схемою. З огляду на це визначається, що різноманітність явищ господарського життя передбачає множинність способів їхнього описання.

Формаційний підхід в методології дискредитував себе після краху комуністичного експерименту. До хиб формаційного підходу в осмисленні історичного досвіду належать догматизація, переоцінка класово-економічного чинника суспільного розвитку, ігнорування загальнолюдських цінностей. Варто зазначити, що політичні догми та ідеологічні міфи, які витіснили економічні закони суспільного розвитку, мали неабиякий вплив на податкову політику. Відтак проблема оподаткування селянства у 1920-х роках, яка тривалий час перебувала у полоні соціалістичних ідей, вимагає об'єктивного переосмислення.

Вченими Заходу та Сходу все активніше розробляється цивілізаційний підхід до висвітлення історії. Його основоположниками вважаються російський соціолог XIX ст. М.Я. Данилевський, німецький історик О. Шпенглер та англійський історик А. Тойнбі. Серед інших учених, які розробляли ідеї теорії цивілізацій, необхідно відзначити: П. Сорокіна (США), Ф. Броделя (Франція), К. Ясперса (Німеччина), О. Тоффлера (США). На думку А. Тойнбі кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розкладу, після чого гине, поступаючись іншій. Рушійною силою розвитку цивілізацій він вважав «творчу меншість», яка, відповідаючи на різні історичні виклики, тягне за собою «інертну більшість». Але, ставши неспроможною вирішити чергову соціально-економічну проблему, творча еліта перетворюється на пануючу меншість, яка нав'язує свою владу силою, а не авторитетом. Відчужена ж маса населення у кінцевому підсумку руйнує дану цивілізацію, якщо вона спершу не загине від воєнної чи природної катастрофи [364, с. 214].

Цивілізаційний підхід при вивченні історичного минулого поділяють такі російські вчені: Б. Єрасов, В. Малахов, Л. Рєпіна, Л.Семенникова. Прибічниками цього підходу у методології історичних досліджень виступають і вітчизняні

дослідники, у тому числі Я. Верменич, Б. Глотов, В. Головка, Л. Зашкільняк, С. Кульчицький, М. Михальченко, Г. Мишечкін, Ю. Павленко, О. Реєнт, Л. Таран, О. Удод, Н. Яковенко та ін.

У сучасних гуманітарних науках замість «суспільно-економічної формації» як критерію історичного розвитку здійснюється спроба використання критерію «цивілізація». Для більшості вчених цивілізаційна основа суспільного розвитку передбачає врахування впливу на економіку не лише соціально-економічних відносин, а також політичної, культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. У межах цивілізаційного підходу до вивчення історичних явищ стає можливим вивчення економічних процесів у динаміці, що особливо важливо для історико-економічних досліджень.

Одні науковці вважають, що радянський період в історії нашої країни надто короткий, щоб виділяти його в окрему цивілізацію. Інші ж історики акцентують на тому, що головне – не час існування, а закони буття суспільства даної цивілізації, її світосприйняття, фундаментальні основи життя. Дисертантка поділяє позицію останніх.

Впродовж ХХ ст. все чіткіше проявляється тенденція до формування локально-цивілізаційних утворень. М. Михальченко відзначає, що існує багато класифікацій типів цивілізацій у межах світової цивілізації [343, с. 302]. У цьому сенсі радянська цивілізація була цілком самодостатньою формою організації суспільства, що якісно відрізняло її від інших цивілізацій світу (західно-християнської, ісламської або православно-російської). Точка зору О. Реєнта полягає в тому, що радянське суспільство можна розглядати як окрему цивілізацію, яка потребує з'ясування причин її дискретності. При цьому вчений зауважує: «ця надскладна фундаментальна проблема відзначається не лише своєю науковою, теоретичною привабливістю, але й прагматичним потенціалом, що має безпосередній зв'язок з потребами сьогодення» [410, с. 20].

Науковець С. Кульчицький не відкидає можливості використання комбінованого методологічного підходу, де поєднані елементи цивілізаційного та формаційного підходів [400]. Не можемо не погодитися з його думкою, що «історія

радянської доби потребує особливих підходів, бо цей час – надзвичайно специфічний. Ніколи й ніде влада купки людей над десятками й сотнями мільйонів не була такою величезною, як в радянському суспільстві». Тому, вчений переконаний, при аналізі подій що мали місце в радянській державі, необхідно користуватися принципом: «відділяти те, що належить державі, від того, котре належить суспільству» [398, с. 8].

Дисертантка частково погоджується з поглядами С. Кульчицького, щодо використання комбінованого методологічного підходу. Тому дотримуючись у своєму дослідженні цивілізаційної парадигми, в яку цілком вписується радянська цивілізація, вона не відкидає повністю і формаційний підхід до історичного минулого. На думку дослідниці, висвітлюючи особливості податкової політики радянської влади в українському селі не можливо обійтися без врахування деяких елементів формаційного підходу. Адже, відповідно до цього підходу, вирішальну роль у розвитку суспільства відіграють матеріальні (економічні) чинники. Такими ж принципами керувалася радянська влада, проводячи надмірне оподаткування селянства для викачки фінансів на користь держави. Тому для висвітлення повної картини проведення податкової політики в українському селі необхідно врахувати елементи як цивілізаційного, так і формаційного підходів.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне висвітлення суспільних явищ, фактів та подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. В основу роботи покладені фундаментальні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, репрезентативності, альтернативності та ін., які спрямовують на вивчення та узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу усього комплексу джерел і літератури стосовно предмета дослідження.

Принцип історизму дозволяє оцінити аналізовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення та перебігу, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом суспільства і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Згідно з принципом історизму історичні явища описуються і пояснюються з

погляду їх розвитку, еволюції. Він дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності й специфічність, зрозуміти єдність теорії та практики в пізнанні. Дотримання принципу історизму дозволило авторові реконструювати події в їхній хронологічній послідовності, як результат дії історичних закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків.

Принцип об'єктивності виходить із цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Цей принцип вимагає спиратися на факти у їхньому правдивому вигляді, без перекручень, підганяння під заздалегідь задані схеми, пропонує розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Тому об'єктивність у нашому дослідженні виявляється у визначенні сутності податкової політики радянської влади в українському селі та умов, в яких вона проводилася. Висвітлення результатів оподаткування селянства, методів податкового тиску проводилося на засадах реалізму, правдивості, безкон'юктурності та спиралося на виявлені архівні документи і статистичні дані.

Завдяки принципу критичного аналізу вдалося вказати на прорахунки радянської влади при проведенні податкової політики на селі в 20-х роках ХХ ст., водночас виявити ряд державних ініціатив, спрямованих на підтримку аграрного сектору та, переважно, незаможного селянства.

Важливе значення в процесі роботи над проблемою мало дотримання діалектичного принципу, який доповнюючи принцип історизму, вимагає розглядати явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості. Використання принципу діалектики допомогло викласти події у розвитку, логічній послідовності та виявити спільні і відмінні риси податкової політики більшовиків щодо селянства в певних історичних періодах («воєнного комунізму», НЕПу, суцільної колективізації тощо), що мали місце в 1920-х роках.

Принцип системності дозволив комплексно підійти до предмета дослідження, у результаті чого з'ясовано значення податкової політики на селі та її вплив на економічну ситуацію в державі. Керуючись принципом всебічності, дослідниця прагнула враховувати об'єктивні та суб'єктивні, внутрішні й зовнішні чинники, які

впливали на практику оподаткування українського селянства. Використовуючи принципи системності та всебічності, дисертантка намагалася вивчити проблему податкового тиску на селян як цілісність з безліччю елементів у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків. Тільки на основі всебічного аналізу ситуації, що склалася на селі й спричинила під кінець 1920-х років кризу аграрного сектору, відкриваються можливості для продуктивного вивчення окресленої нами теми.

Реалізуючи принцип репрезентативності дисертантка нагромадила достатню критичну масу емпіричного матеріалу і водночас змогла уникнути залучення другорядної та малозначущої інформації.

Принцип альтернативності визначає ступінь імовірності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, винести урок на майбутнє.

Перераховані принципи реалізовані завдяки використанню комплексу методів історичного пізнання, які поділяються на загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні. У процесі вирішення поставлених дослідницьких завдань дисертанткою використовувався ряд загальнонаукових методів пізнання – історичний, логічний, аналітико-синтетичний, проблемно-тематичний, класифікації, історіографічний. Застосування історичного методу дослідження забезпечило розгляд податкової політики більшовиків щодо українського селянства в динаміці – від початку до кінця 20-х рр. ХХ ст., з'ясовуючи її репресивний і відверто споживацький характер.

Логічний метод застосовувався для з'ясування причин надмірного оподаткування сільського населення та причин розходження теорії проведення податкової політики на селі з її практикою. Застосування цього методу сприяло об'єктивному аналізу податкової політики радянської влади в українському селі, як окремого інституту, визначенню її ролі та місця в соціально-економічному житті держави. Аналітико-синтетичний метод застосовувався при вивченні й обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, висвітленні стану

опрацювання ще практично не розробленої проблеми податкової політики радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст.

Проблемно-тематичний метод дослідження дозволив простежити сукупність факторів, які призвели до посилення податкового тиску на селянство та підпорядкування податкової системи більшовицьким планам побудови соціалістичної економіки. Історико-філософське осмислення наукової проблеми вимагає створення логічної структури для вивчення й розуміння фактів, подій, явищ та визначення їх місця в історичному процесі. Тому важливим методом історичного дослідження є класифікація, що надає змогу згрупувати досліджувані проблеми за їх змістом та суттю. Так як історіографічний метод передбачає аналіз різних, часто суперечливих точок зору дослідників, він знадобився при висвітленні стану наукової розробки проблеми та з'ясуванні прогалин у її дослідженні.

При написанні дисертації були використані наступні спеціально-історичні методи: періодизації, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний, історичної реконструкції, актуалізації.

Застосування методу періодизації сприяло дослідженню особливостей проведення податкової політики на селі в межах окремих періодів 20-х років ХХ ст., а саме у час переходу від воєнного комунізму до ринкових відносин, у роки стабілізації економіки, згортання НЕПу та підготовки до суцільної колективізації. Використання цього методу визначило логічно-науковий характер підходу до теми, відтворення історичного процесу і послідовність викладу історичного матеріалу.

Проблемно-хронологічний метод припускає розчленування широких тем на ряд вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. Цей метод дав можливість авторові виокремити та логічно й історично вибудувати соціально-економічні процеси в сільському господарстві України, виявити їх суперечливу еволюцію та закономірності запровадження адміністративно-командної системи, встановити політико-економічні мотиви здійснення хлібозаготівельних кампаній, розглянути зміни механізму оподаткування сільського населення впродовж досліджуваного періоду.

Порівняльно-історичний метод досить тривалий час застосовується в історичних дослідженнях. Він ґрунтується на порівнянні – важливому методі наукового пізнання. Без порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле повторюється і є внутрішньо обумовленим процесом. Багато явищ тотожні чи схожі за внутрішньою сутністю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм. Водночас, одні й ті ж, або подібні форми можуть бути наповнені різним змістом. Тому в процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності. Використання зазначеного методу дозволило дисертантці з'ясувати сутність досліджуваних явищ, за схожістю та відмінністю притаманних їм явищ, на основі чого зробити відповідні узагальнення. Завдяки застосуванню порівняльно-історичного методу вдалося забезпечити порівняльний аналіз різних видів податків, що в різних формах застосовувалися до селян та мали різну політичну спрямованість.

Історико-типологічний метод дозволив упорядкувати предмети вивчення за якісно різними типами (класами) на основі властивих їм істотних ознак. Типологізація за формою є різновидом класифікації, але дозволяє виявити істотні ознаки предмета. Основою методу є розуміння взаємозв'язку одиничного, особливого та загального в історичному процесі.

У процесі з'ясування взаємовпливу результатів оподаткування українського селянства і тодішньої загальноекономічної ситуації в країні використовувався історико-системний метод дослідження. Метод історичної реконструкції потрібен для відтворення відносно цілісної картини проведення податкової політики на селі з фрагментів інформації, віднайдені в архівних та опублікованих джерелах, шляхом їх зіставлення та накладання. За його допомогою виконано реконструкцію минулого за допомогою історичних джерел. Метод актуалізації був використаний під час прогнозування та вироблення нами практичних рекомендацій на підставі «уроків історії».

Зважаючи на комплексний характер теми та її тісний взаємозв'язок із соціологією, економікою, у процесі дослідження використовувалися

міждисциплінарні методи – структурно-функціональний, системно-структурний, статистичний.

Структурно-функціональний метод допоміг з'ясувати роль податкового та адміністративного апаратів УСРР у реалізації податкової політики в українському селі, прослідкувати їх беззаперечне підпорядкування і покору центру. Системно-структурний метод забезпечив погляд на оподаткування селян, як на складну систему із різноманітними соціально-економічними зв'язками, та допоміг з'ясувати особливості взаємовпливів держави, економіки та податкової політики.

Статистичний метод торкнувся масових статистично-економічних даних розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо тих, які зосереджували кількісні характеристики оподаткування сільського населення. Цей метод став у нагоді при аналізі податкових стягнень та показників, що їх радянське керівництво призначало українському селянству у межах сільськогосподарського року, та для підсумкового оцінювання фінансової діяльності радянського керівництва на селі. Значну частину отриманих результатів узагальнено в статистичних таблицях.

Отже, історіографія досліджуваної теми поділена на радянську добу та добу незалежності України, що, в свою чергу, включає українську та зарубіжну історіографію. Водночас, у радянському періоді виокремлено декілька етапів: 1) 1920-ті роки ХХ ст.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х років; 3) друга половина 1950-х – початок 1960-х років; 4) друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; 5) друга половина 1980-х – по 1991 рік. Рік проголошення незалежності України стає початком сучасного етапу в історії дослідження задекларованої нами теми.

Варто зауважити, що в основному, увага дослідників зосереджувалася на соціально-економічному становищі та повсякденному житті українського селянина, тоталітарно-репресивній системі радянської влади, колективізації, розкуркуленні, голодоморі та ін. Тема оподаткування селянства розглядалася лише побіжно при дослідженні цих питань. Вивчення історіографії на різних історичних етапах дало підстави зробити висновок про відсутність комплексного дослідження податкової

політики радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. та зумовило звернення автора до цієї проблеми.

До написання дисертації залучено широку джерельну базу, яка сприяла досягненню поставленої мети і вирішенню дослідницьких завдань. Знайдено та проаналізовано різноманітні за своїм характером джерела, за допомогою яких було проведено об'єктивне комплексне дослідження окресленої нами теми. У дослідженні використано матеріали фондів п'яти українських архівних установ, значна частина яких вперше введена в науковий обіг. А також, автор не оминає увагою опубліковані документи та матеріали і тогочасні періодичні видання.

Необхідно відзначити, що використання комбінованого методологічного підходу на основі поєднання елементів цивілізаційного та формаційного підходів, дотримання і поєднання різних принципів і методів дослідження дозволило всебічно розкрити проблему. Та дало змогу забезпечити науковість і достовірність у висвітленні здобутків і прорахунків у проведенні радянською владою податкової політики в українському селі й уникнути упередженості.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

2.1. Українські хлібороби під пресингом політики «воєнного комунізму»

Одним із найбільших проявів жорстокості та відвертої зневаги до українського хлібороба була економічна політика радянської держави щодо селянства в 20-х рр. ХХ ст., що носила одверто споживацький характер. Немає сумніву той факт, що політика «воєнного комунізму» та жорстокі методи її втілення були основною причиною кризи, що мала місце на початку 20-х років. Саме ця політика стала першоджерелом для подальшого проведення тотальної колективізації й нищення одноосібного селянського господарства та економічної ініціативи селян.

Для того щоб утвердити в Україні радянську владу було використано три спроби. Перша – з грудня 1917 по квітень 1918 р. Друга припала на січень-серпень 1919 р. І лише з третього разу, з грудня 1919 р., більшовики остаточно опанували Україну. Під час кожної зі спроб економічна політика радянської влади мала власні особливості й відрізнялася від того, що здійснювалося в Росії. Характерною ознакою економічного життя для перших років було згорання виробництва, нестача харчів та палива, численне безробіття. Значною мірою ця ситуація була спричинена штучно радянською політикою. Більшовики здійснюючи свою програму з метою встановлення в короткі терміни нового соціалістичного ладу, перетворили народи колишньої царської Росії на об'єкт небаченого за масштабом і жорстокістю експерименту. За для реалізації програми нової влади, а також з метою забезпечення Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників та населення промислових центрів продовольством, навесні 1919 р. на території маріонеткової УСРР було запроваджено жорстоку економічну політику – «воєнного комунізму». Саме ця політика втілювала завдання поставлене Леніним ще в травні 1918 року: «Нам нужно совсем по-новому организовать глубочайшие основы жизни сотен миллионов людей»[326, с. 67]. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично – державною) власністю, про колективізацію дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революційних перетворень світ справді ще не бачив, але за методами виконання

вони являли собою типову для Росії з петровських часів «реформу згори» [283, с. 324].

Політика «воєнного комунізму» передбачала: побудову комунізму насильницькими методами, мобілізацію ресурсів для боротьби з противниками радянської влади, підготовку до світової соціалістичної революції.

Аграрна політика комуністичної партії і радянського уряду базувалася на основних постулатах марксизму-ленінізму про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, націоналізацію землі, майна і нерухомості, ліквідацію приватної власності, розвиток соціалістичної економіки, державне планування і управління господарством, здійснення суцільної колективізації в сільському господарстві, позбавлення селян права власності на землю і вироблену ним продукцію та закріпачення селянина.

В 1919 році Україна стала випробувальним полігоном для проведення аграрної політики по-більшовицькому в чистому вигляді [280, с. 30]. Головними компонентами якої було намагання відібрати у селян землю через її націоналізацію. Земельне питання розглядалося у січні 1919 року на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, де було прийнято резолюцію «Про колективізацію землеробства». В ній схвалювався підготовлений Раднаркомом проект декрету «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Публікуючи резолюцію з'їзду, газета «Правда» у редакційному коментарі зазначила відкрито: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

III з'їзд КП(б)У, що відбувся на початку березня 1919 року, затвердив основні засади земельної політики в Україні: «Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в

землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу – для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, і негайно взятися до їх організації» [283, с. 326].

На виконання рішень III з'їзду в Україні в масовому порядку почали створюватися радянські господарства, комуни тощо. Значна частина земель (більше 2,5 млн. дес.) передавалась цукровим заводам та гуральням. Радгоспи мислилися більшовиками як великі сільськогосподарські фабрики, які повинні були забезпечити державу хлібом та позбавити її залежності від одноосібного сектора економіки. Однак нереальність перспективи щодо радянських господарств виявилась відразу. Влаштування радгоспів на вільних землях вимагало колосальних коштів, яких радянська влада не мала. Селяни ж активно виступали проти перетворення в радгоспи поміщицьких маєтків, бо вважали, що ці землі мають бути поділені поміж ними. Однак позиція селян не заважала режиму настирливо провадити свою лінію. Більше того, місцеві органи влади з метою створення радгоспів, комун та інших форм колективних господарських об'єднань, йшли навіть на відбирання у селян вже отриманої ними землі.

Отже, внаслідок реалізації радянською верхівкою своєї земельної політики в 1919 році з 15 млн. десятин поміщицької землі селяни отримали тільки 5-6 млн. [280, с. 30-31] Таке вирішення земельного питання обурювало селян.

Не менш головною для більшовиків була проблема хліба. Після проголошення радянської влади в Харкові в центральну Росію почали відправляти ешелони з хлібом. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор по відношенню до українських сіл. 11 січня 1919 року Раднарком РСФРР вводить продрозверстку (з березня 1919 р. дія декрету поширилася в Україні). У статті 1 декрету «Про розверстку між виробляючими губерніями зернових хлібів та фуражу, які підлягають відчуженню в розпорядження

державі» викладався основний принцип оподаткування села: «Уся кількість хлібів, зернового фуражу, необхідна для задоволення державних потреб, розверстується для відчуження у населення між виробляючими губерніями». У подальшому вона поширювалася і на іншу сільськогосподарську продукцію: картоплю, льон, хутро, шкіру, м'ясо, молочні продукти. На практиці це означало, що продрозверстка фактично замінювала податкову і заготівельну системи. Єдиним заготівельником хліба оголошувалась держава в особі її органу – Наркомпроду.

Розверстка здійснювалася як натуральна повинність з примусовим відчуженням потрібної кількості продуктів, означала відмову від попереднього обліку надлишків. Тому в селянина вилучалося все, навіть насінневі фонди. До того ж документ не встановлював кількість продрозверсток на один господарський рік [320, с. 35-36], вони могли бути збільшені в кількості залежно від урядової потреби.

Хліба в українському селі було достатньо, але селяни не бажали передавати його державі. План продрозверстки в Україні на 1919 рік становив 140 млн. пудів. Селяни ці норми зустріли вороже. Практично передбачалось віддати державі 50% господарських запасів. Основний тягар податку припав на заможних селян [394, с. 177]. Влада зобов'язала селян у примусовому порядку здавати запаси зерна та інших сільськогосподарських товарів за державними (українськими) розцінками, а ринкова торгівля цими товарами заборонялась і розглядалась як спекулятивна. Це була фактична конфіскація товару.

Для виконання продрозверстки все ширше застосовувався позаекономічний примус. В села України приїжджали продовольчі загони, сформовані переважно у промислових центрах Росії. На початку липня 1919 р. в Україні працювало 48 таких продзагонів, в яких налічувалось близько 1500 бійців. Однак вони змогли вилучити мізерну, з точки зору можливостей українського ринку, кількість хліба. До захоплення України Денікіним більшовикам вдалось зібрати, за свідченням наркома продовольства УРСРО.Шліхтера, не більше 8 млн. пудів хліба [280, с. 33].

Постійна невідповідність обіцянок і реальних дій більшовицької влади збурила українське селянство і воно піднялося на збройну боротьбу. В результаті чого,

другий період панування більшовиків в Україні для них закінчився так само, як і перший – відступом.

Однак селянство відмовилось миритися і з політикою фактичного відновлення поміщицького землеволодіння, яку провадив А.Денікін. Тож терези прихильності знову повернулись у бік радянської влади, були ліквідовані найбільш одіозні заходи для селянських господарств.

Проте відновлення радянської влади в Україні на початку 1920 року мало що змінило в економічній ситуації на селі. Враховуючи наслідки негайної соціалізації землі, більшовики змушені були піти на значні поступки селянам у земельному питанні [280, с.34]. Ними була визнана потреба передати поміщицькі землі безземельним і малоземельним селянам. Особливо наголошувалася необхідність «полишення справи об'єднання у комуни та артіль навільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всілякі спроби внести сюди основу примусу».

Затверджений 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським новий земельний закон забороняв відводити землю під радгоспи «без цілковитої переконаності у доцільності їх створення». Всі поміщицькі, казенні, монастирські і церковні землі, а також частина земель радгоспів, організованих у 1919 р. на базі поміщицьких маєтків передавалися в користування селян. Норми зрівняльного поділу визначалися відповідно до місцевих умов. Закон визнавав недоторканими форми землекористування, що зберігалися на той час (подвірну, хутірську, відрубну, общину). Коли землі бракувало для наділення за встановленою нормою, її мали брати з державного фонду або від радгоспів і цукрових заводів. У розпорядженні цукрових заводів залишилася тільки третина землі, відведеної їм у 1919 р. [301, с. 144] В результаті аграрних нововведень українське селянство одержало 13 193 тис. десятин землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19 396 тис. десятин [280, с. 35].

Тимчасові поступки в земельному питанні не полегшили покладеного на селян продовольчого тягара. VIII конференція РКП(б) у грудні 1919 р. підтвердила

правомірність збереження основних принципів радянської продовольчої політики – державна заготівля хліба за твердими цінами та примусова розверстка в Україні.

Першим кроком став закон про запровадження хлібної продрозкладки з урожаю 1919 р., підписаний 26 лютого 1920 р. головою вже відновленого Раднаркомом УСРР Х.Раковським і наркомом продовольства М.Владимировим. Вона затверджувалася в обсязі 160 млн. пудів. Хліб вилучався лише у господарств з площею засіву понад 3 десятини. На господарства з меншою площею розкладка поширювалася в разі невиконання завдань (всього було встановлено чотири терміни вилучення зерна, останній з яких – початок липня) [70, арк. 22-23]. Хлібна розкладка з урожаю 1919 р. не була виконана. За оцінкою Х.Раковського, до 1 липня вдалося зібрати близько 25 млн. пудів [301, с. 144]. Від 24 серпня 1920 року постановою РНК УСРР ухвалюється продрозкладка із врожаєм 1920 року: «Сільське населення України, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під загрозою рішучої відповідальності здати державним продовольчим органам по встановлених твердих цінах 160 млн. пудів». Незважаючи на те, що до Першої світової війни українські губернії експортували 340 млн. пудів зернових, то на 1920 р. – рік загальної руїни економіки, розгрому поміщицьких господарств, мізерних посівів та врожаїв – обсяг контрибуції у 160 мільйонів пудів набуває поважної ваги. До того ж, подібні стягнення з українського населення були закріплені відповідними постановами та декретами: щодо відбирання «лишків» картоплі (Постанова Ради народних комісарів УСРР від 24 серпня 1920 р.), про обов'язкову поставку свійської птиці (Декрет Ради народних комісарів УСРР від 10 серпня 1920 р.), про обов'язкову поставку худоби на м'ясо (Декрет Ради народних комісарів УСРР від 20 серпня 1920 р.) [70, арк. 176]. Оглядаючи зміст «продрозкладкових» актів, їх можна ідентифікувати як запровадження жорсткого монопольного права держави на сільськогосподарську продукцію [279, с. 185].

Щоб здійснити продрозкладку, яка охоплювала все нові й нові види продуктів, більшовикам потрібен був дієвий апарат насильства. Виконання продрозкладки полегшувалося відмовою від створення комун і радянських господарств, у результаті чого селяни змогли отримати давно омріяну землю. Але цієї поступки

було замало. Усвідомлюючи українські реалії, українські компартійні керманічі вирішили створити паралельні сільським радам провладні організації, в яких усі важелі впливу зосереджувалися б в руках бідноти, що фактично не виробляє сільськогосподарської продукції. Декрет ВУЦВК від 9 травня 1920 р. «Про Комітетинезаможних селян» узаконював створення цих організацій. Комнезами повинні були доповідати державним службовцям і членам продзагонів про те, хто із селян має запаси хліба і де їх ховають. Вони стали опорою радянської влади в українському селі, а їхні члени мали переваги при розподілі землі, були звільнені від податку і отримували 10 – 20 % «здобичі»[105, арк. 1зв.].Разом з тим велася масова, незвична для тогочасного селянина пропаганда того, що незаможник «право имеет» забирати у більш заможного і працюючого селянина не лише продовольство, а й майно, тобто «розкуркулювати». Межа у володінні землею, за якою можна розпочати розкуркулювання, зафіксована не була. Це право надавалося на відкуп місцевим органам. Після ухвалення закону розгорнулася широка кампанія з утворення комнезамів, що мала переважно примусовий характер.

Показовими, для відтворення атмосфери створення комнезамів, є рішення першого губерньського з'їзду комнезамів Харківщини. Там було ухвалено «одинадцять заповідей» незаможного селянина, основним завданням яких був розкол українського села на ворогуючі частини. Йшлося про необхідність стати «дійсним господарем села», про «виколочування хліба у жадібного ненажерливого куркуля». А от про потребу сумлінної праці незаможників на землі для вирощування високого врожаю у цих «заповідях» навіть не згадувалося [301, с. 145-146].

На стані сільського господарства України особливо негативно позначилася продовольча розкладка останнього року (1920) громадянської війни, яка фактично була каталізатором повоєнної кризи в аграрному секторі. Катастрофічно занепало землеробство й тваринництво – основні галузі сільського господарства [348, с. 130].Розверстка діяла на сільське господарство як кислота на метал. Воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні потреби селянина. Коли виявилось, що продавати продукцію забороняють, селянам не залишалося сенсу освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Внаслідок посилення в 1920 р. реквізиційних методів у селянських господарствах різко зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, однак продукція продовжувала вивозитися, до великих промислових міст Росії.

Незважаючи на активну діяльність продовольчих загонів, комітетів незаможних селян при допомозі військових сил та каральних загонів ЧК, виконати в 1920 р. заплановану продрозкладку ставало дедалі важче. Навесні 1921 р. продрозкладку з урожаю попереднього року в Україні було виконано менш як на 40%. Радянський уряд змушений був закуповувати продовольство за кордоном [348, с. 131].

Катастрофічний стан в економіці призвів до невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у страйки робітників промисловості, селянські повстання, які в 1920 – на початку 1921 р. охопили Україну та Росію [320, с. 39].

Невдоволення українського села реквізиціями продовольства, що поширювалося майже на всю продукцію, яка вироблялася у селянському господарстві, а також заборона торгівлі після ліквідації фронтів стало відчуватися ще гостріше. На початку 1921 р. селянськими повстаннями була охоплена майже вся Україна. Так у лютому того самого року чекісти повідомляли про 118 великих селянських повстань в Україні. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, селянські загони у багатьох районах тримали місцевість під своїм контролем [348, с. 131-132].

Апогеєм кризи став березень 1921 р. Країну вразила звістка про повстання у Кронштадті. Його підняли матроси, більшість серед яких складали селяни невдоволені політикою «воєнного комунізму». Більшовики стояли перед обличчям реальної загрози втратити владу [320, с. 42].

Аналізуючи політику «воєнного комунізму» на селі, необхідно зазначити, що в ході її проведення було допущено багато перегинів в аграрно-селянському секторі. Насамперед, це стосується питання про форми землекористування в економіці сільського господарства. Залишалось лише дві форми землекористування – державна та общинна (колективна). Знищено велику та малу приватну форми власності, що негативно позначилося на стані аграрного сектору.

Грубою помилкою радянського уряду стало введення товарообміну замість товарно-грошових відносин, що стало причиною класової боротьби на селі. Застосування реквізиційних методів щодо селян призвело до того, що впродовж трьох років вони значною мірою втратили стимул до праці. Продовольча розкладка, як складова частина економічної політики, мала сприяти на думку радянського керівництва, насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринкового способу виробництва й розподілу продукції. Однак продрозверстка потягла за собою руйнівні наслідки, які навіть перевищували збитки спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська і Подільська), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) [278, с. 13].

Участь військово-продовольчих загонів, комбідів, комітетів незаможних селян у конфіскації хліба та інших сільськогосподарських продуктів викликала справжню селянську війну, яка супроводжувалася застосуванням збройної сили та насильства.

Ставало дедалі, очевиднішим, що існуюча політика відживала себе і потребувала негайної реорганізації. Селянські повстання і заворушення в армії спалахували з все більшою силою та змусили більшовиків задуматися про кардинальну зміну політичного вектору. Тому закон ухвалений на VIII Всеросійському з'їзді «Про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства (посівну розкладку)» залишився лише на папері.

Натомість, Ленін проголосив заміну продовольчої розкладки суворо фіксованим, меншим за обсягом податком і дозволив продавати лишки продукції на ринку. Цей крок був одним з пунктів нової економічної політики, яка прийшла на зміну політики «воєнного комунізму».

2.2 Нові підходи радянської влади у розв'язанні продовольчої проблеми

Політика «воєнного комунізму», яка історично була першою формою командно-адміністративної системи, призвела радянську Росію, а отже, і Україну до катастрофи. Невдоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків змусило В.І. Леніна визнати повний крах політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (НЕПу).

У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) проголосив заміну продовольчої розкладки продовольчим податком. Це був перший і найголовніший крок до нової економічної політики.

Основними заходами НЕПу стали:

- заміна продрозкладки продподатком, при цьому продподаток мав бути меншим за продрозкладку, а його розмір заздалегідь повідомлявся селянам;
- бідні селяни взагалі звільнялися від податку;
- після виплати податку селяни здобували право вільно розпоряджатися продуктами своєї праці, продавати їх, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості селян у виробництві сільськогосподарської продукції;
- передача дрібних і середніх підприємств приватним власникам;
- відродження торгівлі і товарно-грошових відносин, дозвіл на приватну торгівлю;
- здача в оренду, концесію частини дрібних і середніх підприємств;
- впровадження системи вільного найму робочої сили, матеріальне стимулювання працівників;
- введення стабільної валюти – червонця;
- децентралізація системи управління;
- розвиток підприємництва;
- розвиток кредитної, виробничої, збутової кооперації.

НЕП був тимчасовим відступом ВКП(б) від генеральної лінії партії. Його сутність полягала у використанні елементів ринкових відносин і різних форм власності. По суті, НЕП означав перехід від адміністративно-командного до госпрозрахункового соціалізму.

Головна заслуга в подальшій розробці НЕПу належала В. Леніну. Історик О. Бакуменко[418] розглядає три етапи в розробці концепції НЕПу у працях В.Леніна. Так, за перші місяці весни – літа 1921 року Ленін сформулював такі важливі проблеми економічного курсу та розвитку країни: економічна природа продподатку, нова роль держкапіталізму, а також кооперації в системі радянського народного господарства, природа товарообміну в умовах диктатури пролетаріату, проблеми госпрозрахунку і матеріального стимулювання праці і т.п.

Другий етап розробки концепції припадає на період з осені 1921 року по літо 1922 року. Хід подій цього часу підтвердив своєчасність і необхідність стратегічного повороту, здійсненого більшовиками в інтересах зміцнення союзу пролетаріату з селянством. Водночас життя внесло необхідні уточнення поглядів на конкретні темпи і форми економічних перетворень. Ставка на державний товарообмін, як на нову форму змички міста і села не виправдала себе. Восени 1921 року стало цілком очевидним, що перехід до НЕПу пов'язаний з розвитком товарно-грошових відносин. В.І.Ленін теоретично обґрунтував положення про те, що торгівля є єдино можливий економічний зв'язок між десятками мільйонів дрібних землеробів і великою промисловістю, і що одне з перших завдань полягало у державному регулюванні торгівлі та грошового обігу.

Третій, етап розробки концепції НЕПу у працях В.Леніна припадає на другу половину 1922 – початок 1923 років. Так, у листопаді 1922 року у своїх виступах на IV Конгресі комінтерну і на пленумі Московської Ради, визначаючи основну суть НЕПу, Ленін зв'язав воедино всі сторони економічної політики, показав, що тільки зміцнення позицій «вже зайнятих» пролетарською державою в економіці (командні висоти в галузі засобів виробництва, земля в руках держави) в поєднанні з «поступкою непові» (свобода торгівлі в сфері дрібного виробництва, державний капіталізм і допущення приватного капіталу) забезпечує в кінцевому підсумку розв'язання завдання, щоб то не стало, так що з Росії невідв'язної буде Росія соціалістична [418, с. 16].

В останній публічній промові 20 листопада 1922 року (стенограма ніколи не друкувалася) Ленін був відвертий щодо НЕПу: «Ми робимо певний жест, певний

рух. Ми зараз відступаємо, як ніби відступаємо назад, але ми це робимо, щоб відступити, а потім розігнатися й сильніше стрибнути вперед. Тільки за цієї умови ми відступаємо назад у проведенні нашої нової економічної політики...»[389, с. 39].

Однак ця поступка, у вигляді НЕПу, для України була впроваджена значно пізніше ніж для Росії. Незважаючи на те, що 27 березня 1921 р. надзвичайна сесія Всеукраїнського ЦВК прийняла рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком, а вже 29 березня уряд УРСР видав декрет про норми і розмір податку, який був значно менший від продрозкладки, протягом 1921 року ситуація в Україні майже не змінилася. У деяких губерніях розмір продподатку дорівнював валовому збору зерна, тобто все вирощене підлягало вилученню [112, арк. 26-26зв.]. Це було обумовлено прагненням радянського керівництва «викачати» з українського села якнайбільше ресурсів суто силовими, перевіреними в роки війни методами, якомога довше користуватися без будь-яких обмежень продовольчими ресурсами республіки. На інтереси українського селянства не зважали. У цьому і полягає головна особливість переходу до НЕПу в Україні. Крім того, особливостями НЕПу в Україні також були: більші податки, ніж в інших радянських республіках, впровадження НЕПу супроводжувалося боротьбою із селянським повстанським рухом.

Нереальність хлібозаготівельних планів для України призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Намагаючись оволодіти хлібними ресурсами самого селянства власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі. Вони прагнули приборкати опір селян-власників, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення менш заможних верств села до вилучення продукції більш заможних, комітетам незаможників відповідно до декрету про продподаток надавалася певна частка реквізованих надходжень. За не сприяння податковим комісіям комнезами позбавлялися державної допомоги.

Поряд із «класовим підходом» до села повсюдно застосовувалась, як і під час продрозкладки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі.

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ленін знову, хоч і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М.Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 року він зазначав: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини отримували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений.»Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин, які мали під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру». Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жажливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки [278, с. 21-22].

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів. Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не приймали місцевих робітників.

Здебільшого військова сила впроваджувалася для залякування селян. Проте масове використання збройних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання щодо селян, які не мали змоги сплатити податок [278, с. 23].

Отже, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу та репресій щодо селян.

Реально НЕП почався в Україні лише на початку 1922 року. А голод, що охопив райони півдня України в 1921-1923 роках ще більше віддалив нормалізацію ситуації в сільському господарстві.

Цей голод став наслідком жорстокої політики більшовиків та тяжкої посухи, яка вразила великі райони Півдня України (Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії), Поволжя і Північного Кавказу.

Особливо болісно голод відбився на дітях. Матері, які втрачали надію напорядунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або просто на вулиці. Було багато випадків, внаслідок голодного психозу, людоїдства та харчування сурогатами.

Виходячи з позиції більшовиків: «як би не послабити власної диктатури», становище ускладнювалось ще більше. Перевага в продовольчому постачанні надавалась промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості.

Про голодуючих українських селян держава постаралась забути. Було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях в газетах. 4 серпня 1921р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами» [334, с. 21].

В результаті замовчування голоду в Україні, у Росію спрямувались майже всі надходження від кампанії допомоги голодуючим від іноземних благодійних організацій. У грудні 1921р. продовольчі ресурси України були виснажені, а на Півдні зростала смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Уряд УРСР оголосив частину потерпілих губерній голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. 16 січня 1922р. Політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні і дозволило голові Раднаркому УРСР звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Наступного року ситуація повторилася. У 1922 р. Україну спіткав новий неврожай. Проте посуха була менш інтенсивною і охопила на третину меншу територію. Голодування населення в південних губерніях продовжувалося тільки тому, що республіку зобов'язали відрахувати в експортні ресурси близько 15 млн. пудів зерна. Щоб хліб закордоном купували було оголошено, що врожай 1922 р. повністю припинив голод, хоча насправді все було не так. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду. Принцип «недоїмо, але вивеземо», трансформувався в: «помремо, але вивеземо». Внаслідок немотивованого експорту зерна голод на Півдні України протримався аж до середини 1923р. [334, с. 27-28]

Таким чином, численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху. Знешкодити його було практично не можливо, тому у 1921р. вперше запроваджено терор голодом.

Прихід НЕПу (з 1922 року) на терени українських земель повинен був врятувати економіку країни від повного розвалу. Головна увага в новій економічній політиці приділялася заходам щодо піднесення продуктивності сільського господарства на основі зацікавленості селянина в своїй праці. З цією метою декретом ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр.» від 11 квітня 1922 р.[2, арк. 43-48] в країні запроваджувався натуральний податок, значно менший від продрозверстки, розміри якого доводилися до селянина навесні (перед посівною), хоча ці розміри протягом року могли збільшуватися. Всі надлишки зерна після внесення податку залишалися селянинові, який міг ними вільно розпоряджатися [418, с. 19].

Натуральний податок розглядався як частина відрахувань від виробленої продукції з урахуванням розмірів урожаю, матеріального становища, кількості членів сім'ї та інших показників, що характеризували господарство. Бідні селяни повністю звільнялися від податку. Декретом ВУЦВК й Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 року було запроваджено єдиний сільськогосподарський податок в грошовій формі [4, арк. 176-177зв.]. Держава тепер на гроші, одержані бюджетом у

рахунок сільськогосподарського податку, почала формувати хлібний фонд через закупівлі на ринку.

Перехід до НЕПу також поставив на порядок денний питання відновлення звичайних форм господарювання в повному обсязі. Чільне місце серед них займали питання землекористування та оренди-найму землі і робочої сили.

V Всеукраїнський з'їзд рад, що проходив на початку 1921 року прийняв закон «Про закріплення землекористування», відповідно до якого за господарствами на три сівозміни (9 років) закріплювалися їхні наділи. Однак він втілювався в життя лише в тих районах, де було завершено вилучення надлишків у куркулів. Це давало можливість волвиконкомам і КНС, спираючись на закон «Про соціалістичний землеустрій», завершити перерозподіл землі. Крім того, закон передбачав конфіскацію майна та не наділення землею активних учасників повстанського руху та осіб, що активно допомагали повстанцям [280, с. 40].

Що ж до оренди-найму землі та робочої сили, то на XI з'їзді більшовицької партії, який відбувся 27 березня – 2 квітня 1922 року було прийнято резолюцію «Про роботу на селі», яка рекомендувала при розгляді питання про умови застосування найманої праці в сільському господарстві та оренди землі «... всім працівникам даної галузі не зв'язуватися зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням в життя рішень останнього з'їзду рад, а також вивченням того, якими саме практичними заходами було б доцільно обмежувати крайності та шкідливі перебільшення у зазначених відношеннях» [235, с. 321]. В розвиток цієї тези IX Всеросійський з'їзд рад ухвалив резолюцію «Про відбудову і розвиток сільського господарства», в якій були конкретизовані та доповнені рішення XI конференції партії більшовиків [248, с. 75]. Дозвіл оренди землі та найму робочої сили став принципово новим явищем в аграрній політиці того часу.

Спираючись на рішення вищих радянських і партійних організацій, Раднарком УСРР спільно з ВУЦВК 11 квітня 1921 року прийняли декрет «Про надання маломіщним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Згідно з цим декретом селянські двори, які через

недостатню забезпеченість реманентом і робочою худобою, не могли самостійно обробляти свої ділянки, мали право здавати землю в оренду. Причому тачастина продподатку, що припадала на орендовану землю, за задумом влади, повинна була сплачуватися орендарем. Вживались заходи щодо впорядкування відносин найму. В жовтні 1922 року сесія ВУЦВК затвердила «Кодекс законів про працю», основні статті якого поширювалися і на сільське господарство [280, с. 41-42].

В умовах товарного ринкового господарювання відносини найму та оренди були необхідними, розуміючи це більшовики взяли за їх легалізацію з початком НЕПу. Це сприяло підвищенню заможності села але, одночасно посилювалася його диференціація (з одного боку, зростання заможності переважної більшості селян, а з іншого погіршення економічного становища частини маломіцних господарств).

Відносини найму-оренди підлягали ряду обмежень, які викликали серйозне невдоволення селян, у тому числі й бідноти, оскільки участь у цих відносинах брали всі соціальні верстви села. Наприклад, відповідно Земельного кодексу 1922 року, в орендні відносини могли вступати лише «трудові» селянські господарства. Однак, точний зміст цього терміну в радянському законодавстві ніколи не був чітко визначеним. Найм робочої сили, хоча й дозволявся, але лише в сезонній формі. Також заборонялося одночасне використання в господарстві оренди землі та найманої праці.

Необхідно зауважити, що найсуттєвішою ознакою НЕПу у сільському господарстві стало масове кооперативне будівництво. Кооперування у сільському господарстві проводилося поступово. Восени 1921 р. сільськогосподарська кооперація виділилася з єдиної системи споживчої кооперації. Потім поступово поширювалися галузеві види сільськогосподарської кооперації. 18 березня 1922 р. відбувся установчий з'їзд, 125 делегатів якого ухвалили рішення про створення Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації – «Сільський господар» [44, арк. 84], яка вже у 1923 р. об'єднувала 2,5 тис. товариств і 65 районних спілок.

У 1923 році «Сільський господар» одержав від Укрдержбанку кредит для закупівлі хліба в селян. Кооперативні товариства в селах укладали з хліборобами

контракти, за якими господарі мали відвантажити певну кількість пшениці та жита. Придбати хліб для засіву, якщо господареві бракувало коштів, він міг під заставу майна.

Кооперативні спілки відвантажували «Сільському господарю» 58%, а решту заготовленого хліба продавали державним органам. До 1925 року збували зерно приватним особам та організаціям, але 16 листопада 1925 року хлібний відділ «Сільського господаря» заборонив ці операції.

Упродовж першої половини 20-х років заготовлений кооперацією хліб держава переважно експортувала, а в наступні роки залишала для внутрішнього ринку. Кооперація здійснювала хлібозаготівлі під контролем державних установ та переважно на їхні кошти, але мала і відносну самостійність [283, с. 260].

Сільськогосподарська кооперація, окрім заготівельної роботи, активно займалась постачанням різноманітної техніки і збутом продукції селянських господарств. Наприклад, налагодила збут цукрових буряків. Кооперація засіяла в 1926 році 93% площі під цукровими буряками, а наприкінці 20-х років вона перетворилась на справжнього монополіста цієї ділянки сільськогосподарського виробництва. Також, для кооперативної системи була прибутковою заготівля технічних культур – льону, хмелю і тютюну. Вони користувалися попитом населення.

Відбувалися кооперативний збір продукції птахівництва, організацією якого займався «Кооптах» та заготівля, збут і переробка продукції тваринництва очолювані в Україні однією з найавторитетніших кооперативних спілок «Добробут», яка займалася збутом худоби, м'яса, м'ясопродуктів, а також реалізацією молока, його переробкою, виготовленням масла, сиру, бринзи. «Добробут» розпочав свою заготівельно-збутову роботу у 1924 році, коли селяни після неврожайного сезону почали масово збувати різну худобу [310, с. 75-76].

До кінця 20-х рр. у різних формах кооперації було об'єднано більш як половину селянських господарств. Українська селянська кооперація за досить короткий час стала однією з провідних організацій, яка забезпечувала внутрішній ринок продукцією селянського господарства. Вона, маючи підтримку держави фактично

монополізувала хлібозаготівлі та збут технічних культур, стала самобутнім соціально-економічним укладом.

Сільськогосподарська кооперація наприкінці 20-х років зазнала докорінної реорганізації. У вересні 1927 року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову про заснування в системі кооперативних спілок Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів «Укрколгосп», яка була створена на базі відділу колгоспів «Сільського господаря». В лютому 1928 року РНК УСРР висунув проект постанови «Про ліквідацію кооперативних організацій», котрою започаткував ліквідацію селянської кооперації [33, арк. 6]. Головним мотивом для цього була невідповідність інтересам держави. Селянська кооперація як організаційна форма захисту соціальних економічних інтересів дрібних товаровиробників була приречена на примусову ліквідацію у зв'язку з силовим просуванням у життя ідеї масової колективізації.

Кооперація, яка виникла на зорі НЕПу, зникла разом з його згоранням. Вона не влаштувала ідеологів командно-адміністративних методів управління економічним життям суспільства, бо, на їх переконання, не вирішувала зернової проблеми та кризи хлібозаготівель. У кооперації вбачали елементи консерватизму дрібнотоварного укладу на селі, тому на порядок денний висунули масову колективізацію сільського господарства [310, с. 81].

Протиріччя щодо подальшого розвитку НЕПу та кооперації, як його найсуттєвішої ознаки, виникли одразу після смерті Леніна. Його наступники намагалися продовжувати політику лідера. Однак одні розуміли, що погляди Леніна значно змінилися після впровадження НЕПу, а інші просто не бажали звертати на це увагу, адже були прихильниками комуністичного штурму.

У статті «Про кооперацію», якою Ленін визначав перспективи радянського селянства на найближчі два десятиліття, пропонувався зовсім інший порівняно з названим у програмі РКП(б) шлях розвитку. Після хвороби і смерті Леніна визначення перспектив селянства і всього радянського суспільства потрапило до інших рук. Нові люди канонізували вождя і перетворили його статтю «Про кооперацію» на своєрідну Біблію. Та програму РКП(б) у селянському питанні не

було переглянуто. До ідей, висловлених вождем у статті «Про кооперацію», весь час додавали вислови з його попередніх праць про величезне значення колективного господарювання селян для перемоги нового суспільного ладу. Тому серед членів комуністичної партії й у всьому радянському суспільстві склалося стійке уявлення про те, що кооперування селянства передує суцільній колективізації [283, с. 327].

Отже після осмислення перших уроків НЕПу ідейний лідер більшовиків почав вважати засновану на реаліях ринку економічну політику цілком нормальною і прийнятною. Проте разом із здоров'ям він втратив політичний вплив. Його наступники, за деякими винятками, готові були відновити комуністичний штурм з того місця, на якому він припинився навесні 1921 року.

Ідеї закладені в Ленінській статті «Про кооперацію», відстоювали тільки М.Бухарін і О.Риков. На перший погляд їм активно протистояли Г.Зінов'єв, Л.Каменєв і Л.Троцький. Їх називали «надіндустріалізаторами», тому що вони вимагали прискорити темпи капітального будівництва у промисловості за рахунок посилення податкового тиску на селянство. Проте ефективніший, хоч і прихований опір М. Бухаріну і О. Рикову чинив Й.Сталін. Ззовні він займав нібито центристську позицію серед своїх колег у політбюро ЦК РКП(б). Фактично ж його позиція взагалі знаходилася поза системою координат, яка характеризувалася як нова економічна політика з «лівим» і «правим» ухилами від неї. «Ліві» бажали обмежити вплив ринкових відносин на економічну політику держави, а «праві» рекомендували ретельніше враховувати кон'юктуру ринку. Сталін же прагнув якомога швидше покінчити з НЕПом і розпочати новий комуністичний штурм [283, с.330].

Відновлення комуністичного штурму стало можливим тільки після припинення боротьби за владу у вищому компартійному керівництві. Ця боротьба тривала з 1922 по 1928 роки. Перемагаючи один по одному суперників, які мали однаковий з ним статус членів політбюро ЦК, Й.Сталін перетворився на диктатора і такого керівника, як стверджувала радянська пропаганда, котрий був здатний захистити чистоту ленінського вчення про комунізм і зосередити всі сили партії та народу на виконанні ленінського заповіту, втіленого в програмі ВКП(б). Фактично ж йшлося про те, щоб зосередити зусилля зміцнілої тоталітарної держави з усіма її силовими органами і

громадсько-політичними організаціями на виконанні таких завдань: ліквідації економічної незалежності дрібних товаровиробників, включенні їх у систему директивного планового господарства, мобілізації матеріальних і людських ресурсів села для модернізації промисловості. Сталіну ж не треба було сушити собі голову над партійним курсом в економічній і політичній сфері, про це подбав В. Ленін. Тепер необхідно було передусім опрацювати тактику колективізації селянських господарств усупереч небажанню їх власників вступати у контрольовані державою колгоспи.

Не гаючи часу, Й. Сталін почав готувати партію і країну до здійснення найбільш грандіозного і важкого напрямку «революції згори» – суцільної колективізації сільського господарства.

2.3. Підготовка до суцільної колективізації села

Підготовка до суцільної колективізації проходила в два етапи: повний відхід від НЕПу та поступовий перехід від кооперації до колективізації під прикриттям хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років.

Зміни, яких зазнала економічна політика радянського керівництва на селі в другій половині 20-х років ХХ ст., прогнозували здебільшого, відмову від неспівської моделі розвитку народного господарства та перехід до форсованої індустріалізації.

«Новий етап нової економічної політики в період індустріалізації», – так назвав Й. Сталін політику індустріалізації[377,с. 258]. Вона передбачала докорінну зміну матеріально-технічної бази радянської економіки за рахунок аграрного сектору, як основного джерела фінансування.

В умовах встановлення тоталітарного режиму НЕП був приречений, тому що базувався на двох несумісних елементах:

- ринкових відносинах в економіці, плюралізмі у формі власності та господарського укладу;
- монополії більшовиків на владу, жорсткій адміністративно-командній системі в політичній організації суспільства.

При запровадженні НЕПу метою більшовиків було не надання економічної свободи громадянам. Вони прагнули використати активність населення для зміцнення економічного фундаменту свого політичного режиму і центральної влади.

НЕП передбачав активізацію зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної діяльності, посилення контактів із зовнішнім світом, а політичним курсом більшовицького режиму було побудова соціалізму в одній окремо взятій країні.

Ці суперечності НЕПу почали ще більше проявлятися коли вся влада зосередилася в руках Сталіна, який не приховував бажання повернутися до комуністичного штурму, застосування карально-репресивних методів у хлібозаготівлях та покласти тягар фінансування індустріалізації на плечі селян. Адже ці методи були неприйнятні для НЕПу.

Незабаром протиріччя, які поєднував у собі НЕП, призвели до ряду криз. Першою стала криза цін. Після скасування жорстокого контролю держави ціни на продовольство різко підвищилися і стрімко зростали у порівнянні з цінами на промислову продукцію. Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком НЕПу, порушилася в 1927 р. Погіршення господарської кон'юнктури в країні, де державні органи контролювали всі сфери життя та виробництва, виявилось у формі товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися стабільними, але самі товари відразу після появи на прилавках зникали з продажу: попит перевищував пропозицію. З іншого боку, спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарську продукцію призвели до того, що селяни відмовилися вивозити її на ринок. Внаслідок цих процесів держава відчула гострий брак продовольчих, а головне – хлібних ресурсів. Тож почалась криза у хлібозаготівельному секторі [310,с. 108].

Всі ці явища в радянській історіографії отримали назву «кризи НЕПу». За цих умов урядовці обґрунтовували закономірний перехід до індустріалізації і до пов'язаної з нею суцільної колективізації сільського господарства. Підкреслювалося, що подальший розвиток СРСР не може базуватися на двох різних основах: великій машинній індустрії в промисловості та дрібнотоварному виробництві в сільському господарстві. Фактично ж «криза НЕПу», яка найбільшою

мірою проявлялася як хлібозаготівельна криза, була наслідком усвідомленої і прорахованої політики компартійно-радянського керівництва, яке обрало своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію [326, с. 77].

Курс на індустріалізацію було проголошено ще в грудні 1925 року на XIV з'їзді ВКП(б). Точилися гострі внутріпартійні дискусії щодо шляхів і методів його реалізації. Вимоги очолюваної Л. Троцьким «лівої опозиції» форсувати процес розвитку промисловості за рахунок посилення тиску на селянство були рішуче засуджені у грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б), як такі, що суперечать принципам НЕПу та погрожують зростанням політичної напруги в суспільстві. Цікавим є те, що на цьому ж з'їзді було схвалено директиви зі складання першого п'ятирічного плану, в яких закладалися надзвичайно високі темпи щорічного зростання промислової продукції – до 16%. Забезпечити такі темпи в умовах НЕПу було просто неможливо. Тому ринкову змичку міста і села так важко налагоджену після 1921 року, партійне керівництво вимагало замінити директивним плануванням. Для цього, як відомо з вищезазначеного, на користь держави штучно створювався перепад у цінах між промисловими товарами та продуктами сільського господарства. Він в історичній літературі отримав назву «ножиці цін», за допомогою яких «відстригалось» до половини прибутків селян від реалізації продукції на ринку [311, с. 357]. Ретельно організована «криза НЕПу» допомагала відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів готувати громадську підтримку для вже запланованого двобою між державою і багатомільйонним селянством.

Одночасно компартійні комітети актуалізували проблему «куркульської небезпеки». Для здійснення експропріації селянських засобів виробництва під виглядом колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді – за соціальною) ознакою. Потрібно було протиставити бідняків і середняків бідняцького походження заможній верхівці селянства [326, с. 77].

У 1929 р., найзаможніші господарства, визначені за ознаками 1927 р., становили не більше 73 тис., або 1,4 % від їхньої загальної чисельності по УРСР [259, с. 30], а у 1928 р. було накладено податок на 2 – 3 % селян, що кваліфікувались як куркулі. Отже, його сплачувало більше селян, ніж було офіційно визначено. Таким чином,

грудневий з'їзд ВКП(б) 1927 р. започаткував ліквідацію куркульства як класу. Податковий тиск, один з основних засобів проведення «надзвичайної» політики з ліквідації куркульства як класу, включав усі елементи впливу на селянина: надзвичайно-економічні, юридично-адміністративні, кримінальні заходи. Про зростання податкового тягара для селян свідчать такі відомості: у 1928 – 1929 господарському році селяни сплатили податки (СГП, самооподаткування) в розмірі 136,0 тис. крб., у 1929 – 1930 р. – 149,7 тис. крб. [94, арк. 11]

Також про встановлення ознак куркульських господарств ішлося в постановках РНК УСРР від 19 червня 1928 р., ВУЦВК і РНК УСРР від 3 жовтня 1928 р., ЦВК і РНК СРСР від 20 лютого 1929 р., РНК СРСР від 21 травня 1929 р.[423,с. 44]

У 1927 році Й. Сталін різко активізував пропаганду колгоспів. В його ретельно зважених заявах не було жодного слова проти кооперативного плану, який вважався основою політики ВКП(б) і користувався широкою підтримкою у селянському середовищі.

Це все свідчить про те, що затаврована програма «лівих», щодо форсування індустріалізації за рахунок тиску на селянські маси, фактично стала впроваджуватися в життя. Й.Сталін узяв на озброєння ідеї побороного противника, сподіваючись у короткі терміни здобути на селі головну «валюту» для здійснення індустріалізації – хліб. Симптоматично, що перший п'ятирічний план не був відкинутий Сталіним на XV з'їзді ВКП(б), адже в 1928 році його було вже введено в дію – перш за все вже у вигляді відомої акції державних «хлібозаготівель». Ці хлібозаготівлі власне й були нічим іншим, як початком тієї експлуатації та експропріації села, сектору економіки, а передусім переважно селянської тоді України, як «внутрішньої колонії» комуністичної влади в СРСР, шляхом грабіжницького відбирання селянської зернової та іншої сільськогосподарської продукції для закордонного експорту й таким чином фінансування індустріалізації СРСР [288, с. 201].

Для подолання гострої хлібозаготівельної кризи сталінське керівництво вдалося до жорстокого тиску на селян, які притримували хліб, що на практиці означало відновлення у селах надзвичайних заходів взірця доби «воєнного комунізму». Щоб

втілити надзвичайні заходи у життя, ЦК ВКП(б) розпорядився відрядити на хлібозаготівлі керівників партійних комітетів усіх рівнів. На периферію після XV з'їзду ВКП(б) поїхали й члени політбюро ЦК. До України уже 28 грудня 1927 року з мандатом уповноваженого ЦК ВКП(б) з хлібозаготівель прибув В.Молотов. Під керівництвом повновладного інспектора 30 грудня політбюро ЦК КП(б)У цілком і повністю схвалила запропонований Москвою план «битви за хліб»: прийнята українським партійним керівництвом постанова формально наголошувала на потребі поєднання при проведенні хлібозаготівель методів примусу та заохочення селянства. На практиці, однак, усе звелось до застосування сили [250, с. 177].

Тотальний терор Сталін не «вигадав», йому було в кого навчитися: в основі творення нового «справедливого» суспільного ладу лежало насильство. Перший «вождь» мав намір «перетворити державу в установу для примушування творити волю народу... організувати насильство в ім'я інтересів трудящих». Ленінською вказівкою керувався і Сталін, повертаючись до терору економічного, а згодом і політичного у січні 1928 року. Для України встановлювався хлібозаготівельний план в обсязі 265 млн. пудів, за дорученням нового «вождя» урядовцям у Харкові надсилалася телеграма з нереальною вимогою – розверстати за одну добу для кожної округи та кожного села мінімальні січневі завдання [389, с. 40]. Саме у січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) визнало доцільним застосування адміністративного тиску щодо «тонн надлишків» зерна [369, с. 158]. Село фактично стало заручником влади, яка будь-якими методами намагалася позбавити виробників сільськогосподарської продукції ринку збуту. Крім того, уряд дав згоду на застосування карних заходів проти селян, які відмовлялися продавати державі хліб [425, с. 52].

Програма дій спрямована на досягнення «рішучого перелому в хлібозаготівлях», була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям від 5, 14 січня та 13 лютого 1928 року, підписаних особисто Сталіним. У контексті категоричних вимог виконати державні завдання щодо поставок хліба пропонувалося з одного боку, – активно застосовувати репресії проти «спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін», не зупиняючись і перед

конфіскацією хлібних надлишків (ст. 107 КК РСФРР; ст.127 КК УСРР), а з іншого , – негайно провести серію фінансових заходів, націлених на максимальне викачування з села грошової маси, щоб у такий спосіб примусити його продавати державі зерно [302,с. 70].

Атмосфера насилля пригнічувала українське село. Переконати селян добровільно вести хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади з позбавленням землі тощо. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше – на м'ясному, мануфактурному та інших ринках.

Мов буревії, проносилися селами численні фінансові кампанії: сьогодні «витискувалися» платежі по заборгованостях і описувалося майно неплатників (нерідко незаможних, бо саме вони за цей час мали борги); наступного дня в пожежному порядку скликався схід, на якому правдами й неправдами ухвалювалося рішення про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50% і вище сільськогосподарського податку.

До 1 квітня в Україні було заготовлено 242 млн. пудів хліба (при річному плані 1927/1928 років – 265 млн. пудів), сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства – на 75,4%. Результати січнево-березневого «штурму хлібозаготівельної фортеці» сталінське керівництво могло оцінювати як цілком задовільні. Звичайно, цього не можна було сказати про українське село, яке численні силові кампанії просто знекровили [283, с. 280].

Поворот до адміністративних методів управління в сільському господарстві сприяв відновленню продрозверстки, яка була знову запроваджена у 1928 р. і несуттєво відрізнялася від продрозкладки часів громадянської війни. Подібно до попередньої, вона мала репресивний характер, а боротьба за хліб знову набула форми «боротьби за соціалізм». План вважався виконаним тоді, коли кожне село чи

окреме господарство завершувало особисте «тверде завдання», а район – хлібозаготівельний план [302, 70]. Продрозверстку офіційно називали хлібозаготівельним планом, хоча в документах під грифом «таємно» вживався термін продрозверстка.

Селяни передчували повернення продрозверстки і побоювалися її жахливих наслідків. Це можна прослідкувати у листі селянина Г.Лихоноса. Мешканець с. Сергіївка Гришинського району Артемівського округу Донецької області Г. Лихоніс писав: «Чи правда, що будуть в селян відбирати хліб, наприклад, як це було в 1921 р. В нас зараз ходять чутки, нібито з селян після позики та самообкладання будуть брати хліб з селян по 2 пуди з десятини. Селянство обурюється і каже, що це вже підходить 1921 рік, коли робили розверстку, але те ж уже пройшло. І багато селян бояться, щоб у них не забрали якихось там пудів десять, тому поспішають продати і гроші витратити на господарство...»[92, арк. 6-7].

Повернення до продрозкладкових методів хлібозаготівель не влаштувало і члена політбюро ЦК ВКП(б) М.Бухаріна (див. праці [271],[272], [273], [274]). Він виступив проти примусових заходів у хлібозаготівельній роботі, критикував політику уряду щодо посилення податкового тиску на селян, перекачування коштів у важку промисловість із інших сфер за допомогою «ножиць цін», відстоював виключно економічні чинники: підвищення хлібозаготівельних цін на зерно, збільшення його ввозу із закордону, всебічний розвиток кооперації, контракції, матеріальна та фінансова допомога селянським господарствам. Вивезення хліба з країни в умовах загальної економічної кризи у світі було малоефективним заходом. Інша справа – його імпорт за дешевими цінами.

Однак, Й. Сталін був переконаний, що створений ним економічний механізм з опорою на військово-командні чинники виявить найближчим часом казкові можливості[402, с. 61].

М. Бухарін продовжував кричати, що забувається Ленінська ідея кооперування, що колгоспи не можна вважати стовпою дорогою до соціалізму. Й.Сталін витримавши паузу вирішив написати статтю «На хлібному фронті», яка з'явилася у червні 1928 року в газеті «Правда». Зовсім не згадуючи Бухаріна він писав: «Іноді

колгоспний рух протиставляють кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи – одне, а кооперація – інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять навіть до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові В. Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді, колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації» [310,с. 111].

Без сумніву кооперацію теж можна вважати колективним господарством. Але вона була відмінною від колгоспів(комун, артільей, товариств зі спільного обробітку землі). Між цими двома різними типами колективних господарств не можна ставити знак рівності. Однак після статті Сталіна всі поступово звикли до їх поєднання і це стало стереотипом у масовій свідомості.

Цілком зрозумілим є прихильність Сталіна та його однодумців до колгоспів і упереджене ставлення до кооперативів. Адже економічні зв'язки міста з кооперованим селом могли будуватися тільки через ринок, а це означало, що селянин мав право вибору продавати чи не продавати, ставити вищі чи нижчі ціни.

Бухарін замислювався над тим, як знайти бюджетні кошти для стимулювання кооперування селян-власників, він сподівався на відновлення політики НЕПу. Проте Сталін в цей час планував «всеосяжну колективізацію» для викачки селянських коштів в державний бюджет на прискорену модернізацію країни. Колгосп для нього був своєрідною «гальмівною сорочкою», яка позбавляла селянина можливості вирішувати – продавати чи не продавати свою продукцію.

«Криза НЕПу» у формі хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років була організована для того, щоб створити сприятливу атмосферу для визрівання давно задуманого комуністичного штурму. Сталін не поспішав з оголошенням своїх далекосяжних планів, тому що НЕП був популярний, а від комуністичного штурму 1918-1920 років залишилися жахливі спогади. Він говорив: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо НЕП, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення і т. д., є контрреволюційним базіканням», хоча задумувався над тим, щоб повторити все це у найближчому майбутньому.

В країні тим часом велася підготовка до «Револуції згори». Органами державної безпеки уже давно проводилися по селах грандіозні пошукові операції, збиралася зброя, яка залишалася від часів війни. Сталінська держава готувалася у всеозброєнні зустріти сплановані нею самою події, тому селян необхідно було залишити організаційно розпорошеними та без збройними [310,с. 112-113].

30 вересня 1928 року М.Бухарін надрукував у газеті «Правда» статтю «Замітки економіста». В цій статті автор нібито критикував погляди Л.Троцького, однак насправді – він захищав нову економічну політику, яку зламав Й.Сталін. Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьгоднішні фабрики із завтрашніх цеглин. Через місяць, виступаючи з доповіддю в Ленінграді О.Риков підійшов до проблеми темпів індустріалізації з точки зору становища в сільському господарстві. Він повідомив, що у важкій індустрії загрузла мільярдна маса капіталовкладень, частина якої у формі зарплати робітників тисне на ринок й загострює товарний дефіцит, а тому даліше нарощування масштабів капітального будівництва недоцільне. Утруднення у хлібозаготівлях голова Раднаркому пояснював суто економічними причинами, а не «зловмисним саботажем» виробників хліба чи «куркульським страйком». Щоб селянин-одноосібник або колгоспник виробляв товарний хліб у достатній кількості, вказував О.Риков, він має бути упевненим у тому, що одержить замість того машини, добрива, товари широкого вжитку, інакше виробництво хліба буде обмежуватися [283, с. 341].

Кожного року затверджувалися абсолютно нереальні плани, але потім під них виділялися цілком реальні бюджетні кошти, джерело яких становили горілчана монополія, паперово-грошова емісія, а найбільшою мірою – нееквівалентний обмін між містом і селом.

У 1928 році в основних хлібовиробних регіонах (Україна, Північний Кавказ) стався великий недорід. Особливо постраждала Україна. Хоч запаси хліба у селян зменшилися до мінімуму, держава посилила хлібозаготівлі. Тепер вони

здійснювалися ще жорстокішими силовими методами та репресіями. Це призвело до небезпечного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод.

У зв'язку з цим на 1 квітня 1929 року у республіці було здано 27 млн. пудів жита й пшениці проти 200 млн. на 1 квітня в минулому році. Заготівлі на Північному Кавказі зменшилися в четверо. Прагнучи врятувати становище О.Риков поставив на затвердження політбюро ЦК питання про імпорт від 80 до 100 млн. пудів хліба з виплатою до 200 млн. руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн. пудів, але йому знову відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на квітневому (1929 року) пленумі ЦКВКП(б), Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро ЦК, яка тепер завжди йшла за ним: «Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути у нього хлібні надлишки». Нарешті Риков зміг домовитися з деякими американськими, чехословацькими і французькими фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте в розрахунки Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба, зовсім навпаки. Тому він заявив на пленумі ЦК: «У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба» [283, с. 343].

Сталін вважав, що подолання хлібозаготівельної кризи можливе узаконенням надзвичайних заходів. Для цього необхідно було поєднати репресивне законодавство з колективізацією селянських господарств.

Голова ЦК КП(б)У, С. Косіор, підтримав позицію Й. Сталіна щодо планомірного й систематичного наступу на «експлуататорські» елементи міста й села. 10 лютого 1929 р. відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У та Президії ЦК КП(б)У, де ухвалено постанову, що проголошувала «правильний шлях» розвитку сільського господарства: «Ми рішуче відкидаємо висунуті як Бухаріним, так і в заяві трьох (Бухарін, Риков, Томський) звинувачення проти ЦК і проти партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику військово-феодальної експлуатації і що

ніби ця неправильна політика є основною причиною складностей, які переживає країна. Труднощі наявні, але більшість звикли труднощі долати, а не впадати перед ним в паніку і відступати» [384, с. 47].

Таким чином, отримавши підтримку з боку українського радянського керівництва, генсек практично реалізував план знищення приватної власності та ринку, на чому ґрунтувалася традиційна селянська економіка. Натомість було утворено бюрократично-централізовану форму державної власності – колгоспи. Через колективізацію відбулося одержавлення аграрного сектору, що дозволяло державі в необхідних розмірах перекачувати сільські ресурси на потреби індустріалізації [425, с. 54].

Отже у 1928-1929 господарському році уряд обрав курс на прискорення хлібозаготівельної кампанії шляхом запровадження «надзвичайних заходів», тобто силового тиску на економічно міцні одноосібні господарства. Актуальним стало зауваження Й. Сталіна стосовно заготівельної кампанії: «Хліб на селі є, треба вміти його взяти...»[372,с. 30].

Незважаючи на це, у травні союзне керівництво, підводячи попередні підсумки хлібозаготівель 1928-1929 роки, було змушене констатувати суттєве недовиконання плану, в тому числі й за рахунок України, поставки якої за 11 місяців (71,1 млн. пудів хліба) виявилися вдвічі меншими від запланованих. Така ситуація пояснювалась не стільки наслідками недороду, скільки руйнівним впливом запущеного владою механізму позаекономічного та політичного тиску на село, згортанням ринкових відносин та поступовою деградацією сільського господарства. Загальмувати негативні процеси можна було лише за відмови від силової політики. Натомість сталінський режим зробив ставку саме на неї, поставивши за мету перетворити надзвичайні заходи у систему, повністю ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до колгоспів, обернувши їх на мовчазних кріпаків – добриво для зростання індустріальної могутності держави.

Попередня практика доводила складність виконання річного плану поставок хліба з пропорційним розподілом за кварталами. Виходячи з того, що одразу після збору нового врожаю викачати його з селян буде легше, ніж навесні, коли припасів

хліба поменшас, а проблем у зв'язку з наближенням посівної побільшас, центральне керівництво визнало за доцільне в 1929-1930 господарському році основний тягар хлібозаготівель перенести на перше півріччя (липень-грудень) і проводити їх за так званими «новими методами». Відтепер обов'язкові завдання з хлібоздачі мали розподілятися на кожне село за принципом самообкладання з перенесенням їх тягаря майже повністю на заможних і середняків. При цьому практично встановлювався принцип кругової поруки: недодану частку поставок хліба належало виконати незаможним. Ця обставина мала виступати серйозним стимулом для посилення психологічного тиску бідноти на незговірливих односельців. Проте лише цим не обходилося, адже згідно з новим законодавством місцевим радам надавалося право штрафувати «куркулів» за саботування поставок хліба у межах його п'ятикратної вартості, проводити обшуки, описувати та «пускати з молотка» майно неплатників, заарештовувати їх за спротив. Чверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалися у фонд кооперування та колективізації бідноти. Цим забезпечували корисливу зацікавленість найнезаможніших селян у проведенні в життя нових законів.

У голодуючих селах України «нові методи» хлібозаготівель почали впроваджуватися уже з кінця травня 1929 року – тобто, ще до формального узаконення їх українською владою й фактично за місяць до збирання нового урожаю [283, с.291]. Постанова «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» була прийнята 28 червня 1929 року ВЦВК і РНК РСФРР. А вже 3 липня ця постанова була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР [260]. Саме вона і містила в собі вище згадані «нові методи» хлібозаготівель.

Генеральний секретар ЦК С.Косіор на XI з'їзді КП(б)У повідомив делегатів, що навесні 1929 року у 22 округах УРСР (з чотирьох десятків) було розпродано майже 18 тисяч куркульських господарств, які злісно ухилялися від виконання зобов'язань по хлібозаготівлям, накладених на них сільськими сходами. Восени, коли вже діяли санкції, передбачені законом, було «розкуркулено» 15 тисяч селянських дворів. Підсумовуючи результати «атаки на куркуля» через рік на цьому

з'їзді, Косіор зробив такий висновок: «Українська організація у боротьбі за хліб, у боротьбі, яка велась по всьому СРСР, йшла в перших рядах. Восени минулого року ми хлібозаготівлю закінчили фактично за 3 місяці» [348, с. 176].

Наведені факти переконують у тому, що «куркульська небезпека» була для керівників партії технічним важелем, за допомогою якого вони розраховували загнати в колгоспи селянську масу. Адже коли передбачений план перших хлібозаготівель виконати, зокрема в Україні не вдалося через пасивний опір селянства, то в Москві було вирішено негайно прискорити визначений раніше темп колективізації в основних «зернових районах», отже – передусім в Україні. А щоб запевнити якнайскоріше та найширше здійснення колективізаційної акції, вирішено застосувати нещадний превентивний, тобто – запобіжний терор проти тих, мовляв, «капіталістичних елементів села», які стоять на перешкоді колективізації; і цьому теророві надано форму організованої владою згори так званої «класової боротьби», спрямованої проти найбільш господарсько успішної і тому заможної частини трудового селянства, яке комуністична влада назвала провокативно-цькувальним словом «куркульство». Зрештою, цю «класову боротьбу» на селі комуністична влада розгорнула ще на початковому етапі хлібозаготівель, розпалюючи найнижчі негативні інстинкти, як то заздрість і братоненависництва у людей деморалізованих війною та революцією, а також злочинних елементів села, організованих владою під назвою «комнезамів». Останніх було мобілізовано на так звану «боротьбу проти класового ворога – куркульства» [288, с. 202].

У промові на XV з'їзді ВКП(б) В.Молотов спеціально зупинився на питанні про те, хто такий куркуль, назвав два критерії для визначення господарства експлуататорського типу (використання найманої праці й оренда землі). Він констатував: «визначити загальний відсоток куркульства є завданням майже неможливим».

Користуючись ситуацією генсек після XV з'їзду ВКП(б) раптом звинуватив у створеній ним же хлібозаготівельній кризі «куркуля». Тому аби позбутися куркульського тавра, яке ставало смертельною небезпекою, селяни відмовлялися від орендованої землі, розпродували робочу худобу, переставали наймати робітників.

Глибокий відчай і зневіра відчувається у листі мешканця с. ПустохаРужинського району Бердичівського округу Л. Осадчого: «Скажіть мені, будь ласка, хто куркуль. Скільки куркуль повинен мати мінімальний прибуток. Може і я куркуль, бо я маю прибутку загального по вичиту сільради 800 крб. Продналогу мені начислили 120 крб. 25 коп., самообкладання – 75 крб. 22 коп. і того я повинен заплатити 195 крб. 47 коп.

Я маю 7 десятин 33 саж. нікуди негодного піску і дуже гарну пасіку. Коли мене зачитують куркулем, тобто ворогом держави, значить я весною ліквідую пасіку та буду збирати по три копи з десятини. Хоч і не буду приносити ніякої користі, але я буду незаможником, буду підвалиною держави, хоч і гнилою але підвалиною. І будуть мене слухати на сходи і відноситися до мене як до чесноі людини.

Я витратив 9 довгих років тяжкої праці на те, щоб зробити пасіку і вибитись із злиднів, і нарешті чого я добився. Добився того, що злодій має більше права і користується більшою повагою ніж я, що не обікрав ніколи, нікого не експлуатував і не обманув жодної людини...»[92, арк. 6].

Однак критерії, за допомогою яких окреслювалася експлуататорська верхівка села, були занадто розпливчасті і це влаштовувало конструкторів колгоспного ладу. Адже вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами «робітничо-селянської» держави. Навіть цілковита незаможність не рятувала селян, якщо вони виступали проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало їх новим клеймом – «підкуркульник».

На початку 1929 року у Херсоні група закордонних моряків поцікавилась становищем у сільській місцевості і зробила нелегальний об'їзд приміських селищ, побачене вразило їх до глибини душі. Це все було записано у лист, який вони адресували у травні 1929 року до редакції газети «Наддніпрянська правда». Однак, уперше він був опублікований тільки в добу горбачовської «перебудови»: «Лично обследовав пригородные села, мы убедились из опроса крестьян, каким насилием и преследованиям подвергаются и религия, и все без исключения слои населения. Мы встречали бродящих в степи (в жестокую стужу среди зимы) обезумевших крестьян,

разорённых и выгнанных из своих лачуг. Некоторые из них, как дикие звери, целыми семьями живут в вырытых норах, пещерах. То, как и чем они живут, они поведали нам и мы с ужасом внимали их кошмарным рассказам, до чего довела страну Советская власть...Вместо того, чтобы вести политику умиротворения и приведения в порядок национального хозяйства и экономических «достижений», проповедуется человеконенавистничество, и не знаем, что лучше – или национальная неприязнь, или классовые бои. Думаем, что все равно – кровь... Мы увозим с собой советские газеты с десятками публикаций, где дети отрекаются от отцов своих, отцы от детей, священнослужители богохульствуют, снимают с себя саны, лишь бы дети их не были гонимы и не умерли с голоду... Возвращаясь в город на свой пароход, мы проходили мимо бывших хлебных амбаров в степи за городом. Из амбаров доносились плач и крики обезумевших крестьян, которых на попытки бежать из амбаров, вновь загоняли ударами прикладов и штыков. Мы узнали, что амбары набиты битком крестьянами, которых в стужу держат в нетопленных сараях. Дети и женщины умирают от стужи и голода, мужиков расстреливают, отводя на несколько сажень от амбаров. Мы лично видели разрытые голодными собаками ямы, из которых торчат обглоданные животными части наспех засыпанных мёрзлой землёй трупов»[283, с. 346].

Як правило, жахи колективізації відносять до періоду, коли вона вже почалася. Насправді селян готували до колективізації спеціально влаштованими страхіттями впродовж цілого року. Кампанія хлібозаготівель виявилися найбільш придатною і зручною для тероризування сільського населення.

Звичайно, держава тиснула на «куркуля», щоб мати у своєму розпорядженні більше хліба. Проте, у хлібозаготівель 1927-1928 років і особливо 1928-1929 років була й інша складова – не тактична, а стратегічна. Йшлося не про те, щоб забрати хліб сьогодні, а про те, щоб створити умови для постійної перекачки хліба шляхом позбавлення селян економічної незалежності. З приводу цього нарком торгівлі А.Мікоян у червні 1929 року на пленумі Московського партійного комітету виголосив: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що якби не хлібні утруднення, питання про потужні колгоспи і машинно-тракторні

станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою». Нарком даремно боявся бути відвертим, насправді він чудово розумів сталінську стратегію: чим гірше, тим краще [334, с. 197].

У 1929 році склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 року. Сталінська «команда» в компартійно-радянському керівництві добре бачила загрозу деградації сільського господарства внаслідок застосування такого жахливого методу хлібозаготівель. Вважалося, однак, що цей метод стане початком суцільної колективізації села, після чого держава дістане можливість контролювати масштаби і характер розширеного відтворення у сільському господарстві. Й. Сталін був переконаний, що зможе, на відміну від 1919 року встановити безпосередній виробничий зв'язок міста з селом на поза ринковій основі. Саме тому держава почала ламати сформований в роки НЕПу ринок. У містах і новобудовах було введено нормоване забезпечення хлібом, а згодом й іншими продуктами по картках. Базарну торгівлю хлібом заборонили під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначенні для сільського споживання промтовари були передані до фонду отоварювання хлібозаготівель на основі контрактації [310, с. 119]. Сама по собі контрактація була здобутком НЕПу і народилася в умовах ринкових відносин між містом і селом. Контракт між державою і кооперацією (торговельною, збутовою) або окремими товаровиробниками передбачав взаємні зобов'язання сторін при стабільних цінах на продукцію. Держава зобов'язувалася постачати сільських товаровиробників промтоварами в обумовлених кількостях, а товаровиробники – здавати державі свою продукцію. У нових умовах контрактаційний договір став обов'язковим, але тільки для селян. Тепер вони зобов'язувалися здавати державі хліб, цукрові буряки та іншу продукцію, передбачену договором за стабільними цінами, які внаслідок інфляції ставали символічними. Держава створювала фонд отоварювання сільськогосподарських заготівель, але виконувала свої зобов'язання за контрактом, в міру можливості, тобто в межах наявних товарних фондів.

26 серпня 1929 року вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів». У цьому документі

контракція розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом» [234,с. 196-197]. Отже, було знайдене властиве слово: продуктообмін. Замість ринку і товарно-грошових відносин Сталін прагнув встановити безпосередні відносини між сільським господарством і промисловістю.

Бідняки не брали участі в контрактації, оскільки не мали лишків продукції. З тими, кого держава вважала куркулями, вона не бажала укласти контракт. «Куркулі» повинні були виконувати тверді завдання по заготівлях, які давалися на основі експертних оцінок економічної потужності кожного окремо взятого господарства [334, с. 197]. Експертизу проводила сільська рада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськістю». Отже, держава не вступала в договірні відносини з «куркулями», і тому вони опинилися поза контрактацією.

Експертне оподаткування дістало таку назву саме через те, що здійснювалося без будь-яких інструкцій, на основі конкретних рішень групи «експертів». Його механізм найпереконливіше вимальовується у скаргах постраждалих від «експертів», які у великій кількості, марно шукали справедливості в органах радянської влади [310,с.120].

Можна сказати, що контрактацийний договір між державою і селянством був «липовим», тому, що не встановлювався певний відсоток обсягу відчужуваної продукції від обсягу виробленої, тобто хлібозаготівлі не мали податкового характеру. Це була реквізиція, розкладена по території й доведена до кожного селянського двору. Таким чином після припинення практикованих у роки НЕПу закупівель з ринку держава повернулася до продовольчої розкладки 1918-1920 років. Різниця з періодом першого комуністичного штурму полягала тільки в тому, що хлібозаготівельні органи держави вже мали справу не лише з індивідуальними, а й з колективними господарствами. Виявилося, що колгоспники теж активно чинять опір хлібозаготівлям.

Після скасування НЕПу керівники Кремля не бажали встановлювати відносини з селянами на податковій основі, тобто не бажали віддавати селянам ту частину їхньої власної продукції, яка залишалася після сплати податків. Вважалося, що селяни повинні віддавати все, залишаючи собі продукцію, якої вистачило б тільки

для напівголодного існування. Цього вимагали від одноосібників і тим більше – від керівників колгоспів. Будь-яка інша поведінка наражала колгоспних керівників на звинувачення у куркульстві[283, с. 350].

З осені 1929 року місцеві органи радянської влади істотно посилили тиск на селян. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У О.Шліхтер розповідав, як це робилося. На зборах в одному селі, присвячених створенню товариства зі спільного обробітку землі, головуєчий під час голосування поставив питання таким чином: хто проти колективізації той проти радвлади. В іншому місці на таких самих зборах агроном заявив: всіх тих, хто буде проти колективізації, ми будемо спалювати в крематоріях і їхнім попелом удобрювати поля тсозів. Цей тиск після скасування ринкової змички між містом і селом (що являла собою основу нової економічної політики)здійснювався переважно через хлібозаготівлі. Лише поступово ставало зрозумілим, що у політиці сталінської держави щодо селянства існує глибинний підтекст: суцільна колективізація сільського господарства. Саме на це спрямовувалася «криза НЕПу», яка послужила виправданням для запровадження надзвичайних заходів. Саме з цією метою надзвичайні заходи були перетворені на постійне законодавство, що оформило відносини між містом і селом після офіційної ліквідації ринку.

2.4. Реалізація плану нищення сильного одноосібного господарства в Україні

З попереднього підрозділу стає очевидним, що селяни знову опинилися під тягарем продрозкладки і почалася підготовка до суцільної колективізації та масового розкуркулення.

Продрозкладка як метод хлібозаготівлі за умов дрібного селянського господарства почала пробуксовувати. Для її підсилення застосовували репресивні заходи. У директивах за підписом секретаря ЦК ВКП(б) В.Молотова дозволялось органам ОДПУ провадити показові суди, особливо у хлібозаготівельних районах. Подібні накази терміново виконувалися. Щодо селян впровадили карні заходи:

арешт, ув'язнення з обов'язковою конфіскацією майна, депортація за межі республіки. Лише протягом 1929 року за так зване ухиляння від виконання хлібозаготівельного плану до двору зазнали репресій 33 тис. куркульських господарств. Цю цифру вперше оголосив С.Косіор на XI з'їзді КП(б)У (5-15 червня 1930 року).

Гасло «суцільної колективізації», проголошене Й. Сталіним на початку 1928 року, повністю змінило характер перетворень, що відбувалися на селі до цього. Висловлювання суперечило власне ідеї добровільності об'єднання селян у колективні господарства. Юридично початок «суцільної колективізації» було засвідчено на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б), що тривав 10-17 листопада 1929 р. в ухваленій резолюції зазначалося: «Ми маємо настільки бурхливий ріст колективізації, настільки стрімкий потяг бідняцько-середняцьких господарств, що колгоспний рух уже на практиці став переростати в суцільну колективізацію цілих районів»[302,с. 74]. Звісна річ, що у декількох десятків тисяч колгоспів хліб вилучити було набагато легше, ніж у 20 млн. окремо існуючих господарств. Терміново був переглянутий перший п'ятирічний план. Колгоспи мали стати основним виробником сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарська кооперація, яка добре зарекомендувала себе протягом 20-х років, була повністю розпущена [402, с. 62].

Зрештою 1929 року з повною силою розгорнувся так званий «соціалістичний наступ на капіталістичні елементи села», що його дуже скоро відомою промовою та вказівками Сталіна було оформлено в офіційну терористично-грабункову акцію так званої «ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації». І ця акція, що відбулася одночасно з акцією прискореної примусової колективізації, з особливою жорстокістю розгорнулася саме в Україні [288, с. 202].

Напередодні чергового пленуму ЦК ВКП(б), 7 листопада 1929 року в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин жовтня)». Вона містила в собі деякі цифри і прогнози.

Маніпулюючи цифрами, Сталін робив з тих нещасних відсотків колективізованого селянства потрібні йому висновки: «мова йде про корінний

перелом у розвитку нашого землеробства, від дрібного і відсталого індивідуального господарства до великого і передового колективного землеробства, до спільного обробітку землі, до машинно-тракторних станцій, до артилей, колгоспів, які спираються на нову техніку». Він повідомляв своїх читачів, що розпочався масовий колгоспний рух, тому що в колгоспи селяни «пішли цілими селами, волостями, районами».

Ці твердження жодною мірою не відповідали дійсності, але були наповнені великим політичним змістом. Генсек знав свій компартійно-радянський апарат. Порівнюючи твердження з газети «Правда» зі своїм районом, місцевий керівник бачив разючу невідповідність в цифрах колективізації і починав зі шкіри пнутися, щоб подолати відставання.

Назва цієї газетної статті назавжди закарбувалася у пам'яті поколінь. Великий перелом існуючої реальності був початком сталінської «революції згори». Сталін організував хлібну кризу, щоб змусити селян об'єднуватися в колгоспи, або, як він висловлювався, повернути середняка в бік «комуни». У цій статті він запевняв громадськість: «завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі». Якими були перші наслідки сталінської революції, що трапилося з Україною через три обіцяні роки, тобто у листопаді-грудні 1932 року – знає весь світ [334, с. 198].

Втім, листопадовий пленум ЦК ВКП(б) у повній відповідності з установками сталінської статті зазначив бурхливе зростання колгоспного руху, який уже почав на практиці переростати в суцільну колективізацію цілих районів. Пленум визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянських господарств (20% до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. Недійсними стали й рішення II Всеукраїнської партконференції (квітень 1929 року), згідно з якими у 1933 році в УРСР колгоспи повинні були об'єднувати 28% сільського населення і 24% посівів. Й.Сталін,

Л.Каганович і В.Молотов говорили про те, що суцільну колективізацію варто провести за один рік. Дехто із членів української делегації мав мужність виступити із запереченнями. Зокрема, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер і голова Укрколгоспцентру О.Гаврилов закликали закінчити колективізацію до кінця п'ятирічки. Всі члени компартійно-радянського керівництва УРСР на чолі з С.Косіором погодилися з установкою Й.Сталіна.

Пленум ЦК заслухав доповідь С.Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Косіор підкреслював, що республіка має розвинутішу матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві порівняно з іншими регіонами: на її ланах працює близько третини тракторного парку країни, тут виникли перші машинно-тракторні станції.

Однак, на пленумі (1929 року) не розглядалося питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. Прибічників допуску «куркулів» у колгоспи на ньому вже не виявилось. С.Косіор, наприклад, заявив, що куркуля не можна й на гарматний постріл підпускати до колгоспу. Пленум ЦК солідаризувався з такою думкою і заявив, що необхідно розвивати «рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи». Проте пленум ЦК не роз'яснив, що саме треба робити з «куркулями». Це питання було розв'язане неполітичним, а апаратним шляхом [283, с. 352]. У ЦК негайно після пленуму створили комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.Яковлева. Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу» [326, с. 78]. Однак, вперше ця формула була озвучена Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року [334, с. 203].

У рік «великого перелому» Сталін розпочав нову відчайдушну спробу насадження комунізму, сподіваючись реалізувати те, що його попередник вважав економічно неспроможним і політично небезпечним. Щоб відсікти від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у контрольовані державою колгоспи, організувати виробничу змишки міста і села на позаринковій основі й

створити цілісну командну економіку, треба було протиставити заможних селян бідності.

Взагалі у період побудови нового соціалістичного села відбулася трансформація в соціальній структурі селянства, зміна соціально-економічної та суспільно-політичної значущості окремих його верств у господарчих процесах. Якщо за умов революції та НЕПу село осереднячилося, вирівнявшись у своїх статках, головною продуктивною силою були середньозаможні господарства одноосібників, то з проголошенням колективізації центральною фігурою став незаможник. Вирішальну роль відігравали бідняцькі господарства, тобто ті, які ще донедавна перебували осторонь виробничого процесу. Другу сходинку в ієрархії селянства радянська влада відвела середняцьким господарствам, які легко піддавалися тиску влади. Своєрідними ізгоями стали економічно міцні одноосібні індивідуальні господарства, так звані куркулі, які під час колективізації були перетворені на «ворогів народу». Однією з особливостей соціальної структури селянства кінця 1920 – початку 1930-х років була швидкоплинна заміна одного прошарку іншим. На початок 1930-х рр. особливе місце посіло щойно створене колгоспне селянство, яке виникло внаслідок запровадженої політики усупільнення приватного сектору [425, с. 59-60].

З метою розколу села було використано механізм хлібозаготівель. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації для створення атмосфери залякування, в якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації. Якщо в селах «верхівку» не можна було визначити за економічною ознакою, «куркульський» прошарок штучно поширювали на селян, які експлуатували чужу працю у минулому або перебували колись у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах, у такий спосіб на селі штучно відроджувалося властиве громадянській війні протистояння соціально-політичних сил.

Штучне розпалювання соціальної напруги несло в собі небезпеку нового підриву відновлених під час НЕПу продуктивних сил сільського господарства. Компартийна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження

колгоспів як необхідного елементу командної економіки, а зовсім не турбота про рівень матеріального добробуту трудящих. Селянин міг змиритися з колективізацією, тобто з відчуженням своєї власності тільки під реальною загрозою втрати її взагалі. Тому він потребував прикладу розкуркуленого сусіда. «Куркуля» прирікала на репресії сама логіка колективізації [310, с. 125].

Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий характер [283, с. 353].

Вдалим тактичним ходом було те, що починалася робота по колективізації зі складання списків тих, хто не мав права подавати заяви. На очах у селян формувалася група «нечистих». Згідно з вимогами райвиконкомів вони змушені були затверджувати ізгоїв на сільських сходах підняттям руки. Лише тоді, коли група «нечистих» була вже сформована, ставилося питання про утворення колгоспу. І тоді перед кожним господарем поставала дилема: чи йти в колгосп, чи приректи свою сім'ю на входження до тих, кого назвали куркулями або підкуркульниками. Для кожного хто не погоджувався увійти хоча б до тсозу, щоб округ мав справну цифру колективізації, завжди можна було знайти місце серед «нечистих». А на тих хто уже дав згоду увійти до тсозу у чиновників завжди залишалася можливість тиснути, щоб перетворити його на артіль, а згодом – на комуну. Опір розкуркулюваних селян майже завжди був пасивним. Держава надто добре підготувалася до кампанії, яку вона сама запланувала. Компартійно-радянський апарат спрямовував свою увагу не стільки на розкуркулюваних селян, скільки на його власні ланки, які працювали в цій кампанії без натхнення та ентузіазму [310, с. 126-127].

21 січня 1930 року Сталін виступив з великою статтею «До питання про політику ліквідації куркульства як класу» в газеті «Краснаязвезда». Генсек заявляв, що в нових умовах схвалена XV з'їздом ВКП(б) політика обмеження і витіснення капіталістичних елементів села вже застаріла. З'їзд залишав у силі закони про оренду землі і найману працю, проголошував недопустимість розкуркулювання. «Ці закони і ці постанови, – говорив Сталін, – доведеться тепер відкласти в бік у районах суцільної колективізації, сфера поширення якої росте не днями, а

годинами...Отже, нинішня політика партії на селі є не продовженням старої політики, а поворот від старої політики обмеження (і витіснення) капіталістичних елементів села до нової політики ліквідації куркульства як класу [283, с. 355-356].

Як бачимо, головна установка сталінської команди колективізаторів: метою нової аграрної політики партії є створення колгоспів, а засобом її здійснення – розкуркулювання.

Отже, розкуркулювання треба було починати, маючи на меті організацію «колгоспного руху». У кожному конкретному селі кампанія розкуркулювання повинна була здійснюватися тими селянами, які не потрапили до проскрипційних списків і не бажали туди потрапити ухилянням від цього державного заходу. Організаторами розкуркулення виступали органи ДПУ під безпосереднім керівництвом компартійних комітетів [334, с. 206]. А здійснювати розкуркулювання можна було там і тоді, де і коли відбувалася суцільна колективізація селянських господарств.

Листопадовий пленум 1929 р. ЦК ВКП(б) підтвердив заяву Сталіна про те, що в колгоспи пішов середняк (а це якраз і означало суцільну колективізацію), але не вказав на строки завершення цієї кампанії. Хоч у виступі на пленумі ЦК Сталін висловився за завершення колективізації в річний термін, він не наполягав на тому, щоб надати цьому побажанням форму партійної директиви. У рішення пленуму ЦК говорилося про бажаність колективізації України «протягом найкоротшого строку», але конкретика звелася тільки до проведення «протягом найближчих років суцільної колективізації всього степового району». Таким чином, вираз «найкоротший строк» у даному разі означав не менше кількох років, та й то мова йшла тільки про південну частину УРСР. По суті, пленум ЦК ВКП(б) солідаризувався з позицією тільки тих працівників, які пропонували завершити суцільну колективізацію не раніше кінця п'ятирічки. У цьому проявилася уславлена гнучкість Сталіна у розв'язанні особливо складних питань [310, с. 128].

Постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходу допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 року внесла істотні уточнення в строки колективізації в УРСР. Комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом наркома

землеробство СРСР Я.Яковлева, результати роботи якої були підсумовані в цій постанові, віднесла Україну до регіонів другої черги. Суцільну колективізацію в республіці потрібно було в основному завершити восени 1931 року або навесні 1932 року. На 1 березня 1930 р. темпи колективізації в Україні характеризувалися показниками, які мали регіональну специфіку: Степ 77,8 %, Лівобережжя 58,5 %, Правобережжя 74 %, Полісся 31,1 %. Усього в УРСР на 1 березня 1930 р. було організовано 24,92 тис. колгоспів, проти 23,121 тис., що передбачалися контрольними цифрами на 1 листопада 1930 р. [285, с. 82]

23 січня 1930 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заходи проти куркульства». Місцевим партійним організаціям пропонувалося негайно приступити до розкуркулення і завершити цю кампанію до 15 березня. Розкуркуленню повинна була передувати двох-трьох тижнева підготовча робота з «бідняцько-середняцькою масою». Оскільки було не зовсім зрозуміло, що робити з розкуркуленими селянами, створювалася комісія політбюро ЦК на чолі з С.Косіором «для дальшої розробки питань, пов'язаних з проведенням заходів щодо куркульства» [310, с. 129].

Масштабна кампанія по розкуркуленню розгорнулася в Криворізькому окрузі. Інформаційний бюлетень Наркомзему УРСР від 29 січня 1930 р. так описував її: «Розкуркулення на Україні вже почалося. І перший найрішучіший крок зробило Криворіжжя. Тут протягом декількох днів провели ліквідацію глитаю. На нього наступало все трудове селянство. Розкуркулення, а організаторами його стали сільради та комнезами, проводили на базі якнайширшої масовості. Загальні збори бідноти, незаможників, середняків та жінок, вітаючи суцільну колективізацію, виносили постанови про відбирання у глитаїв усіх засобів виробництва. Після цього намічали певний день та годину розкуркулення й розподіляли актив бідняків та середняків по кутках, де знаходяться глитайські господарства. В зазначений термін актив приходив до глитаїв й описував усе його майно. Воно негайно бралось на облік та передавалось до усупільненого фонду колективів. Тим часом на селі проходили безперервні збори і тривав запис до колективів. Треба підкреслити, що розкуркулення викликало таке піднесення серед трудящого селянства, що подекуди

протягом двох днів процент усуспільнених господарств збільшився в п'ять разів» [34,арк. 87].

В результаті таких дій за два-три дні на Криворіжжі було розкуркулено 4080 господарств, однак на колективізацію це майже не вплинуло. На черговій нараді секретарів окружкомів і райкомів партії районів суцільної колективізації в ЦККП(б)У, яка відбулася 28 січня 1930 року, С.Косіор розкритикував керівників Криворізького окружкому за порушення постанови ЦК КП(б)У від 23 січня. Цей день газети «Комуніст» і «Харьковский пролетарий» опублікували його статтю «У похід на куркуля», в якій підкреслювалася необхідність масово-політичної роботи серед селянства, спрямованої на посилення колективізації. Однак, розкуркулювання автоматично не призводило до суцільної колективізації. Це розуміли і в Кремлі [283, с. 358].

Конкретний механізм кампанії розкуркулювання був опрацьований в другій половині січня 1930 року комісією Політбюро ЦК на чолі з В.Молотовим. Комісія підготувала документ, затверджений 30 січня 1930 року політбюро ЦК ВКП(б) під назвою «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». З появою цього документу кампанії суцільної колективізації було надане істотне прискорення.

Постанова політбюро ЦК від 30 січня вперше була опублікована в повному складі тільки в 2000 році. Вона поділила всіх «куркулів» на три категорії. До першої віднесли «контрреволюційний куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації – шляхом розстрілу або ув'язнення в концтаборі. Другу категорію повинні були скласти «інші елементи куркульського активу», які підлягали висиланню у віддалені місцевості СРСР. Третю категорію складали ті, хто залишився в районі постійного проживання. Після розкуркулення їм надавалися невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Загальна кількість розкуркулюваних повинна була скласти від 3 до 5 відсотків селянських господарств у кожному регіоні. Поділ розкуркулюваних на категорії у персональному вимірі був прерогативою місцевих органів влади. Але масштаби всієї кампанії з розкуркулення, у тому числі в регіональному вимірі і по категоріях,

визначалися якраз цією постановою політбюро ЦК. Зокрема, ОДПУ за чотири місяці (лютий-травень) повинне було заслати в концтабори 60 тисяч і виселити у віддалені райони 150 тисяч «куркулів». В Україні до концтаборів планувалося надіслати 15 тисяч, а вислати від 30 до 35 тисяч «куркулів» [250,с. 131].

1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством». Ця постанова по радянській лінії продублювала постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня. Оголошувалося про скасування законів, які дозволяли оренду землі та найману працю в сільському господарстві, а також про конфіскацію у куркулів засобів виробництва. Конфісковане майно передавалося колгоспам як пайовий внесок незаможників. Аналогічна за змістом постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заборону оренди землі та застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» з'явилася тільки 5 квітня 1930 року. До цього часу місцева влада керувалася союзним документом.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Куркуль був зайвим у районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації і якраз із нього треба було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була скористатися її наслідками і загнати селян до колгоспів. Це не завжди виходило, внаслідок чого виникла небажана ситуація: Частину селян розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств майже не збільшився, в усякому разі до рівня суцільної колективізації. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують ініціативу місцевої влади з розкуркулення [310, с. 133].

Зокрема, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 року була затверджена розкладка по округах на висилку селян, які належали до другої категорії, у віддалені місцевості СРСР, прийнято рішення закінчити розкуркулення

до 15 березня і доручено С.Косіору і В.Балицькому дати на місяць додаткові директиви, що впливали з постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року. Партійні комітети різних рівнів одержали за підписом С.Косіора таку телеграму: «Уряді округів директиви про розкуркулення тільки у районах суцільної колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головотесного підходу до розкуркулення ЦК попереджає: до винних застосовуватимуться найрішучіші засоби впливу» [29, арк. 456].

Щоб оперативно розв'язувати на місцях питання, пов'язані з реалізацією постанови 30 січня 1930 року за першою категорією репресій, РНК СРСР 4 лютого підготував, а ЦВК СРСР затвердив постанову про надання органам ДПУ права на час кампанії з ліквідації куркульства передовіряти свої повноваження щодо позасудового розгляду справ повноважним представникам ОДПУ округів та областей. Отже, планка позасудової сваволі опускалася на рівень областей [283, с. 360-361].

Державна сваволя, помножена на сваволю дрібних начальників, породила страхітливую суміш. «Відзначається свавільне поведження бригад і рад робітників з населенням – перелічував Ягода – погрози арештом, виселення за невступ у колгосп і незаконні арешти середняків; випадки знущань навіть над біднотою і середняками; побиття, зокрема жінок і старих». І справді, на рівні виконавців, які втілювали в життя несправедливі закони, конкретні випадки знущань часом набирали потворних форм. У документах зафіксовані численні факти свавілля, що межувало з прямим мародерством. За свідченням Білоцерківської окружної контрольної комісії, за квітень 1930 року у всіх обстежених районах округу бригади по розкуркуленню, крім зерна, худоби, реманенту, забирали також горщики, ложки, лампи. У бідняка Світицького взяли подушку, нитки й пляшку, в селах Мазепинці та Михайлівка у розкуркулених забирали все – аж до брудної білизни, у селі Романівка бригадир Деркач забрав у селянина горох з миски, в селі Березні робили погроми у дворах, били меблі, палили рухлядь і здійснювали інші безчинства. Наведені приклади свідчать про те, що розкуркулення торкнулося середняків і бідняків [416, с. 111].

Необхідність скласти список розкуркулюваних у певному відсотку до загальної кількості жителів і можливість занести до цього списку будь-кого давала невеличкій групі керівних працівників сільського і районного масштабу необмежену владу. З іншого боку, загроза розкуркулення діяла на багатьох селян паралізуюче, позбавляла їх волі до опору. За повідомленнями органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплівського району на Донеччині Феодосій Нечаєв «вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: «Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на північ, як куркульку». Одного разу Нечаєв і рахівник сільради Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і почали вимагати: «Став пляшку горілки і смаж яєчню, інакше буде погано». Потім Нечаєв, погрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на північ, на очах у батька згвалтував дочку – жінку червоноармійця. У повідомлення ДПУ зазначалося, що «завдяки погрозі Нечаєва справа розголосу не дістала». На закінчення вказувалося, що про подібні випадки районні організації інформувалися, але останні «своєчасних заходів не вжили і тільки через певний час Нечаєв і Попов («подвиги» останнього теж описувалися) були переведені». Тільки після втручання республіканських органів ЦКК і ДПУ матеріали на них у жовтні 1932 року було передано до прокуратури [283, с. 363-364].

На XI з'їзді КП(б)У С.Косіором наводилися узагальнюючі цифри, за якими розкуркулення проводилося у першій половині 1930 року у 450 районах (із загальної кількості 583), при чому було розкуркулено приблизно 90 тисяч господарств. У свій час були оприлюднені також дані, що стосувалися першої кампанії розкуркулення (до початку весняної сівби в березні 1930 року). Тоді розкуркулення проводилося на території 309 районів, в яких налічувалося 2525 тисяч селянських господарств (з 5044, 8 тисяч господарств по всій Україні). До наукового обігу увійшло також число депортованих селянських сімей з України в Північний край: 70 тис. у 1930 році. За середньої чисельності однієї сім'ї в п'ять чоловік загальна кількість становила 350 тис. переселенців.

Підсумкові дані про кампанію з розкуркулювання в Україні містить доповідна

записка керівників ДПУ УРСР К.Карлсона і І.Леплевського, надіслана в ОДПУ 25 березня 1930 року. Уперше опублікована в 2000 році, вона істотно уточнює дані, які впродовж десятиліть перебували в науковому обороті. З цього документу випливає, що виселення куркулів було розпочате 18 лютого і закінчене через 20 днів, 10 березня 1930 року. Виселення здійснювалося з 29 округів (з наявних в УСРР 41 округа) і охопило 19531 господарства загальною чисельністю 92970 чоловік (32436 чоловіків, 28480 жінок, і 32054 дітей). «Ексцеси», як висловлювалися чекісти, були зареєстровані тільки в 7 округах і мали епізодичний характер. Були відмічені тільки три випадки активного опору виселенню [250,с. 336-341].

Операція по розкуркулюванню в 11 прикордонних округах УСРР була проведена в другій половині березня 1930 року. Запізнення було викликане об'єднанням розкуркулювання з операцією «зачистки» прикордонної території від «контрреволюційного і антирадянського елементу». Виселенню підлягало в сумі 15 тис. чоловік. Нарешті, у квітні було здійснене виселення тисячі селянських сімей з п'яти округів на сході республіки (у тому числі з Глухівського і Ніжинського округів, де раніше депортація не здійснювалася) [250,с. 342].

10 грудня 1930 року Особовий відділ ОДПУ підготував підсумкові дані про депортацію «куркулів» в рамках кампанії з суцільної колективізації. Всього у Радянському Союзі було розкуркулено 337,6 тис. селянських господарств (без Казахстану і Закавказзя), у тому числі і в Україні – 70,4 тис. З цієї кількості було депортовано 112,8 тис. сімей (550,6 тис. чоловік), у тому числі з України – 31,6 тис. сімей (146,2 тис. чоловік).

Більшу частину депортованих прийняв Північний край. З України сюди було переселено 19,7 тис. сімей (93,5 тис. чоловік). В Сибірський край було переселено 11,9 тис. сімей (52,4 тис. чоловік) [334, с. 208].

Можна зробити висновок, що процес розкуркулення і виселення відбувався у першій половині, а точніше, навіть у перші чотири місяці 1930 року.

Визначення загальної кількості ліквідованих під час «соціальних перетворень» селянських дворів потребує спеціального дослідження. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 року П.Постишев назвав цифру розкуркулених господарств – близько 200 тис.

Проте ця цифра є лише повторенням іншої, яку статистичні органи у 1927 році наводили, характеризуючи кількість куркульських господарств. Логіка постишевської цифри зрозуміла: скільки куркулів було, стільки й знищили. Однак вони виглядали непереконливо, адже розкуркулювання радянська влада продовжувала й пізніше.

Після здійсненої у 1930 році кампанії «ліквідації куркульства як класу» селянські господарства продовжували зникати через різні причини. Одноосібники ліквідували свої господарства після того, як держава обклала їх непосильними податками. Вони найчастіше подавалися в міста, на новобудови. Причиною зникнення сотень тисяч вже колективізованих селянських дворів став голод 1931-1932 років і голодомор 1932-1933 років.

Таким чином, стає очевидним, що саме політика «воєнного комунізму» та жорстокі методи її втілення були основною причиною кризи в аграрному секторі економіки УСРР, що мала місце на початку 20-х рр. ХХ ст. Ця політика стала першоджерелом для подальшого проведення тотальної колективізації й знищення одноосібного селянського господарства та економічної ініціативи селян. Продрозверстка, яка була виразником податкової політики на селі, дедалі більше розорювала українське селянство та посилювала його невдоволення радянською владою. Втративши інтерес до господарювання, селяни скорочували посівні площі, що, в свою чергу, знижувало виробництво сільськогосподарської продукції до обсягу, який задовольняв тільки внутрішні потреби селянина.

Існуюча політика відживала і потребувала негайної реорганізації, що зумовило перехід до нової економічної політики (НЕПу). Зміни в соціально-економічній сфері розпочалися з перегляду оподаткування сільського населення. Заміна продрозверстки продподатком була покликана полегшити матеріальне становище селян, але в Україні вона мала свої особливості. Нереальність хлібозаготівельних планів для УСРР призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Поряд із «класовим підходом» до села повсюдно застосовувалася, як і під час продрозверстки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання

хлібоздачі. Прихід НЕПу на терени українських земель відбувся лише після запровадження єдиного натурального податку, який замінив продподаток. Це був крок вперед, що сприяв покращенню матеріального становища українського селянина та його зацікавленості у своїй праці.

Проте, невдовзі постало питання повного відходу більшовиків від НЕПу та переходу від кооперації до колективізації. В умовах штучно створеної «кризи НЕПу» урядовцям було легше обґрунтувати закономірність переходу до індустріалізації і до суцільної колективізації сільського господарства. Під прикриттям хлібозаготівельної кризи сталінське керівництво вдалося до жорстокого тиску на селян, які притримували хліб, що на практиці означало відновлення в селах продрозверстки та надзвичайних заходів взірця доби «воєнного комунізму». Для узаконення надзвичайних заходів необхідно було поєднати репресивне законодавство з колективізацією селянських господарств. Що й було зроблено.

З проголошенням колективізації центральною фігурою став незаможник. Вирішальну роль відігравали бідняцькі господарства, тобто ті, які ще донедавна перебували осторонь виробничого процесу. Другу сходинку в ієрархії селянства радянська влада відвела середняцьким господарствам, які легко піддавалися тиску влади. Своєрідними ізгоями стали економічно міцні одноосібні індивідуальні господарства, так звані куркулі, які під час колективізації стали «ворогами народу». Штучне нагнітання соціальної напруги підривало відновлені під час НЕПу продуктивні сили сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів, як необхідного елементу командної економіки, аж ніяк не турбота про рівень матеріального добробуту трудящих.

Отже, соціально-економічне становище українського селянина було вкрай важким. Він, у відчаї від економічних поборів, втрачав почуття господаря та перетворювався на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції. Злочинна політика конфіскації продовольства та державного грабунку українських селян мала надзвичайно негативні наслідки для сільськогосподарського виробництва.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ФІСКАЛЬНО-ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

3.1. Продовольча розверстка: елемент податкової політики радянської влади

Партійно-державне керівництво радянської Росії сподівалося, що встановивши контроль над Україною йому вдасться вилучити тут максимальну кількість продовольства і сільськогосподарської сировини. Тому, з утвердженням радянської влади в Україні більшовики скеровували податкову політику на реалізацію своїх планів. Одним із основних елементів податкової політики радянської влади було запровадження монополії на продукти сільського господарства, що більше відома в історії під назвою продовольчої розверстки.

Найважливішою сферою, де здійснювалася централізація та монополізація, була продовольча. Щоб постачати продовольством армію, робітників заводів, партійно-державний апарат за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти харчування у селян шляхом реквізицій, розміри яких визначалися потребами держави в продовольстві. Оскільки державне завдання на заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції «розверстувалося» по губерніях, повітах і волостях залежно від того, що і де можна було взяти, така хлібозаготовча політика отримала назву продрозкладки (продрозверстки) [278, с.12].

Постановою ЦК РКП(б) від 11 березня 1919 року визначалися основні засади радянської продовольчої політики в Україні. Наркомпроду УСРР надавалося виключне право розпоряджатися всіма харчовими продуктами і предметами першої необхідності, організувати їх заготівлю й розподіл серед населення України. Розпорядження та постанови Наркомпроду УСРР оголошувалися обов'язковими для всіх без винятку органів і установ радянської влади [373, с. 80]. Таким чином на

Україну був поширений уже запроваджений в РСФРР принцип продовольчої диктатури. В лютому 1919 р. Наркомпрод УСРР були встановлені тверді ціни на хліб для України. Однак прогресуюча інфляція, розкручена фінансовою політикою радянської влади, зробила їх чисто символічними.

Наркомпрод УСРР, виконуючи директиви Москви, розробив і прийняв 17 березня 1919 р. проект декрету про продовольчу розкладку, який був запроваджений Раднаркомом УСРР та опублікований 12 квітня. Отже, в Україні, яка зберігала формальну незалежність, комуністичний розподіл і продрозкладка були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р. [324, с.33] За ним розкладка на хліб та зерновий фураж встановлювалася в розмірі 140 млн. пудів, і була диференційованою згідно класової політики більшовиків.

III Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 року) визнав за необхідне поступово поширити державну монополію й на інші продукти харчування (масло, м'ясо, жири тощо), але через відсутність необхідного апарату примусу в загальноукраїнському масштабі цього зробити не вдалося. Тому протягом 1919 року продрозкладку намагалися стягнути із селян переважно хлібом [408, с.34]. Відповідно до вироблених Наркомпродом УСРР норм, для прохарчування й на посів селянам залишалася по 13 пудів зерна або борошна та по одному пудові крупи на душу населення на рік. Окрім того, на кожную голову худоби дозволялося залишати по 25 пудів фуражу для коней, 9 пудів – великої рогатої худоби і 5 пудів – для свиней. Решту вирощеного хліба селяни мусили здати державі в обмін на промислові товари [245, с.105]. Однак, замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували жодних промислових товарів. Оскільки радянська влада достатньої кількості товарів для еквівалентного обміну на хліб не мала, його забирали безоплатно шляхом реквізицій.

Застосування режимом позаекономічного примусу для виконання продрозверстки набувало все ширших масштабів. Для організації «викачки хліба» Наркомпрод РСФРР направив в Україну по три члени колегій з продовольчих комітетів російських губерній. У травні 1919 року в продовольчих органах УСРР

уже працювало 124 відповідальних працівники з РСФРР, у тому числі 104 – у губпродкома і 10 – у центральному апараті Наркомпроду УСРР. Серед них були такі відомі провідники більшовицької продовольчої політики, як Шліхтер, котрий обійняв посаду наркома продовольства УСРР; його заступники П. Рузер, і М.Брюханов; члени колегії наркомату Р. Ейхе, М. Мясков, К. Стрієвський, Я. Дудник та ін. Фактично все керівництво продовольчою справою в Україні опинилося в руках ставлеників ЦК РКП(б) [408, с. 34].

У зв'язку з тим, що продовольчий апарат в Україні лише почав створюватися, партійне керівництво намагалося залучити до заготівель хліба комітети бідноти. Аж до остаточного встановлення радянської влади в Україні комбідам передавалася вся повнота влади на селі. Середнє селянство, яке становило абсолютну більшість сільського населення, було позбавлене права входити до їх складу. Щоб заохотити їх членів вилучати хліб у своїх односельців, для них дозволялося лишати 10 відсотків заготовленого [375, с.35]. Більш дієвою силою для вилучення хліба з України стали озброєні робітничі продовольчі загони, сформовані переважно у промислових центрах Росії. Перші з них кількістю близько 3 тис. чоловік прибули в Україну з РСФРР навесні 1919 р. Місцеві робітничі формування, об'єднані в продзагони і продовольчу армію, налічували понад 10 тис. чоловік [373, с. 122].

Слабкий продовольчий апарат, що перебував на стадії формування та негайна потреба РСФРР у хлібі змусили більшовиків вдаватися до методу заготівлі, який суперечив продовольчій політиці радянської влади. На початку березня 1919 р. у південні губернії України посилалися продовольчі експедиції, до складу яких входили 33 російських продзагони. Заготівлю хліба вони проводили шляхом індустріального товарообміну, маючи у своєму розпорядженні велику кількість промислових товарів (тканини, сіль, гас, сірники і т. п.). Радянський уряд змушений був піти на поступку не маючи іншого виходу, адже безоплатно віддавати хліб селянство не хотіло. Такий метод заготівель хліба виявився доволі успішним. Завдяки якому до 25 травня 1919 р. «голодуючій Півночі» з Олександрівського повіту було відправлено 100 вагонів хліба; в Мелітопольському повіті експедиція заготовила 622 458 пудів зерна і борошна, 932 пуди круп, 61 920 пудів зернового

фуражу та 815 пудів висівок. Інша експедиція, яка працювала в Дніпропетровському повіті, заготовила близько півмільйона пудів хліба [375, с. 261-262].

Також Наркомпрод УСРР залучив до заготівель монополізованих продуктів кооперативні товариства, приватних торговців і банки. Однак позитивних наслідків це не мало, тому що заготівля монополізованих продуктів дозволялася лише за твердими державними цінами, які були значно нижчими за ринкові. «Надії на кооперацію не справдилися», – говорилося у виступах депутатів Харківської ради. Протягом двох місяців кооперативні товариства змогли доставити до міста лише шість вагонів хліба [254, с. 3]. Зважаючи на те, що селяни не бажають продавати хліб за твердими державними цінами, Наркомпрод УСРР змушений був тимчасово відмовитися від основних принципів радянської продовольчої політики і повернутися до ринкових відносин. У квітні 1919 р. було дозволено вільний підвіз хліба до Києва й Харкова та тимчасово до Полтави й Катеринослава, де особливо гостро відчувалися продовольчі труднощі [53, арк. 8].

Відступ радянських керманічів був короткотривалим, вже 26 травня 1919 року Політбюро ЦК РКП(б) затвердило нову директиву з продовольчої політики радянської влади в Україні. Згідно з нею уряд УСРР зобов'язувався усунути від заготівель хліба всі недержавні організації і відомства та передати цю справу виключно до рук радянських продовольчих органів. ЦК КП(б)У зобов'язувався ліквідувати пільги для окремих міст стосовно вільної торгівлі хлібом, запровадити класовий пайок у містах та ін. Ця директива була ще одним кроком до уніфікації продовольчої справи РСФРР і УСРР та підпорядкування продовольчих органів України більшовицькому центру в Москві. На виконання директиви 14 червня 1919 р. Наркомпрод УСРР заборонив окремим особам і організаціям закуповувати хліб у радіусі 70 верст навколо Києва, Харкова й Одеси. Право заготівель хліба в цій зоні в розмірі одного пуда на їдця надавалося виключно профспілкам [54, арк. 11].

Організація радянських продовольчих органів станом на травень 1919 року в основному була завершена в Київській, Полтавській, Харківській і частково у Катеринославській губерніях; у Донбасі й Чернігівській губернії вони знаходилися на стадії формування, а в решті губерній – лише почали створюватися [258, с.

37].Тільки на початку серпня 1919 р. формування продовольчих органів УСРР було, нарешті, завершене. Вони склалися з 11 губернських, 69 міських та 82 повітових продовольчих комітетів [56, арк. 22]. Однак створеному з великими потугами продапарату УСРР працювати не довелося, оскільки зі сходу проти більшовиків почався наступ білогвардійських військ Денікіна, а із заходу – армії УНР.

Крім планового «викачування хліба» з України радянська влада намагалася проводити і надзвичайні одноразові побори. 8 червня 1919 року Рада робітничо-селянської оборони УРСР оголосила про проведення протягом 15-21 червня «Тижня постачання робітничо-селянській Червоній армії», впродовж якого українські селяни повинні були зібрати з кожного повіту по 600-900 пуд. борошна, 130-150 пуд. крупи, 400 пуд. сала, 270-290 пуд. м'яса у живій вазі, 20-30 коней із запасом фуражу та по одному рекруту від кожних 500 душ населення. Крім того, для «червоного Пітера» кожна волость додатково мала дати ще по 500 пуд. борошна й по 150 пуд. сала і масла. Про оплату за продукти мова не йшла. Наступ Денікіна не дав змоги радянській владі зібрати цю «данину» [408, с. 37-38].

Отже, щоб витиснути з України якомога більше хлібабільшовицький режим застосовував різноманітні методи: продовольчу розверстку, продовольчі експедиції, військові заготівельні органи і різноманітні недержавні організації. Переважаючою серед них була продовольча розверстка. Вона здійснювалася силами продапарату УСРР, озброєними продзагонами та підрозділами Червоної армії. Характерним було те, що хліб у селян вилучався переважно за допомогою збройної сили.

Величезні зусилля більшовиків не увінчалися успіхом, тому їм вдалося вилучити мізерну, з точки зору можливостей українського ринку, кількість хліба. Відповідно до офіційних даних Наркомпроду УСРР протягом 1919 року радянська влада в Україні збрала близько 10 млн. пудів хліба, а також незначну кількість фуражу – 199 331 пуд сіна і 930 377 пудів соломи [55, арк. 76].

«Націоналізація» хліба у селян робила їх працю беззмістовною. Селяни повертались спиною до влади, яка утвердилась в Україні багато в чому саме при їхній безпосередній участі. По-перше, вони почали різко скорочувати посіви, доводячи їх до споживчих потреб. По-друге, захищаючи вже вирощений врожай,

селяни відновлювали збройний опір намаганням влади вилучити у них хліб [280, с. 33].

Українське селянство було невдоволене реквізицією продовольства, заборонаю торгівлі після ліквідації фронтів. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму і формою її впровадження на селі – продрозверсткою [320, с.34-35]. Їх опір набував різноманітних форм, але найбільш небезпечною для влади залишалася збройна боротьба. «В Україні, – говорилося в огляді діяльності Наркомпроду УСРР за червень-липень 1919 року, – в даний час немає жодного району, де б заготівельна робота могла б проводитися більш-менш спокійно і планомірно з достатньо хорошими результатами» [55, арк. 71]. Придушені в одному місці селянські повстання з новою силою вибухали в іншому. Всього протягом весни-літа 1919 року в Україні відбулося понад 700 збройних виступів, переважна більшість яких були проти більшовицькими [353, с. 331]. Саме протидія селян економічній політиці режиму значною мірою зумовила падіння радянської влади в Україні в 1919 році.

Варто зазначити, що повернення радянської влади в Україну на початку 1920 року мало що змінило в економічній ситуації на селі [280, с.34]. Після поразки денікінських військ планами продрозкладки зайнявся голова Уккратрудармуї.Сталін. Підготовлений ним закон про хлібну розкладку 26 лютого 1920р. підписали голова вже створеного на цей час Раднаркому УСРР Х.Раковський і наркомпрод М.Владимиров [276, с.111].

Відповідно до цього закону розкладка затверджувалася в обсязі 160 млн. пудів. Сільське населення, що виробляє зернові продукти зобов'язувалося під страхом суворої відповідальності здати державі за вказаними нижче твердими цінами (див. табл. 3.1) належну кількість зернових продуктів згідно з державною розверсткою.

Таблиця 3.1 [70, арк. 23]

Встановлені тверді ціни на зернові продукти, що підлягають здачі по розверстці (в рублях за пуд)

Губернії	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Просо	Кукурудза	Гречка
----------	---------	------	------	--------	-------	-----------	--------

Донецька	48	37	37	34	45	27	57
Катеринославська	48	37	37	34	45	27	57
Волинська	56	44	44	39	49	–	54
Київська	36	44	44	39	49	33	54
Одеська	44	34	34	31	41	–	45
Полтавська	55	42	42	38	48	–	54
Подільська	53	43	43	38	46	–	50
Херсонська	44	34	34	31	41	–	45
Харківська	55	42	42	38	48	–	54
Чернігівська	58	46	46	41	48	–	56

Враховуючи тяжкі наслідки громадянської війни, особливо для дрібних селянських господарств, волосну розверстку на зернові продукти починали проводити з господарств площа орної землі яких перевищує 3 десятини. На господарства з меншою площею розкладка поширювалася в разі невиконання завдань. Хліб мав вилучатися у чотири терміни: до 7 березня 1920 р. – 30% завдання, до 1 травня – 25%, до 15 червня – 35%, до 1 липня – 10%. Тобто до початку липня вимагалось виконати всю розкладку.

На випадок необхідності задоволення потреб найнужденнішого сільського населення, 25% виконуваної розверстки залишається на зберіганні в волосних коморах в якості особливого фонду в розпорядженні продорганів в губерніях: Чернігівській, Київській, Харківській, Подільській, Волинській та 10% тієї ж кількості для тих самих потреб в губерніях: Катеринославській, Одеській, Полтавській, Херсонській і Донецькій [70, арк. 22-23].

Услід за хлібною надійшла черга й інших розкладок. У березні розкладковий принцип був поширений на м'ясо, у квітні – на масло, червні – на мед, серпні – домашню птицю й картоплю, вересні – робочих волів та іншу худобу, у грудні – на сільськогосподарську сировину (прядиво, щетину, роги великої рогатої худоби, шкіру, шерсть та ін.). Зокрема Наркомпрод УСРР зобов'язав власників молочної

худоби здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови[325, с.112]. Наприклад, по селах Чернігівської губернії були розіслані інструкції по виконанню розверстки на масло, за якими наряд на масло складається на весь рік і повинен виконуватися рівномірно по 1 листопада цього року. При розверстуванні наряду потрібно виходити з такого розрахунку: на 1 корову не більше 2-х фунтів, на 2 корови не більше 6-ти фунтів, на 3 корови – 12 фунтів. За непостачання передбачалися різні кари: подвійне обкладання, реквізиція корів і арешт винних[220, арк. 127]. У травні 1920р. урядом було затверджено загальну кількість сільськогосподарської продукції, яку держава планувала отримати в рахунок продрозверстки. Крім хліба передбачалося одержати від селян України близько 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн. яєць, 202 тис. пудів топленого коров'ячого масла, 152 тис. технічного сала, 3,8 млн. пудів олійного насіння, 12,4 млн. пудів картоплі тощо[70, арк. 172]. Що стосується розверстки по худобі, то вище зазначені норми розподілялися по губерніях таким чином (див. табл. 3.2):

Таблиця 3.2[70, арк. 176]

Розподіл обов'язкової поставки худоби по розверстці між окремими губерніями (у кількості голів)

Губернії	Повинно надійти за розверсткою		
	Велика рогата худоба	Вівці	Свині
Волинська	3 578	5 219	14 532
Катеринославська	12 939	46 623	50 163
Київська	33 953	97 430	109 148
Подільська	9 176	47 036	52 772

Продовж. табл. 3.2

Полтавська	38 399	138 553	103 956
Харківська	31 050	107 698	104 924

Чернігівська	21 255	169 509	138 332
Донецька	8 626	31 082	33 442
Миколаївська	19 302	38 277	56 517
Південна	12 632	156 659	46 223
Одеська	19 302	38 277	56 517
Павлоградський повіт	4 313	15 541	16 721
Олександрівський повіт	4 313	15 541	16 721
Всього по Україні:	218 838	902 425	799 977

Ці цифри знайшли своє відображення у виданому Наркомпродом України «Положенні про обов'язкову поставку худоби для державних потреб». Ним також встановлювався кінцевий термін виконання розверстки, яка поширювалася на велику рогату худобу, овець та свиней. Поставка худоби повинна бути повністю виконана до 1 серпня 1920 р.[70, арк. 176]

Розверстка решти продуктів (топлене коров'яче масло, яйця, технічне сало, картопля та олійне насіння: сонях, льон, конопля) по губерніях України на 1920 рік виражалася такими нормами (див. табл. 3.3):

Таблиця 3.3[70, арк. 192]

Розверстка деяких видів продуктів по губерніях України на 1920 рік

(у тис. пудів)

Губернії	Масло топл. коров'яче	Яйця (штук)	Технічне сало	Картопля	Олійне насіння			
					Сонях	Льон	Конопля	Всього
Харківська	27	24 861 540	20	1 000	400	–	–	400

Продовж. табл. 3.3

Чернігівська	16	17 034 960	24	5 000	–	–	500	500
--------------	----	------------	----	-------	---	---	-----	-----

Полтавська	31	34 593 315	23	750	–	–	250	250
Херсонська	24	36 982 170	10	500	125	–	–	125
Одеська	13	17 302 725	10	500	100	–	–	100
Південна	21	36 982 170	13	500	100	–	–	100
Донецька	4	14 267 985	6	–	100	–	–	100
Катеринославська	19	29 204 130	15	1100	240	10	–	250
Волинська	3	3 474 210	2	500	–	–	–	–
Подільська	7	10 156 110	8	500	–	–	25	25
Київська	37	30 250 815	21	2000	–	–	50	50
Всього по Україні:	202	255 001 500	152	12 350	1 065	10	825	1 900

Незважаючи на поширення розверстки на величезну кількість сільськогосподарської продукції, хліб залишався головним і найбажанішим продуктом для радянської влади. Тому з метою стимулювання добровільного здавання хліба вона намагалася налагодити постачання селян промисловими товарами. Визначений декретом Раднаркому УСРР від 14 березня 1920 р. порядок товарообміну носив класовий характер і був не індивідуальним, а колективним. Для українського селянства було виділено 3 млн. пудів солі, що становило менше від половини її потреби, 225 тис. пудів цукру (7 % від потреби), 26 тис. ящиків сірників (3%), 137 тис. пудів гасу (4%), 16,1 млн. аршин мануфактури (7%), 900 тис. штук посуду (2%) і незначну кількість інших товарів [409, с. 40]. Наступного року РНК УСРР видає постанову «Про товарообмін» від 19 квітня 1921 р. на яку негайно відреагували губвиконкоми. Чернігівський губвиконком на основі цієї постанови оголосив про обов'язкове відкриття товарообмінних пунктів у всіх повітових містах губернії: Чернігові, Острі, Козельці, Городні, Борозні, Конотопі, Сосниці, Новгород-Сіверську, Кролевіці, Глухові та Шостці. Селянству дозволялося здавати в зазначені пункти колективно або індивідуально продукти зерно-хліба та інші види продуктів сільськогосподарського виробництва після виконання продрозверстки в обмін на

промислові товари та предмети широкого вжитку. Правила і порядок обміну продуктів встановлюються опродкомгубом [186, арк. 5].

З вище наведених даних стає зрозумілим, що забезпечення сільського населення товарами й предметами першої необхідності було мізерним. І хоч селяни могли отримати за зданий хліб далеко не еквівалентну кількість товарів, продрозкладка мала виконуватися ними неухильно і в повному обсязі.

До того ж, продрозкладка поширювалася дедалі на більшу кількість продукції. Розподілялися збори цієї продукції без жодної систематизації чи зразка. В одних місцевостях їхні норми залежали від розмірів господарств, в інших – від кількості споживачів в родині. Це сприяло розгулу безмежного свавілля заготівельних органів, на допомогу яким було залучено також комітети незаможників [278, с.187], які прийшли на зміну комітетам бідноти.

Як відомо, денікінська окупація знищила комбіді, але на початку 1920р. місцеві ревкоми поряд із радами подекуди їх поновлювали. Та соціально-політична обстановка на селі швидко змінювалася в ході реалізації аграрної реформи. Частка бідноти зменшувалася, і спиратися тільки на неї ставало безперспективним. У спробах оволодіти селом КП(б)У взяла курс на створення паралельних сільським радам класових організацій, до яких, крім бідняків, входили і незаможники («маломіцні середняки»), котрі одержали від радянської влади землю та зобов'язані були їй «відслужити».

Ідею створення комітетів незаможних селян (КНС) висунув Х. Раковський. А юридичного оформлення ця ідея набула в ухваленому ВУЦВК 9 травня 1920р. декреті «Про комітети незаможних селян», підтвердженому рішенням IV Всеукраїнського з'їзду рад (16-20 травня 1920 р.) [301, с.145]. На нову організацію покладалося сприяння сільським радам і волосним виконкомом у здійсненні заходів радянської влади. Фактично ж ішлося про контроль над місцевими радами, який партія через свою малочисельність у сільській місцевості не могла здійснювати власними силами [325, с.114]. КНС одержували право здійснювати аграрну реформу, проводити продрозкладку, визначати призначену для розподілу на місці частину одержаних за розкладкою хлібних ресурсів [69, арк. 109]. Реалізація закону

про комітети незаможних селян створювала деяку підпору для більшовиків в українському селі, зокрема у виконанні продрозверстки. Для боротьби з українським селянством використовувалися також підрозділи Української трудової армії, війська внутрішньої охорони (на початок липня 1920 р. їх чисельність перевищувала 20 тис. чоловік), регулярні частини Червоної армії, міліція, озброєні загони комнезамів і робітничі продовольчі загони. Протягом травня 1920 р. – березня 1921 р. в складі 263 продзагонів, що діяли в Україні, налічувалося 9555 чоловік [408, с. 41].

Влітку 1920 року В.І. Ленін висунув грандіозний за своїми масштабами план пограбування українського села за допомогою Червоної армії. Перша кінна армія С. Будьонного, яка рухалася з Північного Кавказу на війну з Польщею, мала пройти через Україну, вибиваючи із селян продрозкладку, не зупиняючись при цьому перед розстрілами, введенням кругової поруки, спаленням сіл і взяттям заручників. Так, на Полтавщині були спалені села – Лютенька, Сари, хутори Красний Кут та Максимці, жителі яких відмовлялися віддати хліб радянській владі й підтримували повстанців [363, с. 147].

Особливістю хлібозаготівельної кампанії у 1920 році в Україні була спроба режиму застосувати відносно селян не тільки «батоба», а й «пряник». З цією метою 10% зібраного хліба в південних губерніях та 25% – в усіх інших мали залишатися на місцях для задоволення потреб бідняцьких верств села [280, с.38].

Однак, як і минулого року, українське селянство не мало бажання за символічну плату віддавати хліб радянській владі, знову визривала продовольча криза. У телеграмі на ім'я В.І. Леніна голова Ради української трудової армії Й.В. Сталін заявив, що станом на 7 березня 1920 р. в Україні, не рахуючи військових заготівель, було зібрано лише 1,5 млн. пудів хліба замість 50 млн. пудів, визначених Наркомпродом УРСР. У той же час мінімальна місячна потреба для жителів міст та Червоної армії становила не менше ніж 3 млн. пудів [243, с. 82]. Ставало очевидним, щовиконання продрозверстки в Україні у 1920 році зривалося. Станом на 1 вересня 1920 року в Україні було зібрано лише 23,9 млн. пудів хліба, а разом з військовими заготівлями – 28,9 млн. пудів, з яких до радянської Росії було вивезено близько 2 млн. пудів. У той же час внутрішні споживчі потреби України зросли до 5-7 млн.

пудів на місяць за рахунок збільшення регулярних частин Червоної армії, яка разом з тилowymi гарнізонами налічувала понад 1 млн. чоловік. Всього до кінця року було заготовлено тільки 71,5 млн. пудів. Причину провалу збору продрозверстки партійно-радянське керівництво вбачало в «розгулі куркульського бандитизму», незавершеності класового розшарування українського селянства та недосконалості продовольчих органів, які не мали розгалуженого апарату примусу.

Підготовка планів продрозверстки з урожаю 1920 року розпочалася заздалегідь. За неї взялися міжвідомчі комісії у складі представників статистичних управлінь, продовольчих, земельних та органів внутрішніх справ. Прозверстка була визначена такою ж, як і в 1919 році – 160 млн. пудів хліба. У численних інструкціях Наркомпроду УСРР підкреслювався класовий принцип її здійснення [408, с. 41-42].

Вдосконалення апарату примусового вилучення хліба і надалі залишалося предметом особливої уваги партійно-радянського керівництва УСРР. Крім губернських і повітових продовольчих органів, влітку 1920 р. в Україні почали створюватися й районні продовольчі комітети, які охоплювали заготівельною діяльністю декілька волостей. Їх очолювали колеги у складі комісара і двох його заступників – з політичної та практичної роботи. Пізніше до складу райпродкомів були включені й представники комнезамів. У коло обов'язків райпродкомів входили: облік продуктів і збирання продрозкладки, контроль за роботою продовольчої агентури та політичної ситуації на селі [373, с. 173]. Також по губерніях України діяли продовольчі загороджувальні загони – спеціальні формування, що здійснюють охорону продовольчих та інших заготовок та займаються боротьбою зі спекуляцією. Вони виставлялися в містах, на залізничних станціях, пристанях, шосе. За мінімальним підрахунком лише на Волинську губернію знадобиться на менше 12 загонів. Для продрозверстки роботи знадобиться на повіт від півроти до роти, а на губернію від 3 до 4 батальйонів [125, арк. 1].

Для встановлення всеохоплюючого контролю над вирощеною продукцією, по всіх губерніях було розіслано копію «Постанови про п'ятихатки та десятихатки» [118, арк. 36], за якою кожне українське село повинно бути поділене на

дільниці по 5 чи 10 хат. П'ять господарств утворюють п'ятихатку, десять – десятихатку. На чолі п'ятихатки стоїть п'ятихатний – обов'язково незаможник. Він зобов'язаний слідкувати за виконанням продрозверстки підконтрольними йому селянами та доповідати органам влади про їх контрреволюційні дії та розмови. Також п'ятихатники повинні брати на облік селянські господарства, які потребують допомоги від держави з двадцятип'ятипроцентного фонду [110, арк. 211]. В свою чергу п'ятихатники (десятихатники) підпорядковувалися волосним і сільським «трійкам», які склалися з двох представників місцевого комнезаму та одного від сільської ради або ревкому [201, арк. 25]. «Трійки» брали під контроль збирання продрозверстки і вживали репресивних заходів до тих, хто ухилявся від її виконання. Десятихатники отримували інструкцію по виконанню всіх видів розверстки, яка наголошувала на їх безпосередньому підпорядкуванні сільським комнезамам. Сільський комнезам надавав десятихатникам всі відомості, скільки і з якого господаря його десятка належить отримати за розверсткою. Маючи на руках всі необхідні дані десятихатник обходив будинки свого району вимагаючи з них належну розверстку та збираючи з кожного господаря розписку про виконання розверстків зазначений комнезамом термін. Кожен десятихатник приймає активну участь в здачі та зсипці розверстки. Десятихатників періодично, не менше одного разу в тиждень, скликають сільським комнезамом для здачі відомостей про перебіг розверстки, про всіх несправних здавачів і ускладненнях в роботі та для отримання вказівок і роз'яснень. Вся відповідальність за невиконання розверстки, приховування, витік, а також за несвоєчасне повідомлення сільському комнезаму про несправних здавачів лягає на десятихатників [188, арк. 45]. Однак, у зв'язку з масовими антибільшовицькими повстаннями створення п'яти – і десятихаток до кінця 1920 року не було завершено, а в деяких губерніях до їх організації навіть не приступали [58, арк. 127].

Характерним для того часу був поділ сіл на червоні і чорні, в залежності від виконання продрозверстки. Села які виконували її у встановлений строк називали червоними, список цих сіл публікувався в місцевій газеті(як взірець для інших), а їхні мешканці в якості заохочення отримували різноманітні промислові товари.

Чорними називалися села, які не виконали продрозверстки, до них відряджалися загони для насильницького відбирання продуктів по продрозверстці та викачки всіх лишків взамін штрафу [217, арк. 17-17зв.].

Незважаючи на величезний апарат примусу, більшовикам не вдалося встановити всеохоплюючий контроль над українським селом та зібрати потрібну для радянської влади кількість хліба й інших продуктів харчування. Хлібна розкладка з урожаю 1920 року була виконана лише на 40,7% (65 млн. пудів) [408, с.44]. З одного боку, це пояснюється тим, що апарат влади ще тільки формувався і не міг контролювати обстановку на селі. З іншого, і це було головним — селяни продовжували активно протидіяти цій політиці всіма доступними їм засобами. Перш за все це виявлялось в скороченні посівних площ, що постійно продовжувалося. Якщо влада перешкоджала реалізації на ринку лишків продуктів і забирала їх практично безкоштовно, селянин приходив до очевидного висновку, що сіяти треба тільки для власних потреб [280, с.38].

Щоб відвернути остаточну деградацію сільськогосподарського виробництва, не змінюючи при цьому загальної політики щодо селянства, на VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920р. було ухвалено закон про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства — своєрідну посівну розкладку. Так думали присилувати селян сіяти стільки, скільки потрібно державі.

Однак нові селянські повстання і заворушення в армії змусили-таки більшовиків схаменутися. Розісланий на місця закон про посівну розкладку залишився на папері. Ленін проголосив заміну продовольчої розкладки суворо фіксованим, меншим за обсягом податком [278, с.13]. 27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК майже одногосно постановила замінити розверстку податком та визначила основні принципи його стягнення. 29 березня це рішення в законодавчому порядку було затверджено Раднаркомом УРСР у вигляді постанови «Про натуральний податок на зернові продукти» [280, с. 55].

Радянське керівництво УСРР, враховуючи значне невиконання продрозверстки, намагалось за будь-яку ціну вибити її з селян. Тому було вирішено перейти до продовольчого податку не з весни, як у РСФРР, а з літа 1921 року, тобто з нового

врожаю. Відповідно до цього у постанові від 29 березня вказувалося про звільнення від виконання розверстки і негайний перехід до продподатку губерній де виконання продрозверстки було найвищим і нараховувалася найбільша кількість селянських господарств: Волинську, Катеринославську, Харківську та Чернігівську. Для решти губерній, у відношенні з їх загальним економічним становищем і відсотком виконаної в даний час хлібної розверстки, було встановлено наступну скорочену цифру розверстки, обов'язкової до здачі негайно після кінця посівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська губернія – 15 млн. пуд., Полтавська – 13 млн. пуд., Кременчуцька – 5,5 млн. пуд., Київська – 5,5 млн. пуд., Одеська – 3 млн. пуд., Миколаївська – 3 млн. пуд., Донецька – 2,5 млн. пуд. та Подільська – 1,5 млн. пудів [120, арк. 45]. Загальна цифра хлібної розкладки на ці губернії була зменшена на 45 млн. пудів. Розкладка на овочі (крім картоплі), мед і робочі воли скасовувалася повсюдно [408, с.45]. Отже, в Україні, на відміну від інших районів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка.

Вивільнені від стягування продрозкладки в РСФРР продзагони були перекинуті а Україну й об'єднані у військово-продовольчі дружини чисельністю 150-200 чоловік. Восени 1921 року в них налічувалося понад 6 тис. чоловік [408, с. 45]. Проте і скорочену хлібну розкладку останнього за часів «воєнного комунізму» заготівельного року вдалося виконати лише на 70,8%. Фуражу (сіна та соломи) зібрали 49,7% від запланованого завдання; картоплі – 17,2%; овочів – 7,9%; м'яса – 56,4%; сала – 57%; птиці – 39,1%; яєць – 7,3%; масла – 4,9% [347, с. 511]. Невиконання планів збору продрозверстки свідчило про провал більшовицького експерименту будівництва без ринкової економіки.

З вище зазначеного, стає зрозумілим, що продовольча розверстка була одним з елементів податкової політики радянської влади в українському селі у 20-х роках ХХ ст. Вона стала уособленням продовольчої диктатури більшовиків. У ході її здійснення йшла боротьба комуністичного режиму з українським селянством. Ця боротьба була спрямована на примусове вилучення продуктів харчування та розпалювання громадянської війни на селі. Злочинна політика конфіскації продовольства та державного грабунку українських селян мала край негативні

наслідки для сільського виробництва. Воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв лише внутрішні потреби селянина. Катастрофічно зменшувалися посівні площі. Зрештою результатом цієї політики став голод 1921-1923 років.

3.2. Податкова політика радянської влади в українському селі в I пол. 20-х років XX ст.: особливості та трансформаційні зміни

Для кожного уряду на певному історичному етапі податкова політика була важливою складовою частиною всієї державної політики. При її ефективному здійсненні держава отримувала необхідні ресурси для подальшого розвитку як внутрішнього, так і зовнішнього. На початку 1920-х років для радянського уряду було вкрай необхідним визначитися яким чином проводити податкову політику, щоб покінчити з економічним розоренням, яке на цей час охопило країну. Вихід з народногосподарської кризи керівництво РКП(б), а отже і КП(б)У, здійснювало за рахунок селянства, покладаючи на нього непосильний податковий тягар.

В першій половині 1920-х років податкова політика радянської влади була спрямована на вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції. У 1920 – поч. 1921 рр. ще діяла запроваджена в 1919 р. продрозверстка, з березня 1921 р. по 1923 р. – натуральний податок, а з 1923 р. – єдиний сільськогосподарський податок.

Як уже відомо одним із різновидів податкової політики «совітів» було запровадження монополії на продукти сільського господарства, що більше відома в історії під назвою продрозверстки. Продрозкладку було накинута українцям силоміць без застережень із встановленням в Україні радянської влади. Саме тому в цьому напрямкові законодавчих актів власне українського радянського уряду було обмаль; продрозкладка запроваджувалася автоматично по мірі опанування території України «червоним» військом. 24 серпня 1920 року РНК УРСР видає постанову з ультимативною вимогою: «Сільське населення України, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під загрозою рішучої відповідальності здати державним продовольчим органам по встановлених твердих цінах 160 млн. пудів» [279, с. 185].

Розмір продрозкладки залежав не від соціально-економічного становища селян і обсягу виробленої продукції, а від потреб держави в продовольстві та сировині, здатності державних заготівельних органів вилучити те, що було потрібне. Керівництво республіки не приховувало, що продовольче питання в Україні було насамперед питанням політичним – питанням боротьби з «куркулем», а фактично з усім українським селянством [329, с. 97].

Формально монополію було встановлено лише для, так званих, нормованих продуктів, а саме: хлібопродуктів, зернового фуражу та олійних рослин. Реально ж, монопольне право було виведено поза законодавчі рамки [279, с. 186]. У селян відбиралися практично всі продовольчі запаси.

У зв'язку з конфіскацією продовольчих запасів частинами Червоної армії і неможливістю виконати продзавдання через кризовий стан сільського господарства скарги селян надходили, практично, з усіх повітів.

Проте, незважаючи на складну ситуацію, місцеві органи влади під тиском керівних установ прагнули «викачати» з селян якомога більше продовольства. Для цього впроваджувалися такі заходи: «ударні» за збором продрозкладки райони «зміцнювалися» продпрацівниками, оголошувалися партійні і профспілкові мобілізації, проводилися продтижні та продмісяці [407, с. 67]. Збір непосильного податку, який супроводжувався репресивними заходами, став однією з причин голоду та зумовив поглиблення кризи сільського господарства на початку 1920-х років.

Щоб відбудувати в країні промисловість, за Ленінською теорією та постановою КП(б), потрібні надлишки сільськогосподарського виробництва. Досягти цього можна було лише при встановленні міцної політичної і господарської змички між містом і селом, при зміцненні союзу робітничого класу і трудящого селянства. Необхідно було створити таку систему господарювання і взаємозв'язку між промисловістю і сільським господарством, яка матеріально зацікавила б селянина в різкому збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції і корінному поліпшенні ведення свого господарства [320, с. 49]. Але задекларована теорія задалегідь розійшлася з реальністю: політика «воєнного комунізму» та система

продовольчої розверстки вступили в суперечності з життєвими інтересами селянства.

Продрозверстка, яка поширювалася не лише на зерно, а з 1920р. й на інші види сільськогосподарської продукції, на початку 1921р. стала неефективним і непопулярним на селі методом збирання податків. Період «великої законодавчої імпровізації» мав змінитися новою ретельно виваженою аграрною політикою. Потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів, всієї аграрної політики та практики. В першу чергу це стосувалося податкової системи [308, с. 86].

Необхідність скасування розкладки не викликала сумнівів. Члени ЦК розуміли, що зволікання з розв'язанням цього питання напередодні посівної кампанії призведе до цілковитого краху сільського господарства. Не кожний селянин був здатний взяти в руки зброю, щоб відстояти право розпоряджатися виробленою продукцією, але кожний міг не засіяти землю, якщо знав, що держава все одно реквізує урожай. Вперше, формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розкладку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва» [333, с. 26].

На засіданні політбюро 8 лютого 1921 року з-під пера Леніна вийшов документ, який пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це – перший документ, що стосувався нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку порівняно з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті [301, с. 163]. На засіданні було сформовано комісію для винесення цього питання на розгляд X з'їзду РКП(б), який відбувся у березні 1921 р.

Комісія підготувала «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», який було розіслано для обговорення в місцеві партійні організації. 27 лютого 1921 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Перший секретар ЦК В.Молотов

запросив до участі в роботі пленуму секретарів губкомів партії та голів губвиконкомів [328, с. 18]. Керівництво КП(б)У зустріло ідею скасування продрозкладки з неприємним подивом і фактично відмовилося підтримати народжений у ЦК РКП(б) проект.

Кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків в українському селі розпочалися на X з'їзді РКП(б) з перегляду податкової системи. 15 березня 1921 р. на з'їзді було прийнято рішення про заміну розверстки натуральним податком – «розверстка як метод державних заготівель продовольства, сировини та фуражу змінюється натуральним податком» [320, с. 52-53]. В день закриття X з'їзду, 16 березня, Президія ВЦВК на своєму засіданні прийняла постанову про заміну розверстки податком [281, с. 120]. Це знаходить підтвердження в архівних джерелах: «Президиум ВЦК 16 марта сего года постановил для обеспечения правильного и спокойного ведения хозяйства на основе более свободного распоряжения земледельцем своими хозяйственными ресурсами, для укрепления крестьянского хозяйства и поднятия его производительности, а также в целях точного установления падающих на земледельцев государственных заготовок продовольствия, сырья и фуража, заменить продовольственную разверстку натуральным налогом, причем этот налог должен быть меньше налагавшегося до сих пор путем разверстки обложения.» [112, арк. 26 зв.]. Вже наступного дня постанова була надрукована в газеті «Известия».

Українське керівництво, хоча й заявило про непридатність НЕПу для України і про несвоєчасність його введення, але підкоряючись партійній дисципліні, прийняло рішення з'їзду до виконання. В результаті чого Раднаркомом УРСР 29 березня 1921 р. була видана постанова «Про натуральний податок на зернові продукти», за якою передбачалося встановлення натурального податку зерновими на 1921-1922 роки у розмірі 117 млн. пуд., замість 160 млн. пуд. у 1920-1921 роках.

Здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозкладкою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 року політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення

розкладки з урожаю 1920 року. Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська губернії, які виконали найбільший відсоток розкладки, звільнялися від виконання решти. Для восьми губерній обсяг розкладки скорочувався на 20% порівняно з встановленими у 1920 р. зобов'язаннями. Вони повинні були віддати державі ще 54 млн. пуд.[325, с. 193]

Декрет ВУЦВК від 27 березня 1921 р. про продподаток у порівнянні з декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. мав свої особливості: 1) зменшені норми продрозверстки вилучалися до нового врожаю; 2) створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок надходжень за податком для задоволення потреб незаможного селянства; 3) у зборі податків головна роль відводилась комнезамам, з метою збереження за ними панівного становища на селі [320, с. 54].

Вміщена нижче таблиця (див. табл. 3.4) вказує, як обчислюються ставки податку по декрету. Зліва позначені групи господарств за кількістю ріллі на одного їдця в господарстві.

Таблиця 3.4[206, арк. 7]

Порядок розкладки податку по господарствах(по зерно-хлібу)

Сім груп господарств по кількості десятир ріллі на одного їдця	Сім розрядів урожаю по кількості пудів на одну десятину													
	1		2		3		4		5		6		7	
	менше 25 пуд.		від 25 до 30		від 30 до 35		від 35 до 45		від 45 до 55		від 55 до 70		від 70 і більше	
	Подесятинні ставки податку													
	п	ф	п	ф	п	ф	п	ф	п	ф	п	ф	п	ф
До 0,5 дес.	-	10	-	30	1	10	2	10	2	30	3	20	3	30
Від 0,5 до 1 дес.	-	20	1	-	1	20	2	30	3	10	4	-	4	20
Від 1 до 1,5 дес.	1	-	1	30	2	10	3	20	4	-	5	-	6	10
Від 1,5 до 2 дес.	1	30	2	20	3	10	4	20	5	10	6	10	8	-

Продовж. табл. 3.4

Від 2 до 3 дес.	3	10	4	-	4	30	6	10	7	20	8	10	10	-
Від 3 до 4 дес.	4	30	5	30	6	30	8	-	10	-	10	30	12	20
Від 4 і більше дес.	6	20	7	30	9	-	11	10	12	30	13	30	15	-

За декретом до складу ріллі (наявної землі) включаються площі під яровими і озимими посівами, посівними кормовими травами. Крім того, з метою розширення посівів до складу ріллі включаються толока та перелоги.

З вищенаведеної таблиці, кожен селянин легко міг вичислити сам, який податок хлібом йому необхідно внести у цьому році.

Таблиця складається з трьох частин. У першій частині таблиці (з лівого боку) позначені групи господарств, як вони встановлені в декреті, за кількістю ріллі на одного їдця в господарстві. Таких груп всього сім: перша – до 0,5десятини, остання 4 і більше десяти. У другій частині таблиці (угорі) позначені встановлені декретом розряди врожаю за кількістю пудів і фунтів на одну десятину. Таких розрядів також сім: перший менше 25 пудів, останній від 70 пудів і більше. У третій частині (найбільшій) позначені встановлені декретом подесятинні ставки податку. Таких ставок всього 49: від 10 фунтів до 15 пудів на десятину.

Щоб знайти свою ставку податку селянинові необхідно спочатку дізнатися скільки за ним числиться ріллі, а потім поділити цю цифру на число їдців в його сім'ї. Припустимо, що в господарстві 6 десяти ріллі і 5 їдців. Значить на одного їдця припадає 1,2 десяти, отже таке господарство відноситься до 3-ої групи. Тому ставку треба шукати в стовпці, який відповідає 3-й групі, він йде вправо від неї і починається одним пудом, а закінчується 6 пудами 10 фунтами. Далі потрібно дізнатися, до якого розряду врожаю віднесена волость в якій знаходиться господарство. Припустимо, що волость підійшла під 4-й розряд. Значить ставку треба шукати в стовпці, який відповідає 4-му розряду, цей стовпець йде вниз від 4 розряду і починається з 2 пудів 10 фунтів, а закінчується 11 пудами 10 фунтами. Там де обидва стовпці – стовпець від 3-ої групи і стовпець від 4-го розряду перетинаються і буде потрібна ставка: 3 пуди 20 фунтів з десяти. Тепер

залишається тільки помножити цю ставку на загальне число десятин в господарстві і розмір податку вирахуваний: 3 пуди 20 фунтів $\times$ 6 = 21 пуд.[206, арк. 7-8]

Вже вирахована ставка податку не означає, що податок повинен здаватися тільки житом або пшеницею. За декретом податок встановлюється в переводі всіх зернових хлібів, картоплі та олійного насіння на жито або пшеницю. При здачі податку 1 пуд жита або пшениці прирівнюється до 35 фунтів гречки; 25 фунтів гороху, квасолі або сочевиці; 50 фунтів проса; 4 пудів картоплі; 60 фунтів кукурудзи та 20 фунтів олійного насіння [206, арк. 8].

Здавати належний податок доводилося різними хлібами, а якими саме встановлювала сільська комісія. Сільськими та волосними радами спільно з податковою комісією збиралися відомості по кожному господарству про склад та майновий стан його власника, а сільська комісія на основі цих відомостей складала поселенний поіменний список платників за кожним видом податку [116, арк. 7]. Згідно з інструкцією «По складанню списків платників натуральних податків» крім поселенних списків необхідним було складання ще й поволостних, поповітових та погубернських списків платників податків, а також окладних книг [116, арк. 24].

Після сплати податку всі лишки продуктів залишалися в повному розпорядженні землевласника. Кругова порука відмінялася, за нездачу податку відповідальність несе кожен за себе. Платники, які не виконали податкового зобов'язання несли особисту і майнову відповідальність в адміністративному та судовому порядку [206, арк. 8].

Як уже згадувалося, декрет про продподаток визначив об'єктом оподаткування зернові продукти. Однак, надалі натуральний податок було запроваджено й на інші сільськогосподарські продукти: картоплю і олійне насіння, продукти бджільництва, яйця (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921р. [18, арк. 86]), продукти городництва, баштанні культури (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921 р.[18, арк. 90]), соломі (Декретом РНК УСРР від 26 червня 1921р.[18, арк. 94]), молочні продукти (Декретом РНК УСРР від 24 червня 1921р.[18, арк. 92]) та інші. Згодом цю серію окремих натуральних податків було перетворено на єдиний натуральний податок (Декрет ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1922 року «Про єдиний натуральний

податок на продукти сільського господарства на 1922-1923рр.»[2, арк. 43-48]).

Розглянемо умови запровадження, розмір та терміни здачі натурального податку на незернові продукти. Зокрема, натуральний податок на яйця для УСРР визначався в 139 млн. штук замість 214 млн. штук курячих яєць встановлених на 1921 р. за розверсткою. Податку підлягали всі господарства які мають орну землю, а також птахорозвідні господарства промислового типу, що не мали ріллі, якщо у їхній власності нараховувалося не менше 20 курей. Для таких господарств по всій республіці встановлювалася одноманітна норма обкладання у 8 штук яєць з кожної курки. Податок же на господарства, що мали орну землю визначався залежно від: величини наявної в ньому орної площі та встановленої для даної губернії норми обкладання. Норми обкладання були встановлені у таких розмірах: 1) по 4 яйця з кожної десятини ріллі в господарствах Запорізької, Катеринославської, Донецької, Миколаївської та Одеської губерній; 2) по 6 яєць з кожної десятини ріллі в господарствах Кременчуцької, Полтавської та Харківської губерній; 3) по 8 яєць з десятини ріллі в господарствах Чернігівської, Київської, Подільської та Волинської губерній. Здача яєць платниками податку повинна була повістю завершитися до 1 жовтня 1921 року [18, арк. 86].

Декрет «Про натуральний податок на продукти городництва та баштанництва» вказував, що обкладанню підлягають городні та баштанні господарства, які займаються виробництвом овочів і продуктів баштанництва. Від оподаткування звільняються: споживчі городи площею не більше 60 кв. сажень на кожного їдця господарства; приписані городи фабрично-заводських, професійних та інших організацій в тих випадках коли городня площа не перевищує норм на їдця (60 кв. сажень); всі городні площі, що знаходяться під насінниками. Розмір податку визначається для кожного господарства окремо зважаючи до якої групи та району воно належить. На території УСРР існує 4 групи господарств за розміром городньої і баштанної площі та два райони за ступенем розвитку городньої і баштанної культури. До першого району відносяться губернії: Кременчуцька, Полтавська, Харківська, Київська, Подільська, Волинська та Чернігівська; до другого району

відносяться губернії: Запорізька, Миколаївська, Катеринославська, Донецька та Одеська.

Ставка податку на одну десятину городу або баштани встановлюється в переводі всіх видів овочів на капусту в наступних розмірах (див. табл. 3.5):

Таблиця 3.5[18, арк. 90]

Групи господарств за розміром городньої та баштанної площі		Райони за ступенем розвитку городньої та баштанної культури	
		1 район	2 район
1	До 1 десятини	160 пуд.	140 пуд.
2	Від 1 до 2 десятин	180 пуд.	160 пуд.
3	Від 2 до 3 десятин	200 пуд.	180 пуд.
4	Більше 3 десятин	220 пуд.	200 пуд.

У всіх районах УСРР при здачі податку 1 пуд капусти прирівнювався – 12 ф. цибулі, 15 ф. моркви, 20 ф. буряка столового, 1 ф. часнику, 50 ф. кавунів, 2 пуд. гарбуза, 50 ф. огірків, 1 пуду динь, 20 ф. томатів, 8 ф. перцю і 30 ф. картоплі. Народному комісаріату продовольства за згодою з Народним комісаріатом землеробства та за участю Всеукрстатбюро з метою заохочення і розвитку тих чи інших культур, надається право в окремих районах змінювати встановлені декретом норми переводу перерахованих видів овочів на капусту відповідно до особливостей окремих районів.

Платники податку зобов'язувалися приступити до здачі овочів негайно після збирання врожаю і відповідних продуктів. Терміни здачі податків по кожному продукту і району окремо встановлювалися Губпродкомами за спеціальними вказівками Наркомпроду [18, арк. 90].

Що стосується молочних продуктів, то на них встановлювався податок в розмірі 227 400 пудів в переводі на топлене масло, замість 351 178 пудів передбачених за розверсткою. Податок стягувався як з окремих власників корів, так і з наявних корів господарства де б вони не знаходилися в селах, містах,

промислових і залізничних поселеннях, і т.д. Розмір податку на господарство визначався залежно від кількості корів в ньому. Однокорівне господарство звільнялося від виконання податку в розмірі 0,2 частини податку на кожну дитину у віці до 5 років. Норми обкладання однокорівних господарств встановлювалися в нижченаведених розмірах:

а) По 2 фунти топленого масла в губерніях: Одеській, Миколаївській, Катеринославській, Донецькій та Запорізькій;

б) По 3 фунти топленого масла в повітах: всієї Кременчуцької губернії, у Лубенському, Миргородському, Кобеляцькому, Полтавському, Костянтиноградському і Зеньківському повітах Полтавської губернії, Ізюмському, Зміївському, Вовчанському, Куп'янському повітах Харківської губернії;

в) По 3,5 фунтів топленого масла в повітах: усієї Волинської губернії, Радомишльському повіті Київської губернії, Новгород-Сіверському, Чернігівському, Сосницькому, Остерському, Кролевецькому, Городнянському і Глухівському повітах Чернігівської губернії.

г) По 4 фунти топленого масла у: всіх повітах Подільської та Київської (без Радомишльського повіту) губерній, у Ніжинському, Козелецькому, Борзенському, Конотопському повітах Чернігівської губернії, Лебединському, Охтирському, Богодухівському, Сумському, Харківському, Валківському повітах Харківської губернії, Роменському, Гадяцькому, Лохвицькому, Переяславському, Пирятинському, Прилуцькому повітах Полтавської губернії.

Податок на господарства обчислюється на підставі наведеної *таблиці 3.6*:

Таблиця 3.6[18, арк. 92]

Ставки податку в переводі на топлене масло у господарстві з кожної корови (у фунтах)

	В однокорівному господарстві	В двокорівному господарстві	В трьохкорівному і більше господарстві
У губерніях вказаних в пункті «а»	2	3	4

У губерніях вказаних в пункті «б»	3	4	5
У губерніях вказаних в пункті «в»	3,5	4,5	5,5
У губерніях вказаних в пункті «г»	4	5	6

Народному комісаріату продовольства за згодою з Народним комісаріатом землеробства надається право знижувати норму обкладання для окремих районів губерній республіки в залежності від стану молочного господарства в цих районах, а також від урожаю трав і хлібів. Здавання молочних продуктів платниками податку повинно бути проведено повністю до 1-го листопада 1921 року [18, арк. 92].

Оподаткуванню підлягала навіть солома. Розмір натурального податку на соломі для кожного господарства визначався множенням 8 фунтів кормової соломи на число пудів що підлягають здачі цими господарствами за «Декретом про натуральний податок на хліб». Платники податку зобов'язувалися приступити до здачі соломи після збирання врожаю. Терміни здачі встановлювалися Наркомпродом, однак податок на соломі потрібно було виконати не пізніше 15 лютого 1922 року [18, арк. 94].

Крім того, одночасно зі сплатою натурального сільськогосподарського податку селянам необхідно було сплачувати й інші податки в натуральній та грошовій формах (одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загальногромадянський, трудгуж податок, подвірно-грошовий та ін.) Таким чином, в кінцевому результаті відсоток загального вилучення зерна у селян в 1921-1922 рр. становив щонайменше 26,4%, що фактично дорівнювало обсягу продрозкладки на 1920-1921 рр. [280, с. 56-57]

Економічні та продовольчі труднощі, які переживає країна та обмежені у зв'язку з неврожаєм продовольчі ресурси позбавляють державу можливості зі своїх коштів задовольняти потреби всіх сільських лікувально-просвітніх установ, і

викликають необхідність переходу до місцевих джерел, як єдиного засобу покриття цих потреб. З цією метою 28 вересня 1921 р. ВУЦВК видає постанову, яка передбачає введення добровільного самообкладання сільського населення в розмірі, достатньому для забезпечення продовольством, паливом, транспортними і ремонтними засобами сільських лікарень, амбулаторій, шкіл, дитячих будинків, ясел і всього обслуговуючого ці заклади персоналу. В разі ухиляння сільського населення від добровільного самооподаткування, виконкомам надається право їх обкладання в примусовому порядку. Бідняцька частина населення звільняється від обкладання постановами сільрад [96, арк. 5].

Реакція селянства на НЕП, продподаток була стриманою, а до інших податків, «трудповинностей» – різко негативною. Пояснення цьому варто шукати в методах впровадження нової політики в 1921-1922 роках, що мало чим відрізнялися від методів проведення продрозкладки в роки «воєнного комунізму» [317, с. 138-139]. Встановлювалася кругова відповідальність селян за виконання продподатку, хоча декретом ВУЦВК від 27 березня 1921 р. було передбачено її відміну. Відновили діяльність робітничо-військові заготівельні загони. Їх чисельність в республіці досягла 8 тис. чоловік.

12 серпня 1921 року постановою Ради Праці і Оборони було запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові постої. В даному випадку тиск полягав в тому, що продовольче постачання частин у «повній нормі бойового пайка» покладалось на селян «без врахування продуктів, що були витрачені в рахунок податку». Однак, головне завдання введеної в село військової частини полягало не стільки у зборі продподатку, скільки «головним чином, в застосуванні, за відмову від добровільного виконання розверстки, репресивних заходів» [280, с. 57].

Селяни, які не мали можливості сплатити податок, підлягали штрафним санкціям, позбавлялися волі строком від двох тижнів, мали місце й примусові роботи (строком один місяць) або конфіскація майна. Жорсткість, чи навіть жорстокість, з якою проводилась податкова кампанія 1921 року та непомірний обсяг

податку, значною мірою були зумовлені голодом, який розпочався в Росії та необхідністю забезпечити безперебійне постачання головних промислових центрів і перш за все обох столиць – Москви та Петрограда. За перше півріччя з України до Росії було вивезено майже 3 млн. пудів хліба [280, с. 58-59].

Селяни районів України з низькою урожайністю від сплати продподатку не звільнялися, на відміну від селян російських районів. Складаючи кошторис на продподаток для УСРР губернії поділялися на виробляючі та не виробляючі, другі оподатковувалися в меншому розмірі (див. табл. 3.7). Окрім того, південь республіки, який найдужче потерпав від голоду, залишався на самозабезпеченні.

Таблиця 3.7[77, арк. 16]

Кошторис на продподаток для УСРР (в тис. пудів жита)

Виробляючі губернії	Продподаток		Невиробляючі губернії	Продподаток	
	Останній кошторис	Реальний кошторис		Останній кошторис	Реальний кошторис
Волинська	7 160	7 160	Олександрівська	250	250
Київська	13 000	12 250	Донецька	1 300	1 200
Кременчуцька	5 300	5 000	Катеринославська	1 000	950
Одеська	5 500	5 000	Миколаївська	1 200	1 100
Подільська	16 500	15 200	Харківська	5 000	4 500
Полтавська	13 000	11 500			
Чернігівська	6 000	4 600			
Всього по виробляючим губерніям:	66 460	60 710	Всього по невиробляючим губерніям:	8 750	8 000

Податкові зобов'язання були повністю виконані лише Олександрівською губернією, решта губерній в більшій або меншій мірі недовиконали план (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8 [77, арк. 16]

Надійшло по продподатку з початку кампанії 1 серпня 1921 р. по 15 січня 1922 р. (у тис. пудів жита)

Губернії	Продподаток
Олександрівська	255,9
Волинська	6 865,7
Донецька	1 120,9
Катеринославська	842,4
Київська	11 297,6
Кременчуцька	3 999,6
Миколаївська	1 040,7
Одеська	3 890,7
Подільська	10 636,4
Полтавська	10 018,8
Харківська	4 214,5
Чернігівська	3 927,6
<i>Всього по Україні:</i>	58 110,8

Згідно з даними надходжень продподатку, із запланованих для УСРР 68 710 тис. пудів по реальному кошторису, на 15 січня 1922 р. надійшло 58 110, 8 тис. пудів. Отже залишається доодержати по продподатку 10 600 тис. пудів.

У березні 1922 р. декретом ВЦВК та РНК СРСР «встановлювався одноразовий загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству та ліквідації наслідків голоду». Сплачувало його все працездатне населення неохоплених голодом районів в розмірі 1 крб. золотом.

Досвід проведення продподаткової кампанії 1921-1922 рр. з усією очевидністю розкрив її суттєві недоліки. В першу чергу це стосувалося чисельності податків, натуральності їх основної частини. Це породжувало дорогий для утримання податковий апарат, високі витрати при збиранні, зберіганні та перевезенні

вилученого [320, с. 72]. До того ж, неналагодженість і неготовність матеріальної бази державних органів призводили до псування продуктів через непристосованість й обмежену кількість відповідних приміщень; зібрані продукти витрачалися непродуктивно і розкрадалися [279, с. 198]. Підтвердження цьому знаходимо в розмові по прямому дроту Я.Н. Дробніса та Д.З. Мануїльського, в якій Дробніс доповідає, що зсіпка на Полтавщині в середньому досягає 26 тис. пудів в день. Однак не вистачає працівників, що в свою чергу перешкоджає збору податку в двох основних повітах – Прилуки і Пирятин, які разом повинні здати 700 тис. пудів. Зобов'язується виконати до 1 березня заплановане на 85%. Скаржиться, що на зсіпних пунктах залежується 1 200 тис. пудів, які не вивозяться через мізерну кількість вагонів. Просить допомоги у держави. На що Мануїльський йому відповідає: «Помочь нечем, всечто могли уже сделали. Цифру 26 тыс. в день считаем чрезвычайно слабой. Ожидалось, что Полтавщина выполнит план полностью, а теперь нам грозит дефицит» [79, арк. 12-13]. Такі випадки були непоодинокими, це було систематичним явищем: допомоги від держави не чекайте, а от податок повинні здати в повному обсязі.

Владна верхівка, виявивши тверезість при оцінці ситуації, вже в грудні 1921 року на XI конференції РКП(б) сформулювали завдання «спрощення, об'єднання та полегшення селянству умов сплати державних повинностей, більш справедливого їх розподілу». На підставі цього рішення 17 березня 1922 року ВЦВК видав декрет «Про єдиний натуральний податок на 1922-1923 рр.», який змінював продподаток і мав на меті скасувати дрібність та чисельність продподатку 1921 р. [320, с. 72-73] На підтримку цього декрету 11 квітня 1922 року ВУЦВК та РНК УСРР видають: декрет «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр.» [2, арк. 43-48] та обов'язкову до виконання постанову «Про залучення сільрад та волвиконкомів до проведення натурального податку» [2, арк. 6]. В декреті ВУЦВК та РНК постановляють: замість окремих натуральних податків 1921-1922 рр., на продовольчі та кормові хліба, олійні насіння, картоплю, сіно, молочні продукти, м'ясо, яйця, птицю, мед, віск, вовну, прядиво, дрібну тваринну сировину, тютюн та продукти городництва і баштанництва, на 1922-1923

сільськогосподарський рік встановлюється єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства. Єдиний продовольчий податок стягується з усієї землі сільськогосподарського призначення, обчислюється і виражається в єдиній ваговій мірі – пуд жита і вноситься платниками податків наступними податковими одиницями: хліб, олійне насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Загальна сума натурального податку по УСРР на 1922-1923 рік визначалася у розмірі 140 млн. житніх одиниць (пудів) при середньому врожаї.

Розмір податку для кожного господарства обчислювався окремо: а) за кількістю в господарстві всієї землі сільськогосподарського призначення; б) за середньою продуктивністю з десятини оподаткованої землі з переводом продукції рільництва, луководства і скотарства в житні одиниці. Для визначення розмірів оподаткування окремого господарства встановлюється: а) десять груп господарств за кількістю оподаткованої землі на їдця в господарстві, б) десять розрядів валової продуктивності (продукції) десятини оподаткованої землі з переводом продукції рільництва, луководства і скотарства в житні одиниці, починаючи з 15 пудів з десятини (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9[2, арк. 48]

Шкала податкових ставок до декрету ВУЦВК та Раднаркому від 11 квітня 1922 р. про єдиний продовольчий податок(у фунтах)

Групи оподаткованої землі на їдця (в десятинах)	Розряди по продукції (продуктивність десят. землі в пудах)	До 15 пуд.	15-20 пуд.	20-25 пуд.	25-30 пуд.	30-35 пуд.	35-40 пуд.	40-45 пуд.	45-50 пуд.	50-60 пуд.	60 і більше
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 До 0,25 на їдця		10	10	20	30	40	50	70	90	120	160
2 Від 0,26 до 0,50		10	20	30	40	60	80	100	120	160	190

3	Від 0,51 до 0,75	10	20	40	60	80	110	140	160	200	230
4	Від 0,76 до 1,00	20	30	50	80	110	140	180	210	240	270
5	Від 1,01 до 1,25	30	40	60	100	140	170	210	250	270	300
6	Від 1,26 до 1,50	40	50	80	120	170	200	240	280	300	340
7	Від 1,51 до 2,00	50	70	100	140	190	230	270	310	330	400
8	Від 2,01 до 2,50	60	90	120	160	210	260	300	340	400	480
9	Від 2,51 до 3,00	80	110	140	180	240	290	330	400	480	560
10	Від 3,00 і більше	100	130	160	210	270	320	400	480	560	640

За вищенаведеною шкалою визначалася ставка податку для кожного окремого господарства. Єдиний натуральний податок встановлювався в натуральному вигляді і визначався заздалегідь. Наркомпрод за згодою з НКЗ і ЦСУ встановлює до 10 липня, які продукти і культури та в якому процентному відношенні в кожному районі або губернії здаються по податку. Відповідно до вказівок Наркомпроду, губвиконкоми спільно з Губземвідділами і губстатбюро, беручи до уваги сільськогосподарські особливості окремих місцевостей губернії, встановлюють у тижневий термін, які продукти і культури та в якому процентному відношенні підлягають здачі по податку в окремих повітах, районах і волостях, але таким чином, щоб загальна кількість продуктів відповідала губернським завданням Наркомпроду. Також не пізніше 10 липня Наркомпрод разом з НКЗ та ЦСУ зобов'язуються встановити еквівалент заміни одного пуда жита іншими продуктами і культурами по районах республіки, виходячи з потреб держави в тих чи інших продуктах, господарської їх цінності та особливостей районів, а також враховуючи необхідність розвитку найбільш цінних галузей господарства і культур [2, арк. 46].

Новий закон передбачав певні пільги, зокрема, у тих випадках, коли платники податку мали документально засвідчені дані про здачу цукрового буряка державним органам або про взяття ними врожаю буряків на облік, з площі зайнятої під посівом цього буряка податок не стягувався. З метою заохочення поширення в

посушливих районах посівів кукурудзи, як посухостійкої культури, в районах її малого поширення: Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській, Київській, Полтавській, Кременчуцькій та Харківській губерніях, площа зайнята під посівом кукурудзи звільняється від податку в половинному розмірі. Господарства з кількістю десятин до 1,5, що не мають зовсім великої рогатої худоби або мають дрібну худобу в переводі на велику рогату худобу менше однієї голови звільняються від податку в половинному розмірі. Громадяни, які бажають скористатися зазначеними пільгами, повинні у встановлений термін самі оголосити про площі посіву кукурудзи та буряків, а також про кількість худоби та земельної забезпеченості і представити встановлені інструкцією НКП посвідчення з точним позначенням всіх необхідних відомостей. В іншому випадку пільга не надається.

У місцевостях оголошених особливими постановами ВУЦВК голодуючими, під час встановлення розрядів обкладання для відповідних губерній, платники податків підводяться під такий розряд обкладання, за яким вони абсолютно звільняються від податку при продукції нижче середнього, при середній продукції платять – 50%, а при продукції вище середнього – 70% від суми податку.

З метою полегшення податкових зобов'язань для господарств, члени яких перебувають на службі у Червоній армії і флоті, встановлюються такі пільги:

а) При обчисленні ставки податку з господарства, обов'язково зараховуються до числа їдців всі червоноармійці, які перебувають на службі. Курсанти та особи командного складу, до командира батальйону включно, приймаються за два їдця кожен.

б) Господарства, члени яких перебувають на службі у Червоній армії і флоті, і які мають площі до 1,5 десятин на господарство в цілому, звільняються від $\frac{3}{4}$ встановленого податку.

в) Господарства, члени яких перебувають на службі у Червоній армії і флоті і мають: до 1,5 десятин на господарство в Подільській, Кременчуцькій та Київській губерніях; до 2 дес. на господарство в Волинській, Чернігівській, Харківській і Полтавській губерніях і до 2,5 дес. на господарство в Одеській, Донецькій, Катеринославській, Миколаївській та Запорізькій, звільняються від сплати всього

належного з них податку, якщо в їх складі немає більше працездатних членів чоловічої статі.

г) Господарства, члени яких є інвалідами громадянської війни або червоноармійцями, які перебувають у полоні, користуються пільгами вказаними в пунктах «а», «б» і «в» відносно сімей червоноармійців, які перебувають на дійсній службі .

д) Господарства, члени яких є червоноармійцями, що демобілізувалися після 1 квітня 1922 року й повернулися в господарство, звільняються від податку, якщо в їх складі немає більше інших працездатних членів чоловічої статі і якщо площа оподаткованої землі не перевищує 1,5 десятини в губерніях: Подільській, Кременчуцькій та Київській, до 2 дес. на господарство в губерніях: Волинській, Чернігівській, Харківській і Полтавській і до 2,5 дес. на господарство в губерніях: Одеській, Донецькій, Катеринославській, Миколаївській та Запорізькій [2, арк. 44-45].

До пільг по здачі продподатку передбачених декретом додавалися пільги вказані у постанові ВУЦВК від 28 червня 1922 р. Зокрема, зменшувався належний до сплати податок у розмірі 10% з окладу, тобто чотирьох фунтів з кожного пуда, для сумлінних платників податків, які у встановлені терміни виконали повністю свої зобов'язання. Також з метою заохочення селянства до корінних земельних поліпшень (меліорація) звільнити сільські товариства, які проводили за останні 3 роки значні зрошувальні, осушувальні та піщано-яружні роботи від внеску 10% податку в частині, що припадає на поліпшену (меліораційну) площу. Види і обсяг робіт, що дають право на пільгу, визначаються Народним комісаріатом землеробства [3, арк. 5].

Якщо селянські землі знаходяться в оренді, то податок за них сплачує господар, за яким числиться оподатковувана земля, в разі ж несплати господарем податку за орендовану землю відповідає також її орендар. Сума податку зі зданої в оренду ділянки обчислюється за ставкою, встановленою для землі, що здається в оренду.

Платники зобов'язувалися приступити до здачі податку негайно ж після збирання врожаю. Терміни для здачі окремих продуктів встановлювалися

Наркомпродом по губерніях залежно від місцевих умов. Офіційно стягування податку починалося з 1 серпня 1922 року.

Відповідно до декрету Наркомпродом України був встановлений кошторис продподатку на 1922-1923 сільськогосподарський рік і розкладений по губерніях УРСР (див табл. 3.10).

Таблиця 3.10[81, арк. 61]

Надходження по продподатку (в тис. пуд. жита) за відомостями господарчо-заготівельного управління на 2 січня 1923 року і процент виконання встановленого кошторису

Губернії	Кошторис НКП	Надходження по продподатку		% виконання кошторису
		брутто	нетто	
Волинська	8 600	8 848	8 600	100
Донецька	4 600	4 413	4 413	96
Катеринославська	3 700	3 892	3 700	100
Запорізька	1 750	2 243	1 750	100
Київська	12 415	12 031	12 031	96,7
Кременчуцька	5 713	6 053	5 713	100
Миколаївська	1 400	1 457	1 400	100
Одеська	6 405	6 667	6 405	100
Подільська	11 500	11 029	11 029	95,6
Полтавська	14 766	14 401	14 401	97,2
Харківська	10 000	10 499	10 000	100
Чернігівська	7 700	7 676	7 676	99,6
Всього по Україні:	88 551	89 209	87 118	98,3

За даними таблиці можна прослідкувати надходження продподатку по губерніях України, та відповідність надходжень встановленому кошторису. В цілому ситуація на Україні була сприятливою, станом на 2 січня 1923 року єдиний

натуральний податок був зданий майже в повному обсязі (виконано 98% кошторису).

Взагалі хід продкомпанії 1922 року по місяцям на Україні порівняно з минулим 1921 роком характеризується наступними цифрами в тисячах пудів жита (*див. табл. 3.11*):

Таблиця 3.11 [81, арк. 4]

Роки	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	ВСЬОГО
1921	3 257	20 216	22 321	10 138	55 932
1922	9 405	31 798	26 142	13 755	81 100

Отже можна спостерігати позбавлення здачі продовольчого податку у 1922 р. порівняно з минулим 1921 р., загалом по Україні було здано на 25 168 тис. пудів більше.

Подальший розвиток податкової справи в аграрному секторі економіки був у центрі уваги XII з'їзду РКП(б), який проходив у квітні 1923 року. Підвівши підсумки проведення податкових кампаній у попередні роки, більшовики прийняли спеціальну резолюцію «Про податкову політику на селі». В ній мова йшла про те, що перехід від продрозверстки до продподатку був лише першим кроком на шляху оновленого ставлення партії до селянства. У подальшому, на думку партійних лідерів, потрібно було відмовлятися від натуральної частки в оподаткуванні і повністю перейти до грошового оподаткування [320, с. 80].

Податки слугували головною зброєю партії у боротьбі з селянством. Важливим завданням було розколоти село на ворогуючі угруповання: «бідняків», «середняків», «куркулів», «комунарівців» та ін. Воно покладалося на податкову систему, яка мала загострювати протиріччя між цими верствами села системою надання чи позбавлення пільг оподаткування, різними термінами сплати податків тощо.

З метою уніфікації податкової системи запроваджується єдиний сільськогосподарський податок (Декретом ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 року [4, арк. 176-177 зв.]), який мав вирішити два основні завдання: надати

можливість селянину вносити платежі державі в грошовій формі й об'єднати всі прямі державні податки, які несло на собі селянство, та водночас і всі прямі місцеві податки в єдиний прямий сільськогосподарський податок. Допускалися збори тільки на покриття потреб власного і сільського бюджетів. Об'єктом обкладання була нива, а поголів'я худоби враховувалося лише як додатковий показник заможності господарства [317, с. 140-141].

Відповідно до Декрету ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 року «Про єдиний сільськогосподарський податок»: на населення, що займається сільським господарством, а також на колективні та радянські господарства встановлюється на 1923-1924 рр. єдиний сільськогосподарський податок, замість податків, які стягувалися у 1922-1923 рр. з населення, що займалося сільським господарством, а саме: єдиного натурального податку, «трудгужподатку», подвірно-грошового податку, разового податку на відбудову сільського господарства (загальногромадянського податку) і місцевих податків, що накладалися губвиконкомаами та окрвиконкомаами на сільське господарство [4, арк. 176].

Податок обраховувався в житніх одиницях, але селяни могли сплачувати його й іншими продуктами, або грошима за встановленим перевідним коефіцієнтом.

Перевідний коефіцієнт (еквівалент) був черговим винаходом радянської влади в її намаганні вилучити у селян якомога більше сільськогосподарських продуктів, заплативши їм як найменше грошей. «Еквіваленти» були неадекватні ринковим цінам. Крім того, внаслідок різкого коливання курсу карбованця, розмір податку в ході кампанії кілька разів змінював свою величину. Внаслідок цього селяни змушені були вивозити на ринок значно більшу кількість хліба, ніж це визначалось офіційно [280, с. 64].

На протигагу попереднім податкам, єдиний сільськогосподарський податок селяни зустріли «співчутливо», незважаючи на деякі недоліки єдиноподаткової кампанії 1923 року: селяни, щоб сплатити грошову частину податку, часом були змушені продавати інвентар, худобу і хліб за безцінь. На місцях спостерігались перебільшення ставок податку, слабкість приймального апарату, незначна кількість

кас, заготівельних контор, дефіцит зерноочисних станцій. Але в цілому економічна ситуація на селі помітно пожвавилася.

Так, наприклад, у порівнянні за три роки валовий збір семи головних хлібів та надходження податку по зерновим хлібам в Україні склали (див. табл. 3.12):

Таблиця 3.12[81, арк. 44]

Роки	Збір семи головних хлібів	Надійшло податку на 1 грудня	% надходження від збору
1921	440 651	49 094	11,1
1922	637 503	72 696	11,4
1923	672 766	31 652	4,7

Різним був і ріст цін на жито за ці три роки. Якщо ціну на 1 вересня прийняти за 100, то на наступні місяці вона виразиться такими величинами (див. табл. 3.13):

Таблиця 3.13[81, арк. 44]

Роки	1 вересня	1 жовтня	1 листопада	1 грудня
1921	100	112	158	293
1922	100	124	181	209
1923	100	86	91	152

Для наведених вище даних варто зазначити дві обставини: у 1922 році на хлібні ціни однозначно чинив знижений тиск податковий хліб, що надійшов на ринок; динаміка хлібних цін 1923 р., обчислена для цін в червоних копійках, частково маскується методом обчислення в силу розбіжностей між хлібними цінами в радзнаках і курсом червінця [81, арк. 45]. Під час цієї податкової кампанії спостерігалось «ряд ненормальностей», спершу в самому апараті, а згодом – і в способах збору податку. Апарат був далеким відплатників. Селянам доводилося подовгу простоювати в чергах біля заготконтор [317, с. 141-142].

Ще одним негативним чинником податкової кампанії залишалася розбіжність у

цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, так звані «ножиці цін», через які постійно змінювався грошовий еквівалент податку. Пуд жита у 1924 році на ринку продавали за 65 коп., а пара чобіт коштувала 10 крб., фунт свинини віддавали за 25 коп., а 10 сірників – за 17 коп.[1, арк. 28] Восени 1925 року, напередодні голодної зими 1926 року, більшість промислових товарів знову подорожчала на 50-100%, а податок збільшився у 6-7 разів. Якщо у 1924 році він становив 5 крб., то у 1925 році – вже 35 крб.[86, арк. 4]

Грошова частина податку поступово ставала переважаючою, аж поки у 1924 році податок став повністю сплачуватися грошима. З 1 січня 1924 року вилучення єдиного сільськогосподарського податку натурою припинялося. Вдале проведення та завершення грошової реформи у 1924 році закріпило тенденцію грошового вилучення податків, створило передумови для переходу до грошового обрахування податкової ставки.

Із впровадженням грошового сільгосподатку на селі завершилась еволюція натурального оподаткування у грошове. Перехід до грошового обкладання значно розширював сферу обігу грошей, а найголовніше – перетворював сільське господарство із натурального у товарне.

Перебудова єдиного сільгосподатку на 1924-1925 господарський рік відбувалася з урахуванням досвіду та результатів проведення податкової кампанії 1923-1924 років. У січні 1924 року проходив II Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому були вироблені нові засади оподаткування села. У відповідності з новою податковою концепцією 30 квітня 1924 року ЦВК СРСР видав положення про єдиний сільгосподаток на 1924-1925 рр. Новий податок значно відрізнявся від податку 1923-1924 рр.[320, с. 122-123]

Отже, основним джерелом поповнення промислового потенціалу були податки з селянських господарств. Податкова політика радянської влади на початку 20-х років ХХ ст. спрямовувалася на вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції. Її проведення відбувалося воєнно-комуністичними методами: централізація та мілітаризація продовольчої справи,

конфіскація сільськогосподарської продукції у селян із заборонаю вільної торгівлі. При зборі податків широко використовувалися репресивні заходи.

Однак 1923-1925 роки характеризуються позитивними змінами в податковій сфері, порівняно з 1920-1922 роками. В I половині 20-х років чітко прослідковується еволюція натурального оподаткування (продрозверстка, продподаток, єдиний натуральний податок і частково єдиний сільськогосподарський податок) у грошове (єдиний грошовий сільськогосподарський податок).

Але в цілому державна податкова політика радянської влади, особливо на початку 20-х років ХХ ст., була спрямована передусім на досягнення політичної мети, а не стимулювання розвитку економіки республіки.

3.3. Оподаткування села в умовах підготовки і проведення суцільної колективізації (1927-1929 рр.). Форми і види сільськогосподарських податків.

Наприкінці 20-х років прагнення Й.Сталіна, якомога швидше покінчити з НЕПом і розпочати новий комуністичний штурм, були очевидними. Проте, відновлення комуністичного штурму стало можливим тільки після припинення боротьби за владу у вищому компартійному керівництві. Ця боротьба тривала з 1922 по 1928 роки. Перемагаючи один по одному суперників, які мали однаковий з ним статус членів політбюро ЦК, Й.Сталін зосередив всю владу в своїх руках і, відразу ж приступив до здійснення свого задуму. Першим кроком нового лідера був повний відхід від НЕПу. Це було зробити досить легко, оскільки НЕП поєднував у собі суперечливі елементи на яких базувалася економіка. Очевидно що повноцінний розвиток ринкових відносин в економіці неможливий при монополії більшовиків на владу та застосуванні адміністративно-командних методів в суспільно-політичній сфері.

Форсовані темпи індустріалізації вимагали значних капіталовкладень, що й підштовхнуло до політики суцільної колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу. Підготовка і запровадження

суцільної колективізації супроводжувалося непосильним податковим тиском на українського селянина (величезні податки та надподатки, конфіскація, штрафи, продаж майна з торгів за їх несплату, рукоприкладство, заслання або тюремне ув'язнення). Адже, одним з основних джерел фінансування індустріалізації було надмірне оподаткування села.

Початок великого капітального будівництва зумовив підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Виплачувану працівникам новобудовзаробітну плату треба було забезпечувати продовольством. Щоб розплатитися заімпортоване для новобудов устаткування, необхідно було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Проте спроби держави збільшити заготівлю хліба закупками з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Державний бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати ринкові закупівлі продовольства в розмірах, продиктованих новими масштабами капітального будівництва. Кон'юнктура ринку засвідчила, що плани індустріалізації перевищують фінансові можливості держави. Тому ВРНГ тричі скорочувала в 1925-1926 р. обсяги розгортання промисловості [323, с. 119].

Але так було тільки в 1925-1926 р. Надалі обсяг капітальних вкладень збільшувався, незважаючи на щораз більше напруження з пошуком джерел фінансування. Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, зникла. Погіршення ринкової кон'юнктури в країні, де державний апарат контролював «командні висоти» економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, які вироблялися в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит перевищував пропозицію.

У радянській історіографії це явище було назване «кризою НЕПу». Мовляв, оскільки нова економічна політика уже вичерпувала закладені в ній можливості, радянський уряд цілком закономірно переходив до форсованої індустріалізації країни і суцільної колективізації сільського господарства. Факти свідчать, однак, що криза НЕПу не визрівала спонтанно, а організовувалась вищим партійним

керівництвом. Зокрема, порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс у 1927-1928 рр. втричі [357, с. 92]. Радянський уряд свідомо відмовився від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом НЕПу.

Наступним кроком Й. Сталіна був перехід від кооперації до колективізації сільського господарства. У грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) були затверджені директиви по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928-1929 – 1932-1933 господарські роки. В них на збалансованій основі висувались три взаємопов'язаних завдання: прискорений розвиток промисловості, розгортання на принципах добровільності часткової колективізації сільського господарства і підвищення добробуту народу [270, с.97]. Таким чином крок на зустріч «всеосяжній колективізації» було зроблено на XV з'їзді ВКП(б), в директиви якого було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20% селянських посівів. Також за директивами цього з'їзду залишався розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари, завдяки якому держава «відстригала» у селян до половини доходів. Але самі селяни не погодились на такі «ножиці цін» і не повезли свою продукцію на ринок вже взимку 1927-1928рр. У країні спалахнула гостра хлібозаготівельна криза [301, с. 199].

Й.Сталін та його однодумці в Україні оголосили куркульство головним винуватцем кризової ситуації. Звинувачення перекладалося не на все селянство, а лише на куркулів. Селяни не виявляли бажання продавати хліб за низькими цінами, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. Під виглядом куркульської небезпеки держава у січні-лютому 1928 р. пішла на моральне виправдання грубого тиску на селян [270, с.84]. За допомогою застосування «надзвичайних заходів проти куркуля» в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано [399, с.74].

Однак, у 1928 р. Україна, що була основною житницею Радянського Союзу, постраждала від недороду. Незважаючи на те, що запаси зерна у селян скоротилися

до мінімуму, держава посилила хлібозаготівлі. Вони продовжували здійснюватися силовими методами та грубим натиском на селян.

Про зовсім неприпустимі явища розповідає сількор Мокрієнко: «12 лютого 1928 року до нашої Вільхівської сільради Богуславського району на Білоцерківщині приїхав завідувач Окрнаросвіти тов. Кузнецов по справі хлібозаготівель. На зборах де було багато селянства він пояснюючи завдання хлібозаготівлі сказав: «Мужик, як резина, скільки не тягни, то він тягнеться.» Такі слова викликали надзвичайне обурення у присутніх.»[92, арк. 68].

Про загрозу забирати хліб з допомогою батого згадує Семен Гавриленко, мешканець хутора Новомиколаївка Лубенської округи Полтавської губернії: «27 лютого 1928 року в наше село приїхав тов. Іщенко, уповноважений по хлібозаготівлі, та викликав до себе Колодія Василя Степановича. Змушуючи його продати свої лишки Іщенко погрожував селянинові батогом.»[92, арк. 68-69].

За словами селянина Пашковського: «В с. Коробочкино Чугуївського району на Харківщині для того, щоб селяни продавали свої лишки хліба, викликають якогонебудь селянина до сільради, держать його цілий день не пускаючи їти їсти, таким чином примушуючи віддавати останній хліб.»[92, арк. 69] Все це свавілля призвело до небезпечного загострення продовольчого стану.

Неврожай в Україні різко зменшив її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. За станом на 1 квітня 1929 р. Україна здала державі 27 млн. пудів жита і пшениці проти 200 млн. пудів за станом на 1 квітня минулого року [293, с.53].

Цього разу, Сталін вже мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи, випробуваний ним під час поїздки до Сибіру у січні 1928 р. Йшлося про те, щоб перетворити надзвичайні заходи в систему, тобто відмовитися від принципу закупівлі та перейти до принципу продрозкладки [359, с.379]. Такий метод хлібозаготівель був названий «уральсько-сибірським».

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася коли визрів урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до голодомору 1932-1933 рр. 28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо

сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. Чверть надходжень від стягнень і продажу майна перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможних селян у реалізації нових законів [301, с.223-224].

Разова ефективність «уральсько-сибірського» методу була величезною. Під загрозою руйнування господарства і депортації у віддалені регіони селяни здавали продукцію державі за зниженими цінами, хоч за умов загострення продовольчого становища ринкові ціни на хліб постійно йшли в гору [359, с.380].

Продрозкладка, як і в 1920-1921 рр., підривала продуктивні сили села, призводила до деградації сільського господарства. Це стало помітним вже під час осінніх заготівель 1929 р. У зведенні інформвідділу ЦК(б)У від 18 листопада вказувалося: «Відчуваючи рішучий наступ у хлібозаготівлях, куркульня чинила шалений опір усім заходам щодо осінньої посівної кампанії, посилено агітуючи за скорочення озимого клину» [93, арк. 111].

Партійно-державне керівництво усвідомлювало загрозу деградації господарства, зумовлену «уральсько-сибірським» методом хлібозаготівель. Виходом із ситуації, яка створювалася штучно, була суцільна колективізація. Саме до такого «виходу» підштовхували суспільство сталінські пропагандисти [359, с.380].

Офіційно гасло суцільної колективізації проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), присвячений «соціалістичним перетворенням» у сільському господарстві. Пленум визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації (до 20% селянських посівів по СРСР, до 24% – по Україні наприкінці п'ятирічки) і проголосив перехід до суцільної колективізації. У виступах Сталіна, Кагановича й Молотова висловлювалася думка про доцільність проведення її

протягом року. С.Косіор та інші члени партійного керівництва України були солідарними з позицією генсека.

На пленумі було вирішено утворити загальносоюзний наркомат землеробства. Під керівництвом новопризначеного наркома Я.Яковлєва відразу почалася робота для визначення практичних підходів до суцільної колективізації. Так з'явилася постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р., або навесні 1932 р., тобто на півтора-два роки раніше кінця п'ятирічки [309, с.225-226].

Варто зазначити, що радянська влада готувалася до суцільної колективізації довго і ретельно. В ході підготовчої роботи стало зрозумілим, що селяни-власники і переважна більшість бідноти не збираються з власної волі вступати до колективних господарств. Не допомагали ні пропагандистські зусилля, ні матеріальні пільги, що надавалися державою новим колгоспам. З 1927 р. органи державної безпеки активізували вилучення зброї, яка нагромаджувалася в селах у роки війни. Це означало, що радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації насильницькими методами. Основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу». Адже, селяни могли б змиритися з колгоспами тільки під реальною загрозою розкуркулення. Тому їх треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Найбільш заможну селянську верству прирікала на знищення сама логіка колективізації [359, с.382-383].

Протягом кількох років величезні зусилля й засоби радянської держави спрямовувалися на те, щоб економічно, а то й фізично нищити мільйони «куркулів».

Опинившись в умовах здійснення суцільної колективізації та «ліквідації куркульства як класу» український селянин, крім виконання надзвичайно великих хлібозаготівельних планів, був змушений тягти на своїх плечах непосильний тягар оподаткування. Тільки серед обов'язкових державних фіскальних платежів, які українські селяни повинні були сплатити, значилися: єдиний сільськогосподарський податок, кошти на самообкладання, «експертне» індивідуальне оподаткування, державні позики на індустріалізацію.

За невиконання хоча б одного завдання селянське господарство штрафували в п'ятикратному розмірі від несплаченої суми. Несплата штрафу, як правило, призводила спочатку до часткової конфіскації худоби, продовольства і майна, а в кінцевому результаті – до відбору господарства – розкуркулення [352, с.89-90].

Характерним було те, що з другої половини 1920-х років у радянській податковій політиці впроваджується класовий принцип. В абсолютному виразі податок перекладається на заможні господарства. В зв'язку з цим автоматично звільнялися від оподаткування господарства незаможників. Послідовно збільшували обкладання доходів заможної частини села. Введене «експертне» обкладання охоплювало лише куркульські господарства. Кількість бідняцьких господарств звільнених від оподаткування, спочатку складала 25%, а згодом збільшилась до 35%. Але при здійсненні податкової політики на місцях під гаслом «натиснути на куркуля» нерідко жертвами її ставали селяни-середняки [226, с. 83].

Прийнятий в 1926-1927 році закон про єдиний сільськогосподарський податок передбачав, що до суми загального прибутку селянського господарства, з якої обчислювався податок, повинні включатися надходження від другорядних галузей сільського господарства та від неземлеробської діяльності членів двору (заробітна платня від праці по найму, заробітки від відхожих промислів та ін.) [209, арк. 155]. Цедувало змогу обкладати селянина подвійним, а іноді навіть потрійним податком.

В основі сільськогосподарського податку 1926-1927 року лежав принцип подорожного обкладання, що, в свою чергу, спонукало селян до жвавого обміну думками. Співчутливо, з розумінням поставилися до такого принципу обкладання менш міцні селянські господарства (бідняки і частково середняки). Обкладання за сукупністю доходів, що значно збільшило суму оподаткування більш заможних верств селянства, часом викликало в них прагнення до скорочення розміру господарств (скорочення кількості посівів, зменшення поголів'я худоби, числа сільськогосподарських машин, обсягів оренди землі та ін.) [317, с.152]. Таке відношення до оподаткування було закономірним, адже ставка податку із заможних господарств постійно зростала, в той час, як із середняцьких господарств залишалася незмінною, а з бідняцьких – знижувалася.

У 1927 р., за офіційними статистичними даними, найбільш заможне селянство на Україні становило лише 4%, але саме ним у цей рік було виплачено майже третину загальної суми сільськогосподарського податку. Це ще раз засвідчує той факт, яку економічну міцність мали заможні селянські господарства, і саме за їх рахунок більшовицький режим намагався відбудувати народне господарство [332, с.121].

Сільськогосподарський податок 1927-1928 році пересічно становив 7% прибутку селянського господарства. В цьому ж році вводилися додаткові пільги для господарств, які не одержували доходів від не хліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства. У розпорядженні цих господарств повинно бути не більше 0,5 дес. та не більше однієї голови великої рогатої худоби.

До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, де постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, понад уже раніше звільнених 25% селянських господарств, додатково ще 10%. Звичайно, що податковий тягар був перекладений на заможніші верстви селянства. У 1927/1928 році найзаможнішими селянськими господарствами було виплачено 30% суми податку, а у 1928-1929 році – вже понад 60% [320, с.139].

В роки НЕПу грошова форма стягнень не була продуктивною, проте набула виразних фіскальних ознак протягом 1928-1929 рр., а згодом стала нормою для контрольно-фінансових та адміністративних органів [425, с. 62]. З огляду на офіційні документи і матеріали партійних та радянських органів влади, до грошових виплат селян варто відносити: єдиний сільськогосподарський податок, самооподаткування, штрафи, дострокове стягнення кредиту, позбавлення кооперативних паїв, підвищення ставок податку, позика індустріалізації, селянська позика, одноразовий податок, реквізиція коштів «списання трудовнів». 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про самообкладання людності для задоволення її господарських потреб», започаткувавши особливий вид грошового стягнення із селян [107, арк. 8]. Це актуалізувало примусовий механізм хлібозаготівель і стала його головним елементом. Система самообкладання знайшла підтримку керівництва ВКП(б), особливо у В. Молотова [283, с. 279].

Самооподаткування мало, за задумом радянських урядовців, стимулювати вивіз селянами хліба, щоб сплатити податки, борги за кредитами та інші види платежів. Це був метод адміністративно-економічного тиску задля мобілізації коштів, своєрідний «стимул» заготівель зернових культур, але примусовим чином. 21 квітня 1928 р. ЦВК СРСР ухвалив «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», надавши місцевим органам влади право нараховувати податок не за нормами, передбаченими для УСРР, а виключно на підставі «загальних даних» про стан одноосібних господарств, які вирізнялися «нетрудовим характером своїх доходів». Стаття 28 цього положення зафіксувала юридичні засади та політичні мотиви стягнення надподатку, що здобув офіційну назву самообкладання [425, с. 62-63]. Він дорівнював 35% від загальної суми сільськогосподарського податку [320, с.140]. Згідно із законом про самообкладання селян на 1928-1929 рік, тягар податку лягав переважно на плечі заможного селянства. Водночас бідняцькі господарства звільнялися від податку, а середняцьким надавалися деякі пільги, зокрема зниження обсягу податку. Проте урядову інструкцію на місцях було змінено і в деяких округах самообкладанню підлягала значна частина середняцьких та деяка частина бідняцьких господарств. Серед оподаткованих господарств нерідко були такі, що мали високо племінну худобу або реманент та непогані будівлі [348, с.159].

Фіскальний та репресивно-каральний метод призначення і стягнення самообкладання виявився руйнівним для селянських господарств, став виснажливою для них повинністю. Ставки самообкладання, тобто відсоток до загальної суми єдиного сільгосподатку, постійно зростали, перетворюючись на фактор податкового тиску на селян [425, с. 63].

Ознайомившись з архівними матеріалами можна з впевненістю сказати, що селянство сприйняло закон про самооподаткування невдоволено. У масових листах, що надходили до вищих інституцій, зокрема в Раднарком України, висловлювалося обурення з приводу самооподаткування, яке було введено додатково до чинного сільськогосподарського податку [250, с. 561-563].

Саме таким обуренням проникнутий лист мешканця хутора Каримашівка Петропавлівського району Дніпропетровської округи – Степана Іскри: «Подібно до поросят, котрі сосуть свиню, – так податками висосують останні сили з селян... Я повинен сказати, що коли розорять трудовиків, то лінтяї загинуть, нікому буде робітників годувати» [92, арк. 5].

У листі невідомого селянина з Межевського району Дніпропетровської округи, надрукованому у газеті «Радянське село» йшла мова про наболілу тему податкової політики: «Голові українського виконавчого комітету т. Петровському. Нехай через газету пояснить чим відрізняється життя селянина за панських часів від теперішнього. Ви ж розповідаєте, що зараз селянинові живеться набагато краще.

Раніше робив селянин три дні панові, а три дні собі. А зараз трудився чоловік роками і в три дні віддав все вам. У нас, в Межевському районі, ввели нахабно самообкладання. Питається на кого ж його накладуть, на того хто трудиться. У мене 3 сина одружені, 4 коня, 2 корови, 10 овець і на мене наклали 600 крб. Хліба на цю суму я не маю, тому до мене прийшли позабирали коней, корів та овець і попродавали. Залишився батько з 15 душами сімейства без нічого.

Напевно ви не думаєте більше хазяйнувати, а плануєте витягти з України все і тікати.»[92, арк. 8].

Закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1928-1929 рік, враховуючи настанови квітневого (1928 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в якому наголошувалось про необхідність переходу до найповнішого прогресивно-прибуткового оподаткування зростаючих доходів найбільш заможних верств села, ще більшим чином акцентував увагу на застосуванні нових методів обліку прибутків заможних господарств. Уже згадуваною раніше постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 квітня 1928 р. для цих господарств на 1928-1929 рік вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування. Воно виходило з того, що дане господарство має не тільки прибутки, але й надприбутки. Індивідуальному оподаткуванню підлягало в СРСР приблизно 2-3% господарств.

Планом Наркомфіну УСРР передбачалось, що в 1928-1929 році в Україні буде

оподатковано в експертному порядку 3% селянських господарств, але фактично було обкладено 1,22%. Заможне селянство в ці роки сплатило 17% усієї суми податку [332, с. 121-122].

Експертне оподаткування отримало таку назву тому, що здійснювалося групами місцевих «експертів», які на свій розсуд визначали у кого і скільки ще можна відібрати [352, с.100]. Однак, експертами допускалися значні порушення, які полягали, головним чином, в притягненні до оподаткування в експертному порядку низки господарств, хоча із значним прибутком, але господарств цілком трудових, немаючих ніяких експлуаторських нетрудових джерел прибутків, в штучному збільшенні прибутків від нехліборобських заробітків, в неправильному оподаткуванні зарплатні, особливо відходників і т.д.[216, арк. 213]

Ще однією формою фіскального визискування більшовиками українського селянства стало запровадження системи державних позик. Наприклад, ВУЦВК і РНК УСРР паралельно з самооподаткуванням у січні 1928 р. оголосили про підписку на 100 млн. крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи «позикою для зміцнення сільського господарства». Звичайно ж, збір позики відбувався під тиском [320, с.141]. Державні органи вважали позичку «засобом примусу» і «натиском економічного характеру», фіноргани – засобом мобілізації коштів, а селяни – додатковим податком. Адже, селянство не позичало гроші державі, а виконувало грошову повинність. Запровадження позики на зміцнення сільського господарства за рахунок коштів селянських господарств було абсурдним, позаяк вилучені у такий спосіб фінансові ресурси використовувалися для здійснення колективізації.

Отже, основними формами та видами селянських повинностей у 1927-1929 роках були: натуральні (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошові (функціонування класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самообкладання господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо).

Надмірні хлібозаготівлі, позики, самооподаткування, єдиний сільськогосподарський податок, який все більше нагадував грабіж, під кінець 1920-х років довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану. Селянин, у відчаї від економічних поборів, втрачав почуття господаря та перетворювався на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції.

3.4. Еволюція єдиного сільськогосподарського податку в Україні впродовж 20-х років XX ст.

На початку 20-х років грошова система РСФРР та УСРР була розбалансованою. Інфляція, що набула поширення в роки Першої світової війни переросла в гіперінфляцію. До того ж натуральний податок підтримував натуральну (бартерну) систему відносин в економіці. Випускаючи мільярди паперових грошей держава таким чином сама сприяла їх знеціненню, відмовляючись брати їх у податкову чи іншого роду сплату.

Проте поступово радянському керівництву, завдяки упорядкуванню емісії паперових грошей, певною мірою вдалося взяти під контроль грошовий обіг і стати на шлях приборкання інфляційних процесів. Це дозволило 1922 року запровадити на селі замість продподатку єдиний натуральний податок, який можна було сплачувати й грошми. Наступного року було встановлено єдиний сільськогосподарський податок, що сплачувався виключно грошми, і який став одним із стовпів радянської податкової системи аж до податкової реформи 1930 року [279, с. 199].

Отже, єдиний натуральний податок встановлений на 1922-1923 господарський рік, був перехідною ланкою від продподатку до єдиного сільськогосподарського податку. Він поєднував в собі елементи як одного так і іншого, в подальшому еволюціонує в єдиний сільськогосподарський податок. Така еволюція була неминучою, адже заміна багатьох натуральних податків єдиним не усунули багаточисельності обкладання, так як поряд з продподатком діяли й інші грошові податки. Стає очевидною необхідність у поступовій заміні натуральних податків

грошима. Вільна торгівля, розвиток кустарних промислів, заміна трудгужподатку грошима, вільний найм транспорту, заробітки населення – все це посилює значення грошей в селянському господарстві. Незважаючи на відносний розвиток сільського господарства, у багатьох районах населенню не вистачає хліба для власного споживання, і воно змушене його купувати, а продподаток охоче сплачує хлібзаймом, тобто фактично грошима. У тих районах де хліба надлишок населення завжди знаходить покупця. Таким чином значення грошей в сільському господарстві має тенденцію розширятися.

Зважаючи на те, що в майбутньому можлива затримка росту державної торгівлі хлібом за рахунок існування натуральних податків, державні керівники вважають необхідним перехід до грошової форми оподаткування. Але заміну натуральних податків грошима неможна проводити, якщо для цього немає економічних передумов. В Північних районах, де значення грошей в господарстві більше, де хліба не вистачає, де збір і перевезення податку коштує дуже дорого – там цілком закономірно замінити весь продподаток грошима. В решті районів необхідна змішана система сплати натурою та грошима [108, арк. 41].

Наступним кроком радянської влади був перехід до єдиного сільськогосподарського податку проголошений декретом ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923 року. Введення цього податку надало можливість селянам вносити платежі державі в грошовій формі та уніфікувати в єдиний платіж велику кількість податків, які сплачувалися раніше – єдиний натуральний податок, трудгужподаток, загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству, подвірно-грошовий податок, податок з транспортних засобів, худоби тощо [346, с. 85-86].

Єдиний сільгосподаток на 1923-1924 рік встановлювався на населення, що займалося сільським господарством на власній чи орендованій землі, з окремих, а також колективних господарств, з господарств державних установ, з міщан, які займаються сільським господарством поблизу міст.

Розмір податку нараховувався окремо для кожного господарства з урахуванням кількості землі, числа їдців, середньої продуктивності однієї десятини землі (з переводом продукції рільництва, луговодства, садібної землі і скотарства в житні

одиниці, при чому продукція коригується відповідно до врожайності поточного року), кількості дорослої робочої та великої рогатої худоби в господарстві [4, арк. 176]. Для визначення суми податку з кожного господарства в залежності від потужності і платоспроможності (див. табл. 3.14) встановлюються: 9 груп господарств за кількістю оподаткованої землі на їдця в господарстві; 5 груп господарств за кількістю голів дорослої худоби в господарстві; 11 розрядів за продуктивністю землі.

Таблиця 3.14 [4, арк. 177 зв.]

**Шкала податкових ставок до декрету ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня
1923 року (у фунтах)**

Групи за кількістю оподатков. землі на їдця	Розряди по продукції	До 15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-60	60-70	70
		пуд.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	До 0,50 дес.	30	40	50	70	90	120	150	180	220	260	300
2	Від 0,51 – 0,75	60	70	80	100	120	140	170	210	250	290	330
3	0,76 – 1,00	90	100	110	120	140	170	200	240	280	320	360
4	1,01 – 1,25	110	120	130	150	170	210	240	270	310	350	400
5	1,26 – 1,50	130	140	160	180	210	240	270	300	340	390	440
6	1,51 – 2,00	150	170	190	210	240	270	300	340	380	430	490
7	2,01 – 2,50	160	190	220	250	280	310	340	380	420	470	530
8	2,51 – 3,00	180	210	240	270	300	330	370	420	470	520	580
9	3,01 і більше	200	230	260	300	340	370	420	470	520	580	640

В тих районах де буде повна сплата податку грошима, обчислення проводиться в житніх одиницях, при чому до моменту сплати Наркомпрод за згодою Наркомфіну встановлює еквіваленти в переводі на гроші, які будуть змінюватись в залежності від ринкової кон'юнктури. Податок обраховувався в житніх одиницях, але селяни могли сплачувати його іншими продуктами, або грошима по встановленому

перевідному коефіцієнту. В Донецькій губернії, де єдиний сільськогосподарський податок стягувався виключно в грошовій формі, всі роботи по обкладанню, обчисленню та збору податку покладаються на органи Наркомфіну, а в губерніях зі змішаною формою податку – на органи Наркомпроду [4, арк. 176]. У разі змішаної форми сплати, грошова частина встановлюється порайонно у відсотковій формі, залежно від розвитку сільського господарства. Зазначений відсоток буде даватися на губернію з наданням права губвиконкомам зменшувати і збільшувати його по повітах так, щоб середня цифра по губернії залишилася незмінною.

На відміну від СРСР в Україні надається право вільного маневрування як грошовою так і натуральною частиною, що дає великі надходження хліба [108, арк. 41-42]. Норма грошової та натуральної частин єдиного сільгосподатку встановлювалася РНК. Поступово грошова частина податку ставала переважаючою і в 1924 році він почав сплачуватися повністю грошима.

Декретом надавалася низка пільг сільськогосподарського характеру. Їх отримували господарства (як правило, державні), що засівали земельні площі «за особливою інструкцією Наркомпроду, Уповнаркомфіну, Наркомзему». 7 лютого 1924 року вийшла постанова РНК про припинення стягнення єдиного сільгосподатку з господарств Уккрадгосптресту та Цуввійськпромгоспу. Від податку звільнялися земельні ділянки відведені для утворення районних та сільських збіжжевих запасів. На практиці це означало стимулювання розвитку державних сільських господарств за рахунок одноосібних. Повністю від сплати сільгосподатку були звільнені селекційні станції, посіви чистосортowego насіння (близько 150 тис. десятин) [280, с. 85-86].

У губерніях, де є місцевості, визнані постановою ВУЦВК повністю голодуючими в 1921 р., розряди по продукції для платників податків цих місцевостей обчислюються з пониженням на 20% при продукції нижче середньої і на 10% при середній продукції. Також, величезні пільги отримували родини, члени яких перебували на службі в Червоній армії, флоті, міліції та ін. Наприклад, сім'ї осіб, що перебувають на службі у Червоній армії і флоті та мають оподатковуваної площі 1,5 дес. і менше на господарство, звільняються від 75% податку.

Господарства, члени яких відбувають службу, а у складі сім'ї немає більше працездатних чоловіків мають до 1,5 дес. на господарство у Подільській та Київській губерніях, до 2 дес. на господарство в губерніях: Волинській, Чернігівській, Харківській і Полтавській, до 2,5 дес. на господарство в губерніях: Одеській, Донецькій та Катеринославській – звільняються від сплати всього, належного з них податку. Сім'ї інвалідів громадянської війни, червоноармійців, що знаходяться в полоні та міліціонерів, також користуються вище зазначеними пільгами.

Декрет про єдиний сільськогосподарський податок передбачав і встановлення сталих термінів виплати натуральної чи грошової частин податку. Окладні листи повинні були вручатися платникам податків не пізніше 1-го вересня, з того ж часу населення повинно приступити до виплати податку. В декреті також зазначалося, що в разі отримання платником окладного листа раніше і сплата податку починалася раніше. Останнім терміном для виплати натурою було 1 лютого 1924 року, грошової частини – 1 травня 1924 року. Невиплачена частина податку вважалася недостатчею і на неї накладалася пеня в розмірі 1% в місяць[4, арк. 176 зв.-177].

Враховуючи складність роботи і досить мало часу для підготовки переходу до єдиного сільгосподатку ВЦКНС ухвалила розпочати її без зволікань. Тому в районах скликалися загальні зібрання з представниками від незаможного селянства, на яких продінспектура виступала з доповідями про єдиний сільськогосподарський податок, про порядок його збирання та пільги. Величезна увага центру приділялася підготовці переходу до нововведеного податку та підходу до селянських мас. Адже від цього залежала успішність проведення кампанії по збору податку, а це в свою чергу впливало на зміцнення економічної сили СРСР [95, арк. 174].

Варто відзначити, що важлива роль у проведенні податкової кампанії 1923-1924 року відводиться декретом райвиконкомам і сільрадам. Вони від початку до кінця продкампанії несуть повну відповідальність за успішність її перебігу. Якщо в період продрозверстки і натурального податку 1921-1922 року райвиконкоми та сільради зобов'язувалися лише сприяти відповідним органам у виконанні продовольчих завдань влади на селі, то декрети про єдиний натуральний податок 1922-1923 р. та

про єдиний сільськогосподарський податок на 1923-1924 р. розширили їхні права. На них покладалася відповідальність за належне складання податкових списків, з'ясування розмірів оподатковуваної землі в кожному господарстві й за своєчасність внеску податку всіма його платниками в повному обсязі [221, арк. 91]. Під час кампанії 1923-1924 р. в Україні прослідковується тенденція сплати податку грошима й утримання платників від внесків натурою. Цьому є багато причин. На прикладі Чернігівщини можна спостерігати, що переважаюча частка грошових надходжень не завжди була усвідомленим прагненням платників, а в більшості випадків вимушеним кроком. На 20 жовтня 1923 року з Чернігівської губернії надійшло 2 316 328 пуд. 38 ф. єдиного сільськогосподарського податку, з них: 311 804 пуд. 34 ф. – натурою, 473 565 пуд. 06 ф. – облігаціями хлібної позики та 1 503 958 пуд. 38 ф. – грошима. Перші надходження податку були внесені господарствами, що розташовувалися поблизу міст і сплачувалися виключно облігаціями хлібної позики. Це явище пояснюється низькою розцінкою пуда облігації (60 крб.) і доволі високим у порівнянні з середньо-ринковими цінами (80-90 крб. пуд жита) податковим еквівалентом пуда жита (100 крб.).

При поступовому розверстуванні кампанії в неї втягувалися більш віддалені від міст селища, відповідно і податкові внески набули різноманітної форми. Паралельно з хлібпозикою почали надходити гроші та частково натура. До цього часу співвідношення цін хлібної позики і податкового еквіваленту до ринкових цін змінилося в сторону збільшення. Середня ринкова ціна пуда жита за даними Губстатбюро на 20 вересня становила 116 крб., ціна пуда облігації хлібної позики – 90 крб., а податковий еквівалент заміни пуда жита – 100 крб. Селяни врахувавши всю вигоду сплати податку натурою почали звозити хліб до зсипних пунктів. Але пред'явлені продорганами стандарти до зерна, яке підлягало здачі спантеличили платників. Адже зсиппункти відмовлялися приймати і відправляли назад десятки тисяч пудів зерна, що не відповідало завищеним стандартам [184, арк. 308].

Звичайно, такі масові відмови від прийому зерна показали одним платникам, що їх розрахунок на погашення натурчастини натурою – не виправдався, а іншим – вселило думку зайнятися сушінням зерна кустарним способом – «на грубці».

У результаті такої сушки, багато селян, отримавши визначений коефіцієнт вологості (не більше 14%) зерна, втратили його цінність по вигляду, що також слугувало причиною відмови Заготконтор від приймання.

Отже, здача натурчастини натурою, для багатьох платників виявилася нездоланною перешкодою. Вихід був один – сплата всього податку грошима. Для цього селянство повинно було приступити до реалізації продуктів. Але співвідношення ринкових цін до встановлених цін пуда облігації хлібної позики і пуда грошового податкового еквіваленту заміни пуда жита не дозволило йому цього зробити. Адже, селянинові щоб сплатити один пуд жита податку грошима, необхідно продати жита по даним Губстатбюро 1 пуд. 03 ф. і по даним Заготконтор 1 пуд. 16 ф. А для того, щоб купити облігацію хлібної позики в 1 пуд. потрібно продати жита по даним Губстатбюро 1 пуд. 14 ф. і по даним Заготконтор 1 пуд. 27 ф.

Крім того, внесок податку проводився селянством, головним чином, не за рахунок зерна (воно в більшості випадків "вичікує ціни" в засіках платників), а шляхом реалізації великої рогатої худоби (в основному молодняка), свиней, овець, птиці, сукон свого виробництва, полотна і т.д.[184, арк. 311-312]

Протягом 1923-1924 року загальна сума всіх податків по Україні склала 196 724 тис. крб. з них єдиний сільськогосподарський податок – 59 773 тис. крб., тобто 30,4% (наприклад, непрямі податки – 60 148 тис. крб. (30,6%), прямі податки – 42 285 тис. крб. (21,4%) та ін.) У порівнянні з 1922-1923 р. спостерігається перевищення всіх податкових надходжень на 69,1%. Що ж стосується конкретно сільськогосподарського податку, то дати порівняння не можливо, тому що в 1922-1923 р. податок стягувався натурою і точного переводу в карбованці немає. Планується, що у загальному підсумку всі податкові надходження в 1924-1925 р. повинні дати перевищення по відношенню до минулого року на 55,8%. Збільшення надходжень по єдиному сільськогосподарському податку прогнозується на 49,2% [87, арк. 72-73].

Всі переплати здійснені селянами по сільськогосподарському податку в 1923-1924 окладному році зараховувалися до внесків єдиного

сільськогосподарського податку на 1924-1925 рік. Зарахування переплат проводиться Райвиконкомом за місцем проживання податплатників виключно на підставі посвідчень, які видаються Окрфінвідділами після перевірки окладного листа та квитків про внесення податку. Остаточний термін пред'явлення посвідчень до Райвиконкому встановлювався до 25 листопада 1924 року [101, арк. 46 зв.].

Єдиноподаткова кампанія 1923-1924 господарського року мала чимало недоліків: на місцях спостерігалися перебільшення ставок податку, слабкість приймального апарату, незначна кількість кас та заготівельних контор, дефіцит зерноочисних станцій та ін. Часом селяни, щоб сплатити грошову частину податку були змушені продавати інвентар, худобу і хліб за безцінь. Незважаючи на це, в цілому економічна ситуація на селі помітно погиршувалася [420, с. 141].

30 квітня 1924 року ЦВК СРСР видав положення «Про єдиний сільськогосподарський податок на 1924-1925 господарський рік». Він відрізнявся від податку 1923-1924 року. Так, наприклад, якщо за єдиним сільгосподатком 1923-1924 року худоба враховувалася, як показник потужності господарства, то за новим обкладанням – худоба певного віку враховувалася як самостійний об'єкт оподаткування. Худоба, сінокіс прирівнювались до орної землі за спеціальними коефіцієнтами. Норми перерозрахунку диференціювалися по губерніях, у залежності від частки скотарства у сільському господарстві [339, с. 54]. Тим самим збільшувалася чисельність платників податків за рахунок приміських господарств, які не мали посівів, але володіли худобою. На 1924-1925 господарський рік були визначені такі кінцеві терміни сплати сільськогосподарського податку: 15 вересня – 25%, 1 листопада – 50%, 1 квітня – 25%. Незважаючи на значну майнову диференціацію села, ці терміни для всіх господарств були однаковими [320, с. 87]. Запропонований Наркомфіном розподіл контингенту сільгосподатку по губерніях України був розглянутий комісією і після внесення поправок затверджений (*див. табл. 3.15*).

**Контингент єдиного сільськогосподарського податку по губерніях України
на 1924-1925 господарський рік (у тис. крб.)**

Губернії	Брутто	Нетто
Волинська	8 800	7 100
Донецька	11 800	9 000
Катеринославська	15 800	12 600
Київська	16 500	13 300
Одеська	13 700	10 700
Подільська	13 000	10 200
Полтавська	19 500	15 600
Харківська	9 000	6 700
Чернігівська	8 400	6 800
Всього по Україні:	116 500	92 000

З переходом до грошового оподаткування селянства сума сільгосподатку більшою мірою стала залежати від реальних прибутків селянського господарства. Із зростанням прибутків збільшувалася і сума податку по СРСР, у 1922-1923 роках вона дорівнювала 176,5 млн. крб., 1923-1924 роках – 231 млн. крб., 1924-1925 роках – 326,2 млн. крб. Отже тягар податку не ставав легшим [320, с. 126-127]. Така ж тенденція простежувалася і на Україні.

Дані таблиці доводять що у 1924-1925 господарському році збільшується валова продукція та сума оподаткування селян порівняно з попереднім 1923-1924 роком, однак процент відчуження від валової продукції помітно зменшується (див. табл. 3.16).

Аналізуючи перебіг податкової кампанії 1924-1925 господарського року стає очевидною необхідність переходу до подорожного обкладання з максимальним урахуванням індивідуальних особливостей кожного господарства.

Таблиця 3.16[86, арк. 70]

Порівняння важкості сільгосподатку 1923-1924 р. та 1924-1925 р. (у тис. крб.), % відчуження від валової продукції

Губернії	1923-1924 рік			1924-1925 рік		
	Валова продукція	Податок	% відчуження	Валова продукція	Податок	% відчуження
Волинська	68 688,2	4 628	6,7	123 876,5	6 950	5,6
Донецька	131 606,8	9 951	7,6	221 680,2	8 900	4
Катеринославська	175 245,8	8 817	5	289 891,7	12 550	4,3
Київська	161 305,1	8 412	5,2	301 867,4	12 900	4,3
Одеська	129 673,2	9 958	7,7	224 616,5	10 600	4,7
Подільська	130 581,8	7 137	5,5	186 842,9	9 600	5,1
Полтавська	167 350,6	12 672	7,6	301 404,2	15 300	5,1
Харківська	112 293	7 408,8	6,6	163 993,3	6 500	4
Чернігівська	76 364	4 052	5,3	131 026,2	6 700	5,1
Всього по Україні:	1 153 108,5	73 035	6,3	1 945 198,9	90 000	4,6

Згідно нового положення про сільськогосподарський податок від 7 травня 1925 року загальний розмір податку було знижено на 40%. Якщо в 1924-1925 році для УСРР було нараховано податку 122,4 млн. крб., то в 1925-1926 господарському році нараховано вже 74,2 млн. крб. Крім того надавалося багато різних пільг, тому передбачалося, що в казну надійде лише 60 млн. крб., так що дійсне зниження проти минулого року буде більше ніж на 50% [239, с. 21]. Розглянувши встановлений владою контингент єдиногосільськогосподарського податку на 1925-1926 рік у порівнянні з контингентом попереднього господарського року, можна виділити відсоток зменшення податку в поточному році по губерніях України (див. табл. 3.17).

**Контингенти єдиного сільськогосподарського податку 1924-1925 та
1925-1926 господарських років для України (в тис. крб.) та відсоток
зменшення податку**

Губернії	Податок 1924-1925 року	Податок 1925-1926 року	% зменшення
Волинська	9 382	4 200	55,2
Донецька	9 932	7 500	24,5
Катеринославська	16 856	12 800	24
Київська	15 253	8 500	44,4
Одеська	12 656	8 900	29,8
Подільська	11 920	6 600	44,5
Полтавська	19 481	10 500	46,2
Харківська	9 205	5 900	35,9
Чернігівська	3 900	8 075	51,8
АМРСР	2 196	1 200	45,5
<i>Всього по Україні:</i>	110 781	74 175	40,2

Збільшувалася частка податку, що передавалася до волосного бюджету. Стягнення податку відбувалося спеціальними волосними податковими комісіями, до складу яких входили представники бідноти суспільних організацій і профспілок. Ставки податку диференціювалися залежно від врожаю та цін на сільськогосподарську продукцію за останні три роки [354, с. 250].

Щодо заходів, спрямованих на полегшення в цьому році податкового обкладання селянства, то законодавством разом із загальним зниженням податку та збільшенням пільг малопотужним і червоноармійським господарствам, передбачалося значне віддалення термінів внеску податку в порівнянні з минулим роком.

Проте, надходження сільськогосподарського податку в перші місяці кампанії 1925-1926 року дали незначну суму (на 1 жовтня – 2 329 500 крб. або 3,4% річного

плану). Для порівняння на 1 жовтня 1924 року надходження сільгосподатку склало – 23 593 900 крб., а вже на 1 листопада цього ж року – 44 325 500 крб., тобто завдання було виконано в повній мірі. Така слабка сплата податку знаходила пояснення з одного боку у віддаленості терміну першого платежу, який в більшості округів України встановлено до 1 листопада, а з іншого боку в несприятливих умовах збору врожаю та інших причинах.

Вбачаючи в повільному темпі надходження податку також недостатність проведення на місцях роз'яснень по кампанії та ослаблення уваги до єдиного сільськогосподарського податку з боку місцевих радянських і партійних органів, всім окрвиконкомам на початку жовтня було надіслано циркулярний лист. В ньому йшлося про необхідність посилення надходжень і проведення агітаційних заходів через органи друку, загальні сходи шляхом закликів до селян, про необхідність здачі податку заздалегідь до закінчення встановленого терміну. Цим же, циркулярним листом було запропоновано широко роз'яснити селянам, що у випадку невнесення податку в термін, за кожен прострочений день буде стягуватися пеня та застосовуватимуться заходи примусового стягнення у вигляді опису й продажу майна[90, арк. 53].

Надходження на 15 жовтня дещо посилилося, але все ж бажаного результату не дало. На цю дату було сплачено 6 110 000 крб. сільгосподатку, що становить незначний відсоток виконання належної суми податку. В другій половині жовтня внески по податку значно збільшуються і на 1 листопада складають – 16 133 300 крб., а це становить 28,6% замість 45% запланованих до 1 листопада.

Розглянемо перебіг єдиноподаткової кампанії 1925-1926 року по округах України. Вчасно завдання виконано лише одним Прилуцьким округом, який на 1 листопада здав 46,5% річної суми. Далі по величині надходжень можна визначити округи: Конотопський – 38,2%, Маріупольський – 38%, Проскурівський – 31,3%, Сталінський та Луганський – по 30%.

Від 25 до 30% вносять округи: Чернігівський, Ніжинський, Шепетівський, Вінницький, Уманський, Черкаський, Лубенський, Кременчуцький, Павлоградський, Запорізький та Херсонський.

Від 20 до 25% річного плану виконали: Глухівський, Кам'янецький, Роменський, Харківський, Ізюмський, Катеринославський, Миколаївський, Мелітопольський і Старобельський округи.

Інші округи виконали річну суму податку менше ніж на 20%, найменші надходження можна виділити на Правобережжі в округах: Білоцерківському – 8,2%, Тульчинському – 5,6% та Могилівському – 3,6% [90, арк. 53-54].

Зважаючи на таку ситуацію, радянська влада вважала за необхідне прийняття заходів натиску на селян для підсилення податковий надходжень.

Зазначене положення від 7 травня діяло протягом 1925 року, а 25 квітня 1926 року воно було замінене законом «Про єдиний сільськогосподарський податок на 1926-1927 рік». За ним, оподаткуванню підлягали не лише доходи селянства від землі та худоби, а й від неземлеробських заробітків і другорядних галузей сільського господарства. Законом передбачалася можливість оподаткування по спеціальним ставкам прибутків від другорядних галузей, лише у випадках, коли вони мають промисловий характер, тобто служать не тільки для задоволення своїх потреб, але й для систематичної продажі з метою отримання прибутку. Оподаткування прибутків від нехліборобських заробітків розподіляється на чотири головні категорії: заробітна плата від праці по найму; заробітки від відхожих промислів; прибутки від кустарів та ремісників; прибутки від промислових підприємств [209, арк. 155].

Загальна антиселянська спрямованість цього законодавчого акту була очевидною: таким чином вводилося подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування селянського господарства, оскільки сума зароблена членом селянської родини, вже оподатковувалася за місцем його сезонної роботи [332, с. 120].

Встановлювалися єдині ставки для більшої частини країни. Якщо раніше біднота звільнялася від податку за кількістю землі і худоби, то за новим положенням звільнення відбувалося за сукупністю доходів від усіх джерел. Нове положення встановлювало неоподаткований мінімум доходів – 28 крб. на душу. Відбулося також збільшення прогресії ставок: для заможних верств від 12 до 22% сукупного доходу, а для малопотужних селянських господарств – від 2 до 4% [258, с. 61-62].

Таким чином нове положення посилило класовий характер сільськогосподарського податку. Його основний тягар лягав на плечі заможного селянства.

В 1925-1926 році заможні селяни сплатили пересічно 11,03 крб. податку на кожного члена сім'ї (для порівняння: бідняки – лише 76 копійок; середняки – 3,09 крб.). В 1926-1927 році ставка податку із заможних господарств знову значно зросла і становила вже 15,42 крб. з душі, в той час як ставка податку з члена бідняцького господарства знизилася до 22 копійок, а для середняцького – практично не змінилася [280, с. 62].

Варто зазначити, що ще у 1924 році II з'їзд Рад СРСР визнав за необхідне реорганізувати податок залежно від економіки районів, типів селянських господарств, забезпеченості шляхами сполучення, наявності ринків збуту. З'їзд також встановив, що сума єдиного сільськогосподарського податку повинна враховувати всю сукупність доходів селянського господарства.

Проте лише у 1926-1927 роках принципи оподаткування, передбачені II з'їздом Рад СРСР були запроваджені повністю [287, с. 234-235].

В 1927-1928 році районними податковими комісіями було дозволено додатково звільняти від сплати єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами не більше 0,5 десятин на їдця, якщо ці господарства мали не більше однієї голови великої рогатої худоби і не одержували прибутків від не хліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства [280, с. 62].

В результаті такої податкової політики близько 35% найбіднішого селянства було зовсім звільнено від податку. Але недоотримані суми тут же були розверстані на заможні верстви села. Податок на маломіцне (бідняцьке) господарство становив 6,28 крб., середняцьке – 25,92 крб., заможне – 82,35 крб., куркульське – 150,35 крб. [14, арк. 123] Як бачимо, оподаткування заможних селянських господарств штучно

доводило їх до стану бідняцьких господарств і все ближче наближалось до граничного рівня оподаткування, недопустимого для нормально працюючого виробництва [332, с. 120].

Отже, закон про сільськогосподарський податок на 1927-1928 рік ще більше посилив принцип прогресії. А сільгосподаткова кампанія цього року мала чимало дефектів у справі до оподаткування окремих платників: спостерігалось кількарразове перерахування податку, нові окладні листи вручалися платникам під кінець кампанії, коли вони вже сплатили податок. Ці факти негативно відбивалися на законності переведення сільськогосподарського податку [216, арк. 107].

Що ж стосується закону «Про єдиний сільськогосподарський податок на 1928-1929 господарський рік», то він передбачав посилення оподаткування прибутків від спеціальних галузей сільського господарства та неземлеробських доходів. Так, за даними Наркомфіну УРСР, при загальному збільшенні оподаткованого доходу на селі в середньому на 17,5% зростання доходу від спеціальних галузей і неземлеробських заробітків було на багато вищим. Крім того, застосовувалися нові методи обліку прибутків – процентні надвишки для господарств з підвищеним розміром доходів. При цьому найменший прибуток господарства, з якого стягувалася процентна надбавка, у республіці становив 400 крб., а її розмір коливався від 5 до 25% [287, с. 235].

У постанові про сільськогосподарський податок від 29 лютого 1928 р. йшлося про зростання прибутків і товарності сільського господарства за останні роки, необхідність підвищення загального обсягу сільськогосподарського податку в Україні до 35%. Це збільшення податку планувалося провести переважно шляхом ретельного виявлення прибутків окремих господарств і посилення обкладання заможної верхівки села [425, с. 65].

Що стосується заможних селян, то передбачалося обраховувати прибутки від їхніх господарств індивідуально, визначаючи їх в експертному порядку. При цьому прогнозувалося оподаткування для України за індивідуальною формою – не менше ніж 7% господарств у середньому [349, с. 176].

Положення «Про єдиний сільськогосподарський податок» від 21 квітня 1928 р. запровадило принцип індивідуального оподаткування шляхом експертного виявлення економічного стану господарства. Так з'явилася категорія «експертників», оскільки обсяг податків визначали експерти окрфінвідділів та

сільські ради, не за господарськими нормами. Стягнення підлягало обов'язковому виконанню і вважалось «твердим завданням», тобто примусово-категоричним рішенням [425, с. 66]. Поняття «експертне оподаткування» стосувалося механізму обкладання відповідно до ст. 28 вище згаданого положення, тобто індивідуальне оподаткування, від якого застерігав М. Бухарін ще в 1928 році [274, с. 26]. Його застосовували з особливою активністю протягом наступних років, про що свідчать скарги селян до ВУЦВК та інших органів влади.

Необхідно зазначити, що з кінця жовтня 1929 року помічається перелом в роботі по стягненню єдиного сільськогосподарського податку. Так на 22 жовтня цього року надійшло – 72,2% окладу, а на 7 листопада – 81,7%. Загальна цифра надходження податку на 7 листопада 1929 року складає 75 981,5 тис. крб. Найбільше відстає Полісся. За матеріалами Наркомфіна по Полісся у виконанні плану відстають: Чернігівська округа, яка виконала 69,2% та Конотопська – 64,2%. По степу відстає АМРСР – 71,2%.

Що ж до індивідуального оподаткування, то ним пересічно по Україні повинно бути охоплено 2,82% всіх господарств, що становлять куркульську верхівку села. В залежності від цього відсотку були встановлені контрольні завдання для кожної округи, але ж не всі округи виявили належну кількість господарств. Так, Сталінська округа та АМРСР не витримали контрольних завдань. Було для Сталінської округи орієнтовно встановлено 2,5%, а оподатковано 1,2%. Проскурівська округа, навпаки, значно перевищила відсоток встановлений РНК: встановлено – 1,2%, оподатковано – 2% [93, арк. 111-112].

За даними Наркомфіна на 7 листопада 1929 р. стан індивідуального оподаткування у відсотках наступний (див. табл. 3.18):

Таблиця 3.18 [93, арк. 112]

Оподатковувані території	Оподатковано в 1928-1929 році	В 1929-1930 році	
		Встановлено РНК	Оподатковано

Полісся	0,72	1,81	1,68
Правобережжя	0,80	1,97	1,75
Лівобережжя	1,34	3,32	3,10
Степ	1,75	3,72	3,12
Всього по Україні:	1,22	2,82	2,55

В результаті жорстокого податкового тиску кількість заможних господарств, що використовували у власному господарстві сторонню робочу силу, зменшилася з 75,3% до 46,8%, а їхні посіви скоротилися на 18,7%.

Впродовж 20-х років ХХ століття можна чітко прослідкувати еволюцію єдиного сільськогосподарського податку. Єдиний сільгосподаток 1923-1924 та 1924-1925 господарських років, який здавався для селян кроком вперед і давав їм надію на краще майбутнє (порівняно з часами продрозверстки), з другої половини 20-х років перетворився на найгірший кошмар селянина. Адже, саме друга половина 20-х років відзначалась подальшим збільшенням прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України та яскраво виражала класовий принцип оподаткування.

З кожним господарським роком оподаткування заможних господарств ставало все жорсткішим, зокрема, через штучне завищення доходів від спеціальних галузей сільського господарства (городництво, садівництво, тваринництво, неземлеробські заняття), а також посиленого принципу прогресії при нарахуванні податкових ставок.

Цей процес негативно впливав на сільське господарство, знищував господарську ініціативу на селі, що зрештою призвело до стагнації та економічної кризи в аграрному секторі. Таким чином, радянське керівництво підготувало ґрунт для суцільної колективізації, проведення репресивної політики щодо одноосібних міцних та середняцьких господарств, що й призвело в подальшому до голодомору 1932-1933 років в Україні.

Отже, той факт, що продрозверстка була основним елементом податкової політики радянської влади на початку 1920-х років не викликає сумніву. Компартиїним керівництвом було запроваджено монополію на продукти сільського господарства. Продовольча розверстка стала уособленням продовольчої диктатури більшовиків. У ході її здійснення йшла боротьба комуністичного режиму з українським селянством.

Податкова політика I пол. 20-х рр. XX ст. була спрямована на вилучення у селян сільськогосподарської продукції на користь держави. Спочатку податки сплачувалися винятково натурою, потім вводилася і грошова частина сплати. А згодом грошова частина податку поступово ставала переважаючою, аж поки у 1924 р. податок почали повністю сплачувати грошима. Отже, в першій половині 20-х років чітко простежується еволюція натурального оподаткування (продрозверстка, продподаток, єдиний натуральний податок і частково єдиний сільськогосподарський податок) у грошове (єдиний грошовий сільськогосподарський податок).

Основними формами та видами селянських повинностей у 1927-1929 роках були: натуральні (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошові (функціонування класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самооподаткування господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо).

Впродовж 20-х років XX століття можемо спостерігати еволюцію єдиного сільськогосподарського податку. Єдиний сільгосподаток 1923-1924 та 1924-1925 господарських років, який здавався для селян кроком вперед і давав їм надію на краще майбутнє (порівняно з часами продрозверстки), з другої половини 1920-х років перетворився на справжній жах для селянина. Адже саме цей період відзначався подальшим збільшенням прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України та яскраво виражав класовий принцип оподаткування.

Таким чином, податкова політика радянської влади мала фіскально-грабунковий характер і проводилася винятково карально-репресивними методами. Вона слугувала інструментом для маніпуляції селянством, його розшарування та розколу.

ВИСНОВКИ

1. Проблема податкової політики радянської влади в українському селі в 20-х рр. XX ст. на сьогодні залишається малодослідженою.. Аналіз стану наукової розробки проблеми дає підстави стверджувати, що узагальнене дослідження зазначеної дисертаційної теми відсутнє. У працях дослідників історії НЕПу, політики розкуркулення, колективізації знайшли своє віддзеркалення деякі аспекти податкової політики. Проте, як показує аналіз наукової літератури, питання оподаткування розкривається лише побіжно. Радянська історіографія висвітлює події 20-х років XX ст. дещо односторонньо та упереджено. А що стосується сучасної історичної науки, то незважаючи на величезні здобутки вітчизняних та зарубіжних вчених у вивченні аграрної історії України 1920-х років, оподаткування українського селянства окресленого нами періоду наразі так і не стало об'єктом самостійного наукового дослідження.

Джерельна база дисертаційної роботи є достатньо репрезентативною для виконання поставлених наукових завдань і дозволяє розкрити проблематику, пов'язану з податковою політикою радянської влади в українському селі зазначеного хронологічного періоду. Вона вміщує в собі архівні матеріали та опубліковані джерела. До роботи залучено переважно документи і матеріали архівних фондів радянських, партійних, громадських установ, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). А також документи з історії становлення та функціонування податкової системи в українському селі, які зберігаються у фондах Житомирського, Одеського та Чернігівського обласних архівів. Серед них найбільш чисельну групу складають циркуляри, директиви, розпорядження, що надходили до місцевих органів влади з центру, звіти про роботу губернських, повітових, обласних та районних комітетів партії, постанови, доповідні записки і т.д. Опублікована джерельна база представлена: опублікованими збірниками постанов та розпоряджень уряду, стенографічними звітами та доповідями на них, збірниками архівних документів. Тогочасну періодику (газети, журнали, вісники і т.д.) відносимо до окремої групи джерел.

Використання нових методологічних засад під час написання роботи дозволило проаналізувати основні закономірності та особливості оподаткування селян та відтворити соціально-економічне становище українського селянина в умовах реалізації більшовицької податкової політики.

2. Розкриваючи особливості соціально-економічного життя українського села досліджуваного періоду, неможливо не відзначити, що селянські господарства перебували на межі деградації та повного знекровлення, за винятком короткотривалого відбудовчого періоду (1921-1925 рр.), коли ситуація на селі покращувалася внаслідок запровадження та функціонування НЕПу.

Політика радянського уряду впродовж 1920-х років в цілому та податкова політика зокрема, м'яко кажучи, спантеличила українське селянство. За одне десятиріччя вектор політичних орієнтирів змінювався тричі, підтвердженням цьому є зміна трьох історичних періодів: «воєнного комунізму», НЕПу та суцільної колективізації. Відповідно кожен з цих періодів мав свої особливості та неабиякий вплив на проведення податкової політики в українському селі. Аналіз ходу виконання податкових кампаній у 1921-1929 рр. показує, що аграрний сектор економіки УСРР був основним джерелом надходжень до державного бюджету, тому більшовиками було вироблено і введено репресивно-каральну податкову політику.

3. Залучені документальні матеріали дають змогу побачити чітке розходження радянської теорії оподаткування з практикою. Скрутна ситуація в якій опинилася економіка України та сільське господарство на початку 20-х років, змусила більшовиків переглянути економічну теорію та практику марксизму, відкинути його доктринальність та відчинити двері товарно-грошовим відносинам. Фактично відмова від політики «воєнного комунізму» означала відродження ринку та капіталізму, що суперечить принципам комунізації українського села. Проте НЕП не знищив ідеї побудови комунізму на селі, а лише змусив радянських керівників вдатися до нових методів її реалізації. Податкову політику на селі влада використовувала, як основний важіль у відбудові економіки. Оподаткування було для більшовиків інструментом для маніпуляції селянством, його розколу, утримання

влади в своїх руках та спрямування капіталу в державне русло на користь соціалістичного будівництва.

Відносна реабілітація українського села після проголошення індустріалізації одразу ж почала йти на спад. Репресивні методи оподаткування набувають систематичного характеру. Про репресивний характер податкових виплат свідчать не лише методи їх збору, але й надмірні норми податку та необґрунтовані терміни сплати. Характерними ознаками для оподаткування українського селянства цього періоду були: зменшення податкового тягаря одним групам платників за рахунок збільшення іншим, зростання норм оподаткування, запровадження надзвичайних заходів та тиску на селянство, створення системи штрафів та недоплат із податків, запровадження дооподаткування, повернення до «воєннокомуністичних» форм оподаткування селянства та ін. Отже, яскравим прикладом застосування класового принципу оподаткування сільського населення було надання пільг біднякам, що компенсувалося збільшенням податкових норм для заможних селян. Класовий принцип нарахування податків для українського селянства мав суто фіскальне значення.

4. Згадані вище норми податку, терміни сплати та несправедливі пільги визначалися радянськими юридичними актами і мали вкрай негативний вплив на господарсько-економічну діяльність селянства. Політико-правовий механізм радянської влади був спрямований на запровадження в законодавчому порядку обов'язкового виконання податкових стягнень. Це, в свою чергу, забезпечувало правове підґрунтя для вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції в тій кількості, яку вимагало поповнення промислового потенціалу.

5. У першій половині 1920-х років можна виокремити чотири види податків (продрозверстка, продподаток, єдиний натуральний податок, єдиний сільськогосподарський податок), які змінювали один одного та сплачувалися в натуральній, грошовій чи змішаній формах. У 1927-1929 роках види селянських повинностей були різноманітними. Вони існували одночасно та сплачувалися в натуральній (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошовій (функціонування

класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самооподаткування господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо) формах.

6. В основу оподаткування селянства з 1923 року було покладено єдиний сільськогосподарський податок, який пройшов впродовж 1920-х років еволюцію. Єдиний сільгосподаток, запровадження якого в 1923 році селяни сприйняли з підтримкою і вбачали в ньому крок до вдосконалення податкової системи, вже з другої половини 20-х рр. ХХ ст. став для них найгіршим кошмаром. Це пояснюється еволюцією податку в бік збільшення прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України, що яскраво виражало класовий принцип оподаткування.

7. Роль та значення податків в житті українського селянина була величезною, так як вони мали безпосередній вплив на його соціально-економічне становище. Наприклад, продовольча розверстка, що була уособленням продовольчої диктатури більшовиків та боротьби комуністичного режиму з українським селянством, відбила у селян бажання працювати, призвела до скорочення сільського виробництва та стала передумовою голоду 1921-1923 рр.

Впровадження продподатку, потім єдиного натурального податку, який еволюціонував в єдиний сільськогосподарський податок покращило становище селян. Однак той факт, що податкова політика радянської влади в українському селі – основне джерело фінансування державної програми індустріалізації економіки, досить відчутно вдарив по становищу сільського господарства та кожного селянина. Дисертантка підкреслює, що податкова політика більшовиків, жодним чином не намагалася стимулювати розвиток економіки УСРР, а зосереджувалася лише на досягненні політичної мети. Тому під кінець 1920-х років соціально-економічне становище селян було в катастрофічно загрозливому стані. Але радянських керманців це не зупиняло, проведення такої політики продовжувалося надалі і підводило Україну до страшної трагедії – голодомору 1932-1933 рр.

Таким чином, податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст. характеризувалася беззаперечною фіскальною спрямованістю. А починаючи з другої половини окресленого періоду, носила відверто класовий, репресивний характер і стала виразником тоталітарної системи СРСР. Процес надмірного оподаткування негативно впливав на сільське господарство, знищував господарську ініціативу на селі, що, зрештою, призвело до стагнації та економічної кризи в аграрному секторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України,
м. Київ**

Ф. 1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК). 1920-1931 рр.

оп. 1

1.1. *Спр. 25.*Протокол наради позапартійних представників селянства на IV Всеукраїнському з'їзді Рад 20 травня 1920 р. (Копія). Списки делегатів IV Всеукраїнського з'їзду Рад членів ВУЦВКу 4-го скликання. травень 1920 р., 19 арк.

оп. 2

1.2. *Спр. 520.*Протокол №13/62 засідання Президії ВУЦВКу (копія) і матеріали до нього, 11 квітня 1922 р., 101 арк.

1.3. *Спр. 530.*Протокол №23/72 об'єднаного засідання Президії ВУЦВКу і Раднаркому УСРР (копія) і матеріали до нього, 28 червня 1922 р., 45 арк.

1.4. *Спр. 859.*Протоколи засідань Президії ВУЦВКу №№ 1/95 – 24/118 (копії) і матеріали до них, 16 грудня 1922 р. – 25 липня 1923 р., 246 арк.

1.5. *Спр. 928.* Протоколи засідань Президії ВУЦВКу і матеріали до них, 2 липня – 19 грудня 1923 р., 165 арк.

1.6. *Спр. 936.*Циркуляри ЦВК і Наркомату внутрішніх справ СРСР про звільнення від сільськогосподарського податку бідніших господарств, про реевакуацію турецьких громадян і про порядок комунальних послуг. Протоколи і виписки з

протоколів засідань Президії ЦВК СРСР. Копії, 17 серпня – 29 грудня 1923 р., 173 арк.

- 1.7. *Спр. 942.* Циркуляри і розпорядження ВУЦВКу про святкування 5-х роковин Червоної армії, про порядок представлення губвиконкомами звітних доповідей про реалізацію золотої позики і з питань організації роботи фінансових органів. Оригінали і копії, 3 січня – 28 грудня 1923 р., 465 арк.
- 1.8. *Спр. 1743.* Протоколи засідань Конституційної комісії при ВУЦВКу (оригінали) з матеріалами до них, 13 березня – 10 жовтня 1924 р., 240 арк.
- 1.9. *Спр. 1882.* Матеріали про організацію роботи Бюджетної комісії при ВУЦВКу і орієнтовний розподіл державного бюджету України між наркоматами на 1924/25 рік (постанови, протоколи, пояснювальні записки та ін.), 1 грудня 1924 р. – 7 лютого 1925 р., 123 арк.
- 1.10. *Спр. 2340.* Зведення найважливіших рішень Раднаркому УСРР, надіслані голові ВУЦВКу до відома (виписки з протоколів, інформаційні повідомлення), 18 квітня – 16 жовтня 1924 р., 351 арк.
- 1.11. *Спр. 2751.* Циркуляри ЦВК СРСР та ВУЦВКу з приводу застосування законів про єдиний сільськогосподарський податок та листування з наркоматами фінансів і земельних справ УСРР й окрвиконкомами. Статистичні звіти Наркомфіну УСРР про надходження сільськогосподарського податку 1925/26 р. за період з 1 по 30 квітня 1926 р., 8 грудня 1925 р. – 31 грудня 1926 р., 192 арк.

оп. 3

- 1.12. *Спр. 1785.* Постанова ВУЦВКу та РНК УСРР про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та Суду; порядок реєстрації державних підприємств. Протоколи засідань Укрекономради. Листування з Раднаркомом України про асигнування коштів на житлове будівництво та культосвітню роботу в частинах Червоної армії. /14 січня 1927 р. – 31 грудня 1928 р./, 127 арк.

оп. 5

- 1.13. *Спр. 92.* Протоколи засідань та інформаційні бюлетені Раднаркому УСРР і Української економічної наради. Листування з Раднаркомом УСРР і окрвиконками про відкомандирування 100 слухачів інституту Марксизму для участі у перевиборах Рад на місцях, асигнування коштів для допомоги населенню Сталінського округу, що потерпіло від недороду, про самооподаткування міського населення, 5 січня – 29 грудня 1929 р., 201 арк.
- 1.14. *Спр. 127.* Тези доповіді Наркомзему УСРР про п'ятирічний перспективний план розвитку сільського господарства, огляди ролі і значення сільського господарства степу в народному господарстві УСРР і СРСР, практику наступу на куркуля після XV з'їзду ВКП(б), 10 січня 1929 р. – 9 січня 1930 р., 152 арк.
- 1.15. *Спр. 190.* Постанова ЦВК і Раднаркому СРСР від 8/ІІ 1929 р. про єдиний сільськогосподарський податок і зменшення обкладання ним середняцького селянства, 23 лютого 1929 р., 3 арк.
- 1.16. *Спр. 300.* Справа про контроль за виконанням постанови Малої президії ВУЦВКу від 15/І 1929 р. щодо підведення підсумків надходження єдиного сільськогосподарського податку на Україні в 1928/29 році, 15 січня – 18 квітня 1929 р., 23 арк.
- 1.17. *Спр. 938.* Вирізки з газет «Правда» та «Економічне життя» щодо виконання нового закону про єдиний сільськогосподарський податок, 24 квітня 1929 р. – 25 лютого 1930 р., 4 арк.

Ф. 2. Рада народних комісарів Української СРР. 1921-1930 рр.

оп. 2

- 1.18. *Спр. 12.* Протоколи засідань Раднаркому УСРР №№ 20-33 (оригінали) та матеріали до них, 2 травня – 31 травня 1921 р., 232 арк.
- 1.19. *Спр. 601.* Постанови РНК УСРР №№ 18-22. Копії, 30 березня – 27 квітня 1923 р., 614 арк.
- 1.20. *Спр. 616-а.* Протоколи засідань РНК УСРР. Копії. /4 січня – 28 грудня 1923 р./, 276 арк.

оп. 3

- 1.21. *Спр. 357.* Стенограми засідань Раднаркому УСРР. Чернетки, 25 вересня – 31 грудня 1924 р., 313 арк.
- 1.22. *Спр. 828.* Постанова, циркуляр (копії) і витяги з протоколів засідань Раднаркому УСРР про порядок проведення переплати по єдиному сільськогосподарському податку 1923/24 року, 15 липня – 4 серпня 1924 р., 8 арк.
- 1.23. *Спр. 831.* Витяги з протоколів засідань і доповідна записка Раднаркому УСРР про заміну строків стягнення на Україні єдиного сільськогосподарського податку, 4 вересня – 24 вересня 1924 р., 7 арк.
- 1.24. *Спр. 832.* Доповідь Центральної комісії по єдиному сільськогосподарському податку і постанова Раднаркому УСРР про перегляд недоїмок по єдиному податку 1923/24 року, 25 вересня – 15 листопада 1924 р., 34 арк.
- 1.25. *Спр. 954.* Доповідь НК РСІ УСРР про обстеження організаційного й побутового стану кампанії єдиного сільськогосподарського податку 1923/24 року, 29 квітня – 8 травня 1924 р., 19 арк.
- оп. 4
- 1.26. *Спр. 1335.* Документи про наслідки обстеження НК РСІ та ЦСУ справи оподаткування селянства УСРР єдиним сільськогосподарським податком в 1924/25 році (довіді, висновки, витяги з протоколів), 8 січня – 2 липня 1925 р., 75 арк.
- оп. 5
- 1.27. *Спр. 1028.* Циркуляр Раднаркому «Про підготовку місцевого апарату до проведення кампанії єдиного сільгосподатку 1926/27 року». /8 травня 1926 р./, 3 арк.
- 1.28. *Спр. 1029.* Справа про розгляд проекту постанови Раднаркому УСРР «Про порядок застосування в УСРР постанови ЦВК і Раднаркому СРСР про проведення положення про єдиний сільськогосподарський податок» на 1926/27 рік, 3 липня – 6 грудня 1926 р., 30 арк.
- 1.29. *Спр. 1354.* Постанови, витяги з протоколів засідань, плану роботи, таблиці, доповідні записки Раднаркому УСРР, про розподіл фінансів, про організацію

контролю на виробництвах, з питань агротехніки та ін., 2 січня – 2 червня 1930 р., 819 арк.

Ф. 5. Народный комиссариат внутренних дел УССР. 1921-1925 рр.

оп. 1

1.30. *Спр. 1125.* Сводка о ходе кампании по составлению списков налогоплательщиков по губерниям Украины на 26 мая 1922 г., 6 арк.

Ф. 27. Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР). 1926-1932 рр.

оп. 8

1.31. *Спр. 133.* Матеріали до складання п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України на 1927/28 – 1931/32 рр., 1926 р., 237 арк.

1.32. *Спр. 140.* Матеріали про обкладання сільського господарства України сільськогосподарським податком у 1926-1927 рр., 11 листопада 1926 р. – 8 квітня 1927 р., 75 арк.

оп. 9

1.33. *Спр. 155.* Протоколи, виписки з протоколів, постанови центральних установ та інші матеріали про стан сільськогосподарської кооперації, 31 січня – 5 жовтня 1928 р., 72 арк.

оп. 11

1.34. *Спр. 1557.* Бюлетені місцевої інформації та збірники Наркомзему УСРР про стан підготовки до осінньої посівної кампанії та проведення колективізації і боротьби з куркульством, 18 січня – 20 жовтня 1930 р., 124 арк.

Ф. 30. Народний комісаріат фінансів УСРР (Наркомфін УСРР). 1921-1929 рр.

оп. 1

1.35. *Спр. 252.* Положення про управління уповноваженого Наркомфіну РРФСР при Раднаркомі УСРР та його відділи, їх плани роботи, інструкції і тези доповідей

Уповнаркомфіну про стан податкової справи на Україні, 26 жовтня 1921 р. – травень 1922 р., 419 арк.

- 1.36. *Спр. 581.* Декрет ВЦВК і Раднаркому РРФСР про введення одноразового загальногромадянського податку для розвитку сільського господарства, доповіді Управління уповноваженого Наркомфіну РРФСР при Раднаркомі УСРР про підсумки податкової роботи на Україні за 1-е півріччя 1922/23 року, 11 грудня 1922 р. – червень 1923 р., 26 арк.
- 1.37. *Спр. 1468.* Протоколи засідань комісії по єдиному сільськогосподарському податку при Наркомфіні УСРР. Оригінали, 25 жовтня 1923 р. – 6 вересня 1924 р., 142 арк.
- 1.38. *Спр. 1470.* Циркуляри Наркомфіну УСРР про стягнення єдиного сільськогосподарського податку в 1924/25 році, 31 грудня 1923 р. – 30 грудня 1924 р., 92 арк.
- 1.39. *Спр. 2980.* Циркуляри Наркомфіну УСРР про проведення кампанії єдиного сільськогосподарського оподаткування у 1924/25 році, 2 травня 1924 р. – 2 квітня 1925 р., 257 арк.
- 1.40. *Спр. 2999.* Звіти і відомості окружних фінвідділів про надходження єдиного сільськогосподарського податку на 1 квітня 1925 р. та стан недоїмок за 1923/1924 рік, 1924 р., 141 арк.
- 1.41. *Спр. 3015.* Списки радгоспів і дослідних господарств УСРР, які мають загальнодержавне значення і підлягають звільненню від сільськогосподарського оподаткування на 1924/25 і 1925/26 роки, 13 серпня 1924 р. – 24 червня 1925 р., 125 арк.
- 1.42. *Спр. 4886.* Матеріали про стягнення єдиного сільськогосподарського податку (циркуляри, виписки з протоколів, доповіді, доповідні записки, відомості), 2 січня 1925 р. – 21 грудня 1926 р., 445 арк.
- 1.43. *Спр. 4890.* Доповідь НК РСІ УСРР про проведення кампанії сільськогосподарського податку на Україні в 1925/26 р. та листування з Наркомфіном СРСР, наркоматами України, окружними фінвідділами,

редакціями газет з питань обкладання й надходження сільськогосподарського податку, 19 грудня – 19 липня 1926 р., 437 арк.

Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». 1923-1925 рр.

оп. 1

1.44. *Спр. 226.* – Різні з'їзди, 4 грудня – 2 жовтня 1923 р., 182 арк.

Ф. 337. Державна планова комісія при Раді народних комісарів УСРР (Держплан УСРР). 1923-1929 рр.

оп. 1

1.45. *Спр. 970.* Постанови, протоколи, доповіді, відомості та ін. матеріали про збирання грошової частини єдиного сільськогосподарського податку в червінному обчисленні, 23 листопада 1923 р. – 3 січня 1924 р., 99 арк.

1.46. *Спр. 1823.* Матеріали про встановлення контингенту єдиного сільськогосподарського податку на Україні на 1924/25 р. (постанова, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, стенограма, плани), 12 травня – 18 серпня 1924 р., 146 арк.

1.47. *Спр. 1824.* Матеріали про підготовку і хід кампанії по стягненню єдиного сільськогосподарського податку на Україні в 1924/25 р. (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, відомості, довідки), 16 вересня 1924 р. – 11 травня 1925 р., 126 арк.

1.48. *Спр. 3077.* Доповідь НК РСІ УСРР про наслідки обслідування, оподаткування селянства України єдиним сільськогосподарським податком в 1924/25 р. та матеріали до неї, 11 травня 1925 р., 40 арк.

1.49. *Спр. 3816.* Доповідна записка заступника Наркомфіна УСРР М.А.Кателя голові Раднаркому УСРР В.Я.Чубарю про підготовку до проведення сільськогосподарського податку на Україні в 1926/27 році, 30 серпня – 27 грудня 1926 р., 26 арк.

- 1.50. *Спр.* 5854. Матеріали про стан самооподаткування сільського населення України (постанови, протоколи, доповідь, доповідна записка, довідки), 2 грудня 1927 р. – 4 серпня 1928 р., 53 арк.
- 1.51. *Спр.* 7165. Матеріали про наслідки оподаткування сільського господарства України у 1927/28 році (проекти постанов, протоколи, стенограма, доповіді, доповідні записки, відомості, таблиці, вирізки з газет), 21 січня 1928 р. – 19 листопада 1929 р., 398 арк.
- 1.52. *Спр.* 8353. Праця Рожинського «Про обкладання сільського господарства податком», 1929 р., 138 арк.

Ф. 340. Народный комиссариат продовольствия УССР (Наркомпрод УССР). 1919-1925 рр.

оп. 1

- 1.53. *Спр.* 31. Протоколы совместных заседаний Коллегии Наркомпрода УССР с представителями кооперативных объединений и бюллетеней Наркомпрода УССР за май 1919 г., 25 февраля – 9 августа 1919 г., 166 арк.
- 1.54. *Спр.* 34. Протоколы заседаний Административного совещания, начальников управлений и управляющих делами Наркомпрода УССР. Черновики, май – июль 1919 г., 118 арк.
- 1.55. *Спр.* 432. Доклады и совещания о положении продовольственного дела на Украине и деятельности Управлений Наркомпрода УССР (материалы к информационным бюллетеням), 5 – 11 августа 1919 г., 84 арк.
- 1.56. *Спр.* 513. Телеграфные распоряжения Наркома продовольствия УССР и докладные записки отделов Наркомпрода УССР и продовольственных органов на местах об организации заготовки продовольствия для Красной армии и положении продовольственного дела в губерниях, 12 мая – 4 августа 1919 г., 24 арк.
- 1.57. *Спр.* 3418. Переписка с опродкомюгзапфронтом о формировании продотрядов, 16 сентября – 13 декабря 1920 г., 12 арк.

1.58. *Спр. 3621.*Циркуляры Промбюро при Совнаркоме УССР, 13 июля – 24 октября 1920 г., 12 арк.

оп. 2

1.60. *Спр. 4321.*Положения об управлениях и отделах Наркомпрода УССР, отчеты об их деятельности, доклады и справки о ходе выполнения сельскохозяйственного налога (сельхозналога), продовольственных перевозок (продперевозок) и состоянии рыбной промышленности на Украине, май 1922 г. – декабрь 1923 г., 235 арк.

1.61. *Спр. 5012.* Проект декрета Совнаркома УССР о едином натуральном налоге на продукты сельского хозяйства на 1922-1923 гг., положение о продналоговом аппарате Наркомпрода УССР, приказы, циркуляры и инструкции Наркомпрода УССР, март – ноябрь 1922 г., 257 арк.

1.62. *Спр. 8380.*Пятидневные сводки поступлений единого сельскохозяйственного налога по губерниям Украины, 19 сентября – 8 декабря 1923 г., 57 арк.

1.63. *Спр. 8782.*Статистические сведения о ходе выполнения налоговой кампании по губерниям Украины в 1923 г. И проект определения денежной части единого сельскохозяйственного налога на 1923/1924 год., 1923 г., 20 арк.

1.64. *Спр. 9439.*Ведомости поступлений единого сельскохозяйственного налога 1924/25 года по губерниям Украины и материалы к ним, 1924-1925 гг., 84 арк.

Ф. 4402. Особистий фонд Власа Яковича Чубаря. 1925-1929 рр.

оп. 1

1.65. *Спр. 37.*Доповідь начальника податкового управління Наркомфіну УСРР «Про реформу сільськогосподарського податку в 1926/1927 році», 14 січня 1926 р., 6 арк.

1.66. *Спр. 131.*Матеріали про стан сільського господарства УСРР(постанови РНК, економнаради УСРР, план весняної посівної кампанії, звіти по збільшенню продуктивних зернових культур, сільгосподаток, централізація заготівель сільськогосподарських культур), 1929 р., 164 арк.

**Центральный державный архив громадських об'єднань України,
м. Київ**

Ф. 1. Центральный Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 1

1.67. *Спр. 29.* Стенограмма IV конференции КП(б)У (неполный экз.), 17 - 22 марта 1920 г., 412 арк.

1.68. *Спр. 97.* Стенограмма VII конференции КП(б)У (правленный экз., часть 1), 4-10 апреля 1923 г., 243 арк.

оп. 20

1.69. *Спр. 161.* Переписка с наркомами УССР (продовольствия, земледелия, труда и социального обеспечения) о продовольственном положении в губерниях, ходе продразверстки, создании правления Всеукраинского кооперативного союза, комитетов незаможных селян, проведении «Недели семьи красноармейца», пенсионном обеспечении инвалидов труда и войны, перемещении сотрудников и др. вопросам, 2 февраля – 27 декабря 1920 г., 165 арк.

1.70. *Спр. 368.* Декреты, законы, постановления, инструкции, положения ВУЦИК СНК УССР, Наркоматов УССР о земле, комитетах незаможных селян, хлебной разверстке, посевной кампании, организации молочных ферм, «Крестьянских домов», проведении «Крестьянской недели» и др. вопросам. Протоколы особой комиссии при СНК УССР по проведению «Крестьянской недели» на Украине, Южбюро Всеработзема, Всеукраинского совещания председателей губотделов Всеработземнеса, комиссии при ВУЦИКе по созыву Всеукраинской конференции незаможных селян. Постановление и резолюции I Всероссийского съезда представителей сельскохозяйственных коммун и артелей, 16 февраля – 28 декабря 1920 г., 250 арк.

1.71. *Спр. 401.* Циркуляры ЦК КП(б)У о проведении организационно-партийной и массово-политической работы, задачах в связи с новой экономической политикой, привлечении женщин к участию в налоговой кампании, помощи голодающими др. вопросам, 1 июля – 16 октября 1921 г., 271 арк.

- 1.72. *Спр. 412.* Записи разговоров по прямому проводу секретарей ЦК КП(б)У с губкомами партии о работе губернских комитетов партии, выполнении продналога, борьбе с бандитизмом и др. вопросам, 9 февраля – 28 сентября 1921 г., 70 арк.
- 1.73. *Спр. 414.* Переписка с губкомами КП(б)У, советскими учреждениями о проведении губернских партийных конференций, высылке форм отчетности, сборе продовольственного налога, работе среди комнезамов, направлении армян-специалистов в распоряжение ревкома Армении и др. вопросам, 1 сентября – 31 октября 1921 г., 255 арк.
- 1.74. *Спр. 415.* Переписка с губкомами КП(б)У, народными комиссариатами Украины о сокращении штатов в связи с новой экономической политикой, усилении отделов труда партийными работниками, сборе продовольственного и натурального налогов, создании научно-исследовательских кафедр в институтах и приеме в аспирантуру, о внешней торговле, откомандировании коммунистов на работу и др. вопросам, 1 ноября – 31 декабря 1921 г., 344 арк.
- 1.75. *Спр. 437.* Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о положении в губерниях (№№ 144-155, 1-19) т. III, 14 ноября 1921 г. – 21 февраля 1922 г., 108 арк.
- 1.76. *Спр. 843.* Протоколы заседаний коллегии отдела по работе на селе ЦК КП(б)У, Центрального бюро производственной пропаганды в сельском хозяйстве, совещаний ЦК по вопросам о задачах комнезамов. Отчеты отдела по работе на селе о проведенной работе, 1 января – 5 сентября 1921 г., 73 арк.
- 1.77. *Спр. 981.* Докладная записка (автор не указан) В.И. Ленину, Политбюро ЦК РКП(б) о сборе хлеба на Украине. Справки (автор не указан) о заготовке продуктов, снабжении Украины и др. вопросам, 1 января 1922 г. – 1 января 1923 г., 26 арк.
- 1.78. *Спр. 991.* Циркуляры, положения ЦК КП(б) о работе коммунистов на транспорте, задачах агитпунктов, публикации в печати о Красной армии, подготовке к проведению продналоговой кампании, статистической отчетности и др. вопросам, 8 июня – 10 августа 1922 г., 211 арк.

- 1.79. *Спр. 1003.* Записи разговоров по прямому проводу секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Мануильского с ответственными работниками губкомов партии о проведении партийной работы на местах, поступлении продовольственного налога и др. вопросам, 5 января – 30 ноября 1922 г., 87 арк.
- 1.80. *Спр. 1672.* Переписка с Советом народных комиссаров УССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, объединении функций СНК и ВУЦИКа, расширении кредитов промышленности, необеспеченности чугуном заводов Южнometалургического треста, дотации для Волыни, едином сельскохозяйственном налоге, утверждении кадров и др. вопросам. Краткая сводка СНК УССР вопросов, рассмотренных СНК и Украинским экономическим советом. Циркуляры уполномоченного Народного комиссариата труда СССР при СНК УССР о поднятии производственной квалификации работниц, выдвижении женщин на должности инспекторов труда, 6 января – 29 декабря 1923 г., 227 арк.
- 1.81. *Спр. 1739.* Докладные записки, обзор, статистические сведения Народного комиссариата продовольствия УССР в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о продналоговой работе на Украине, деятельности налогового управления, обеспечении зернохранилищами. Переписка с Наркомпродом УССР о поступлении налогов и доходов, 2 января 1923 г. – 29 декабря 1923 г., 108 арк.
- 1.82. *Спр. 1740.* Пятидневные сводки Налогового управления Народного комиссариата продовольствия УССР в ЦК КП(б)У о поступлении сельскохозяйственного налога по губерниям Украины, 5 июня 1923 г. – 31 декабря 1923 г., 21 арк.
- 1.83. *Спр. 1883.* Протоколы пленума заседаний селькомиссии при ЦК КП(б)У, 29 января 1924 г., 25 арк.
- 1.84. *Спр. 1884.* Стенограмма (неполная, правленая) совещания в ЦК КП(б)У представителей Народного комиссариата земледелия УССР, партийных комитетов о деятельности комитетов взаимопомощи беднейшего крестьянства, 16 апреля 1924 г., 36 арк.

- 1.85. *Спр.* 1885. Выводы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по обследованию 6 районов Украины. Протокол совещания комиссии Госплана УССР, народных комиссариатов финансов и земледелия УССР о едином сельскохозяйственном налоге. Тезисы, доклады, отчет, сведения Народного комиссариата земледелия УССР и правления «Украинлес» в ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства Украины, ликвидации неграмотности среди сельских коммунистов и др. вопросам, 5 января – 27 декабря 1924 г., 125 арк.
- 1.86. *Спр.* 1887. Доклады Центрального статистического управления УССР в ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства Украины, движении городского населения в 1923-1924 гг., 7 июля – 11 августа 1924 г., 71 арк.
- 1.87. *Спр.* 1889. Доклады, сводные ведомости Народного комиссариата финансов УССР в ЦК КП(б)У о государственных доходах и расходах Украины на 1924-1925 бюджетный год, исполнении сметных ассигнований Секретариатом ЦК КП(б)У и губкомами партии, проведении денежной реформы, контингенте единого сельскохозяйственного налога и др. вопросам. /13 февраля – 11 февраля 1925 г./, 145 арк.
- 1.88. *Спр.* 1891. Переписка с Народным комиссариатом финансов УССР об установлении контингента единого сельскохозяйственного налога для Украины, деятельности Украинбанка, реализации крестьянского выигрышного займа и др. вопросам, 3 января – 30 декабря 1924 г., 114 арк.
- 1.89. *Спр.* 2058. Выписка из резолюции XIII съезда РКП(б) о работе в деревне, резолюции, тезисы докладов, обзоры, докладные записки партийных работников, справки советских органов о положении в деревне, состоянии сельского хозяйства на Украине и перспективах его развития. В деле имеется обзор информстатотдела ЦК КП(б)У о состоянии сельских партийных организаций к 1 июля 1925 года, 1925 г., 103 арк.
- 1.90. *Спр.* 2059. Докладные записки, информации, справки советских и партийных органов, переписка с ЦСУ УССР, Наркомфином УССР, Наркоматом РКИ о едином сельскохозяйственном налоге на 1925-1926 гг., 14 января – 14 ноября 1925 г./, 168 арк.

- 1.91. *Спр.* 2075. Постановления ЦК КП(б)У, СНК УССР, доклады, статистические сведения о контрольных цифрах государственного и местного бюджета УССР на 1924-1925; 1925-1926 операционные годы, 3 января – 14 ноября 1925 г., 197 арк.
- 1.92. *Спр.* 2700. Справка и бюллетень Информотдела ЦК КП(б)У об освещении в прессе вопросов, связанных с хлебозаготовками. Информационные обзоры и анализы статей, публиковавшихся в газетах «Радянське село», «Коммунист», «Комсомолец Украины», 16 марта – 28 ноября 1928 г./, 73 арк.
- 1.93. *Спр.* 3013. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У о ходе весенней посевной кампании, состоянии хлебозаготовок, организации машинно-тракторных станций, проведении хозяйственных мероприятий на селе. (1-й экз.), 27 февраля – 28 декабря 1929 г., 125 арк.
- 1.94. *Спр.* 3165. Докладные записки, письма Народного Комиссариата финансов УРСР о ходе мобилизации денежных средств и выполнении финансового плана, 4 января – 31 декабря 1930 г., 93 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-12. Волынская губернская комиссия незаможных селян (ГубКНС), г. Житомир, Волынской губернии. 1920-1924 рр.

оп. 1

- 1.95. *Спр.* 2. Постановления, циркуляры ВУЦИК, СНК УССР, Министерства внутренних дел и отдела управления Волынского губисполкома, 25 октября 1922 г. – 24 декабря 1923 г., 491 арк.
- 1.96. *Спр.* 4. Постановление, циркуляры, положение, инструкции ВУЦИК, отдела комнезамов НКВД. Протоколы и выписки из протоколов заседаний губэкономсовещания, президиума губисполкома, 12 января – 26 июля 1922 г., 125 арк.

Ф. Р-28. Виконавчий комітет Волинської губернської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів(губвиконком). 1920-1926 рр.

оп. 1

1.97. *Спр.* 5. Протоколи пленума Волинського губернского исполнительного комитета, 1 декабря 1921 г. – 12 мая 1922 г., 24 арк.

1.98. *Спр.* 6. Протоколы пленума Волинского губернского исполнительного комитета, 18-19 августа 1922 г., 31 арк.

1.99. *Спр.* 16. Отчет о работе Волинского губернского продовольственного комитета, протоколы и переписка о прикреплении учреждений на снабжение, 5 января 1922 г. – 29 декабря 1923 г., 313 арк.

1.100. *Спр.* 24. Материалы к протоколам президиума Волинского губернского исполнительного комитета, 2 сентября – 9 октября 1922 г., 315 арк.

1.101. *Спр.* 1084. Протоколи президії і пленуму губвиконкому, 2 вересня 1924 р. – 24 травня 1925 р., 219 арк.

оп. 6

1.102. *Спр.* 8. Протоколы военных совещаний о борьбе с бандитизмом, о продразверстке, 27 декабря 1920 г. – 14 декабря 1922 г., 480 арк.

Ф. Р-100. Новоград-Волинский районный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (райисполком), г. Новоград-Волинск. 1923-1925 рр.

оп. 1

1.103. *Спр.* 2. Протоколы заседаний президиума Волинского губисполкома, 10 февраля 1923 г. – 3 апреля 1924 г., 67 арк.

1.104. *Спр.* 8. Список председателей и секретарей сельсоветов Новоград-Волинского района, докладные записки и десятидневные информационные сводки, 23 мая 1923 г. – 9 апреля 1924 г., 62 арк.

Ф. Р-190. Солотвинський волосний революційний комітет, м. Солотвин, Житомирського повіту, Волинської губернії. 1921-1923 рр.

оп. 1

1.105. *Спр.* 1. Протоколы засідань представників сільревкомів, сількомнезамів, кооперативів, сільських громад та комосередків Солотвинської волості, 15 січня – 19 березня 1921 р., 11 арк.

Ф. Р-192. Солотвинский волостной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Солотвин Солотвинской волости, Житомирского уезда, Волынской губернии. 1921-1925 рр.

оп. 1

1.106. *Спр.* 1. Приказы, инструкции, циркулярные распоряжения Житомирского уездного исполнительного комитета о проведении гужевой повинности, борьба с дезертирством на трудовом фронте, закрепление земли в трудовое пользование за отдельными хозяйствами, регистрации предприятий, оказания хозяйственной помощи семьям красноармейцев, 3 января – 12 ноября 1921 г., 441 арк.

Ф. Р-326. Волынский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Житомир, Волынского округа. 1926-1929 рр.

оп. 1

1.107. *Спр.* 141. Материалы о самообложении населения, 9 января – 15 апреля 1928 г., 285 арк.

Ф. Р-846 Исполнительный комитет Малинского окружного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Малин, Малинского округа, Киевской губернии (с 1924 г. – Коростенского округа). 1923-1935 рр.

оп. 2

1.108. *Спр.* 58. Протоколы расширенных пленумов Радомышльского и Малинского окрисполкомов и материалы к ним, 15 декабря – 27 августа 1923 г., 201 арк.

1.109. *Спр.* 175. Выписки из протоколов президиума окрисполкома, 1-29 августа 1924 г., 427 арк.

Ф. Р-960. Сербовский волостной исполнительный комитет, с. Сербовка Сербовской волости, Новоград-Волынского уезда, Волынской губернии. 1920-1922 рр.

оп. 1

1.110. *Спр.* 7. Приказы Новоград-Волынского уездного революционного комитета, исполнительного комитета по вопросу продналога и переписка по этому вопросу, 26 января – 21 июля 1921 г., 344 арк.

Ф. Р-1123. Житомирский уездный исполнительный комитет. 1920-1926 рр.

оп. 1

1.111. *Спр.* 25. О деятельности Житомирской уездной особо-продовольственной комиссии, 20 января – 24 декабря 1921 г., 80 арк.

1.112. *Спр.* 26. О замене продразверстки продналогом, 24 января – 18 сентября 1921 г., 39 арк.

1.113. *Спр.* 42. О проведении продналоговой кампании в уезде, 5 августа – 29 декабря 1921 г., 37 арк.

Ф. Р-1983. Левківський волосний революційний комітет (волревком), м-ко Левків, Житомирського повіту, Волинської губернії. 1920-1923 рр.

оп. 1

1.114. *Спр.* 11. Закон РНК УСРР про комнезами, постанови, циркуляри та накази Наркомвнусправ, Наркомпоштелю УСРР, губревкому, Житомирського повіт ревкому, повітвійськомату, волвійськомату, доповідь про діяльність волревкому, листування з сіль ревкома та лісництвами про заготівлю палива, лісоматеріалів, ремонт шляхів, 22 квітня – 20 грудня 1920 р., 121 арк.

Ф. Р-1999. Отделуправления Овручского уездного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Овруч, Овручского уезда, Волынской губернии. 1920-1923 рр.

оп. 1

1.115. *Спр.* 33. Приказ Овручского уездного военного комиссариата. Автобиографические сведения об ответственных работниках и другие, 20 сентября – 9 декабря 1922 г., 52 арк.

Ф. Р-2377. Исполнительный комитет Коднянского волостного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, с. Кодня, Житомирского уезда, Волынской губернии. 1920-1926 рр.

оп. 1

1.116. *Спр.* 66. Приказ, циркуляр и инструкция Волгубисполкома по составлению списков натуральных налогов. Переписка с райпродкомом, налоговым инспектором по вопросу взимания натурального налога, 4 апреля 1921 г. – 5 января 1922 г., 39 арк.

1.117. *Спр.* 84. Декреты, постановления и инструкции СНК УССР. Циркуляры, приказы и распоряжения Волынского губернского и Житомирского уисполкомов, 24 декабря 1921 г. – 2 января 1923 г., 964 арк.

Ф. Р-2547. Коднянский волостной комитет незаможных селян (КНС), с. Кодня, Житомирского уезда, Волынской губернии. 1921-1922 рр.

оп. 1

1.118. *Спр.* 1. Распоряжения Житомирского уездного и Коднянского волостного исполкомов, 1921-1922 гг., 113 арк.

Ф. Р-2567. Отделуправления Житомирского уездного исполнительного комитета. 1921-1924 рр.

оп. 1

- 1.119. *Спр.* 154. Переписка с волисполкомами по организационным и административным вопросам, 28 июля – 29 декабря 1922 г., 130 арк.
- 1.120. *Спр.* 174. Декреты, постановления, приказы СНК, УССР, ВУЦИК и Волынского губревкома, 1 марта – 5 декабря 1921 г., 173 арк.
- 1.121. *Спр.* 210. Доклады о деятельности отделов Житомирского уездного исполкома. Статистические сведения о медико-санитарном состоянии в уезде. Списки населенных пунктов по волостям с указанием количества жителей и наличия сельревкомов, 2 февраля – 30 ноября 1921 г., 375 арк.
- 1.122. *Спр.* 282. Материалы для составления диаграм, 17-24 октября 1922 г., 30 арк.

Ф. Р-2686. Волинський губернський революційний комітет (губревком). 1920-1928 рр.

оп. 1

- 1.123. *Спр.* 5. Постанови, циркуляри, розпорядження, накази РНК УСРР, ВУЦВК, Ради робітничо-селянської оборони, Реввійськради Південно-Західного фронту, Надзвичайного уповноваженого Ради робітничо-селянської оборони по постачанню Червоної армії при І-й кінній, Центральної всеукраїнської комісії по поліпшенню побуту робітників, опродкомгубу та ревкому, доповідні записки про організацію і діяльність губоргбюро, Всеробітзему, надання допомоги біженцям-білорусам, відпуск селянам лісоматеріалів, штати губвідділів праці та соцзабезпечення, заяви і прохання громадян про зм'якшення вироків засудженим губчека і губревтрибуналам про сприяння біженцям в поверненні на батьківщину, 6 квітня – 25 жовтня 1920 р., 74 арк.
- 1.124. *Спр.* 9. Постанови та протоколи засідань ревкому №№ 1-26, 27-а, 27-б, 28-31 за 1920 рік та №№ 2-11, 12-а, 12-б, 13-24 за 1921 рік, 21 жовтня 1920 р. – 5 травня 1921 р., 70 арк.
- 1.125. *Спр.* 12. Протокол №1 засідання комісії по проведенню хлібної розверстки, 1 вересня 1920 р., 1 арк.

**Ф. Р-2697. Житомирский уездный революционный комитет, г. Житомир
Волинской губернии. 1920-1927 рр.**

оп. 1

1.126. *Спр.* 31. Материалы Житомирского уездного съезда КНС. Статистические сведения об учете собранного продфуража по волостям Житомирского уезда, 27-28 января 1921 г., 85 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р-41. Одесское губернское статистическое бюро (губстатбюро). 1920-1925 рр.

оп. 1

1.127. *Спр.* 76. Протоколы заседаний губернских и районных междуведомственных экспертных комиссий по выявлению урожая 1923 г., 1925 г., сводки о состоянии посевов зерновых, 21 августа 1923 г. – 11 октября 1925 г., 276 арк.

1.128. *Спр.* 96. Ведомости бюджетного обследования сельского хозяйства Одесской губернии за 1923-1924 гг., 1923 г. – 9 февраля 1925 г., 80 арк.

1.129. *Спр.* 137. Индивидуальные хлебофуражные балансы по Одесскому округу, 27 апреля 1924 г., 69 арк.

1.130. *Спр.* 214. Полугодовые отчеты о поступивших налогах в Одесской губернии, 1925 г., 43 арк.

Ф. Р-42. Одесское окружное статистическое бюро (окрстатбюро). 1923-1930 рр.

оп. 1

1.131. *Спр.* 104. Циркуляры ЦСУ УССР и окрисполкома, протоколы заседаний окружной комиссии по проведению хлебозаготовительной кампании, 2 января 1926 г. – 15 декабря 1928 г., 161 арк.

1.132. *Спр. 111.* Циркуляры и распоряжения окрстатбюро, переписка с ЦСУ УССР о предоставлении сведений о количестве погибших посевах, об исчислении сельскохозяйственных налогов и др., 4 января – 31 декабря 1926 г., 812 арк.

1.133. *Спр. 179.* Тезисы доклада и сведения о состоянии и деятельности института народного хозяйства о ходе хлебозаготовительной кампании, 19 декабря 1927 г. – 7 марта 1928 г., 35 арк.

Ф. Р-104. Одесский губернский финансовый отдел (губфинотдел) исполкома одесского губернского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1919-1925 рр.

оп. 1

1.134. *Спр. 111.* Постановления губисполкома, инструкции ЦК о помощи голодающим, циркуляры Наркомата финансов, приказы губфинотдела, 27 декабря 1921 г. – 11 декабря 1922 г., 183 арк.

1.135. *Спр. 115.* Циркуляры Наркомата финансов УССР, Наркомата продовольствия, информационные письма Наркомфина о состоянии налогового дела, 15 ноября 1921 г. – 31 декабря 1923 г., 330 арк.

1.136. *Спр. 155.* Постановления Совнаркома СССР, приказы и циркуляры Наркомата финансов УССР и губфинотдела, переписка с районными фининспекторами о ходе налоговой кампании, 9 апреля 1922 г. – 15 января 1924 г., 205 арк.

1.137. *Спр. 199.* Протоколы заседаний Одесской губернской налоговой комиссии, доклады налоговых инспекторов, 11 декабря 1922г. – 22 марта 1924 г., 52 арк.

1.138. *Спр. 261.* Постановления, циркуляры, инструкции Наркомата финансов УССР о взимании продналогов, 1 февраля – 21 ноября 1923 г., 182 арк.

1.139. *Спр. 339.* Протоколы заседаний губернской комиссии по проведению передачи взимания сельскохозяйственного налога органам Наркомата финансов, 8 декабря – 14 декабря 1923 г., 4 арк.

1.140. *Спр. 575.* Тезисы к договорам на Всессии губисполкома о едином сельскохозяйственном налоге, о деятельности сельскохозяйственного банка и др., 24 мая 1924 г. – 8 февраля 1925 г., 261 арк.

1.141. *Спр.* 720. Квартальные ведомости поступлений прямых налогов по Одесскому округу, 1925 г., 10 арк.

Ф. Р-599. Отдел управления одесского губернского исполнительного комитета. 1920-1923 гг.

оп. 1

1.142. *Спр.* 86. Сводки о продовольственной разверстке, 21 января – 29 августа 1921 г., 58 арк.

Ф. Р-606. Одесская губернская плановая комиссия. 1921-1925 гг.

оп. 1

1.143. *Спр.* 94. Докладная записка рабоче-крестьянской инспекции и диаграммы о взимании денежной части единого сельскохозяйственного налога, 21 декабря 1924 г., 27 арк.

Ф. Р-728. Одесская окружная плановая комиссия одесского окружного исполнительного комитета. 1923-1930 гг.

оп. 1

1.144. *Спр.* 170. Циркуляры уполномоченного Наркомторга о сельхозналоге и снижении рыночных цен на зерновые культуры. Сведения о заготовке зернохлеба на Украине и в Одесском округе, 18 апреля 1927 г. – 8 января 1928 г., 105 арк.

1.145. *Спр.* 195. Итоги хлебозаготовительной кампании за 1926/1927 год, 22 июля – 20 августа 1927 г., 91 арк.

1.146. *Спр.* 406. Копии постановлений СНК УССР о едином сельскохозяйственном налоге, 19 -28 июня 1928 г., 48 арк.

оп. 2

1.147. *Спр.* 25. Ведомость и планы контрактации овощей «Одвинпромсоюзом», 5 апреля 1928 г. – 1930 г., 54 арк.

Ф. Р-969. Исполнительный комитет одесского окружного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1925-1930 рр.

оп. 9

1.148. *Спр.* 6. Протоколы и тезисы докладов расширенного пленума окружного комитета незаможных селян (КНС), 10 октября – 23 декабря 1927 г., 47 арк.

1.149. *Спр.* 7. Спецсводки IV отделения ГПУ о ходе хлебозаготовок, о продовольственных затруднениях в Одесском округе, 1-25 июня 1928 г., 77 арк.

1.150. *Спр.* 10. Спецсводки IV отделения ГПУ о ходе перевыборной кампании в отдельных сельсоветах, районах, об итогах кампании по единому сельскохозяйственному налогу по Одесскому округу, 1-13 января 1929 г., 69 арк.

Ф. Р-1083. Отдел управления одесского губернского революционного комитета. 1920-1923 рр.

оп. 1

1.151. *Спр.* 35. Переписки с уездным отделом труда о трудгужналоге, 14 января – 31 августа 1922 г., 48 арк.

1.152. *Спр.* 67. Доклады о деятельности одесского уездного продовольственного комитета, сводки поступления продовольственного налога по Одесскому уезду, 30 марта – 29 ноября 1921 г., 196 арк.

Ф. Р-1129. Одесский окружной финансовый отдел исполкома одесского окружного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1923-1930 рр.

оп. 1

1.153. *Спр.* 9. Постановление окрисполкома, протоколы заседаний окружной налоговой комиссии, 12 августа – 15 октября 1923 г., 36 арк.

1.154. *Спр.* 65. Ведомости на зарплату сотрудникам окрфинотдела, переписка с губфинотделом об определении границ районов Одесского округа, о

выполнении единого сельскохозяйственного налога, 2 июля – 29 декабря 1923 г., 136 арк.

1.155. *Спр.* 254. Сметы прибылей от государственных налогов по Одесскому округу, 22 декабря 1925 г. – 21 августа 1926 г., 15 арк.

1.156. *Спр.* 570. Циркуляры, распоряжения и штаты окрфинотделы, ведомость распределения дополнительного льготного фонда по сельхозналогу и др., 14 января – 30 декабря 1927 г., 231 арк.

1.157. *Спр.* 774. Ведомость о движении курса валюты на частном рынке г. Одессы, переписка с Наркоматом финансов УССР о размещении облигации, о ходе самообложения в Одесском округе и др., 7 октября 1927 г. – 24 августа 1928 г., 107 арк.

1.158. *Спр.* 795. Циркуляры окрфинотдела, список демобилизованного начсостава, переписка с райисполкомами о ходе обложения сельхозналогом и размещении облигаций крестьянского займа и др., 13 января – 17 июля 1928 г., 115 арк.

1.159. *Спр.* 798. Циркуляры окрфинотдела. Переписка с райисполкомами о размещении 3% займа индустриализации, о получении всех видов налогов, по личному составу и др., 30 сентября 1928 г. – 2 апреля 1930 г., 261 арк.

Ф. Р-1263. Управление уполномоченного Наркомпрода УССР по Одесской губернии (Губпродком). 1919-1924 гг.

оп. 1

1.160. *Спр.* 15. Приказы опродкомгуба, сводки заготконтор о ходе продразверстки и др., 11 января 1920 г. – 1 августа 1921 г., 269 арк.

1.161. *Спр.* 56. Циркуляры Наркомпрода УССР, сообщения уопродкомов о ходе продразверстки, 3-23 июня 1920 г., 257 арк.

1.162. *Спр.* 70. Циркуляры губисполкома и опродкомгуба, переписка с Наркомпродом УССР о ходе заготовок, о выполнении продналога и др., 1 декабря 1920 г. – 31 декабря 1921 г., 246 арк.

1.163. *Спр.* 144. Докладные записки о деятельности уопродкомов и переписка с ними о выполнении продразверстки, 11 марта – 2 сентября 1920 г., 605 арк.

- 1.164. *Спр.* 327. Приказы, циркуляры и распоряжения Наркомата продовольствия УССР, 4 ноября – 31 декабря 1921 г., 246 арк.
- 1.165. *Спр.* 416. Доклады и докладные записки о деятельности подотделов отдела заготовок опродкомгуба, сводки о ходе выполнения продналога в уездах Одесской губернии и др., 9 февраля – 30 ноября 1921 г., 69 арк.
- 1.166. *Спр.* 598. Циркуляры и положения, распоряжения Наркомпрода УССР о порядке сбора продналога, о работе продорганов и др., 2-24 октября 1922 г., 317 арк.
- 1.167. *Спр.* 697. Стенограммы заседаний налоговой секции губпродсовещания, 27-28 апреля 1922 г., 171 арк.
- 1.168. *Спр.* 710. Сравнительные таблицы и диаграммы о выполнении продналога в уездах Одесской губернии в 1921-1922 г., 28 арк.
- 1.169. *Спр.* 985. Постановление губисполкома, циркуляры и докладные записки губпродкому о сборе единого сельскохозяйственного налога, переписка с уопродкомами о предоставлении льгот по налогу и др., 1 декабря 1923 г. – 28 декабря 1924 г., 183 арк.

Ф. Р-1592. Одесский уездный финансовый отдел (уфинотдел). 1921-1925 гг.

оп. 1

- 1.170. *Спр.* 20. Циркуляры, постановления, декреты Народного комиссариата финансов о взимании налогов, 2 января – 9 декабря 1922 г., 128 арк.
- 1.171. *Спр.* 27. Циркуляры и распоряжения Наркомата финансов УССР, переписка с губфинотделом о замене трудгужналога другими видами обложения, 16 декабря 1922 г. – 6 января 1923 г., 29 арк.

Ф. Р-2106. Отдел управления Одесского губернского революционного комитета. 1919-1921 гг.

- 1.172. *Спр.* 4. Декреты и постановления Совнаркома УССР (копии), 4 апреля 1920 г. – 26 января 1921 г., 73 арк.

- 1.173. *Спр. 153.* Переписка с одесским губпарткомом КП(б)У о ходе выполнения продразверстки. Список членов волостных троек по осеменению полей Ананьевского уезда, 26 февраля 1920 г. – 9 февраля 1921 г., 14 арк.
- 1.174. *Спр. 192.* Выписка из протоколов заседаний бюро Одесского губкома КП(б)У и ежедневные сводки уревкомов о ходе выполнения продразверстки и борьбе с кулачеством, 20 марта 1920 г. – 25 января 1921 г., 106 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. Р-15. Черниговский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1921-1925 гг.

оп. 1

- 1.175. *Спр. 96.* Постановления, инструкции, воззвание ВУЦИК ко всем селянам Конотопщины Центральной налоговой комиссии о проведении кампании по обложению и взиманию единого сельскохозяйственного налога; протоколы заседаний Горсовета г. Чернигова, выписка из протокола заседания Конотопского окрисполкома; список сотрудников Черниговского райсельхозсоюза, 8 сентября 1921 г. – 20 июля 1923 г., 97 арк.
- 1.176. *Спр. 98.* Постановление ВЦИК о ремонте и оборудовании помещений совпартшкол и рабфаков; протоколы и выписки из протоколов заседаний Президиума, бюро Губпарткома, междуведомственной комиссии помощи больным и раненым красноармейцам. Доклад Президиуму губисполкома членов завкомов завода «Коты» и Черниговского чугунно-литейного о соединении их. Переписка с Черниговским Губпарткомом по хозяйственным и др. вопросам, 24 декабря 1921 г. – 10 ноября 1922 г., 116 арк.
- 1.177. *Спр. 143.* Протоколы заседаний губернской посевной комиссии и губернского продовольственного совещания (копии), 21 февраля – 21 сентября 1921 г., 25 арк.
- 1.178. *Спр. 181.* Постановления, приказы, протоколы и выписки из протоколов заседаний Президиумов ВУЦИК, Губисполкома, Губэкономсовещания,

ГубКНС, Губернского совета защиты детей о продлении срока для закрепления имущества, отобранного комнезамами, об освидетельствовании паровых котлов и аппаратов работающих под давлением, планы и сметы по продналогу на 1922-1923 гг. на Черниговщине, 23 сентября – 29 декабря 1922 г., 449 арк.

1.179. *Спр.* 185. Копии постановлений и циркуляров ВЦИК и СНК УССР о запрещении социально опасным гражданам пребывания в определённых местностях УССР, праве граждан изменять свои фамилии и отчества, об обеспечении работой инвалидов и демобилизованных воинов Красной армии; выписки из протоколов заседаний Президиумов ВЦИК и Черниговского губисполкома; списки членов Волосковской трудовой мукомольной артели «Рабочий» и др., 16 февраля 1922 г. – 1 ноября 1924 г., 422 арк.

1.180. *Спр.* 223. Протоколы и выписки из протоколов заседаний Президиума Губисполкома, Губэкономсовещания, Губпродтройки, Кролевецкого уисполкома; переписка с губернскими учреждениями о проведении продналоговой кампании; ежедневные и десятидневные ведомости о поступлении продналога на Черниговщине, 6 сентября 1922 г. – 15 января 1923 г., 163 арк.

1.181. *Спр.* 225. Протоколы заседаний Президиума Черниговского губисполкома, 7 декабря 1922 г. – 31 декабря 1923 г., 288 арк.

1.182. *Спр.* 232. Протоколы и выписки из протоколов секретариата Губэкономсовещания, губернской мельничной комиссии, бюро по учёту и реализации госфондов. Финпланы отделов губпродкома, заключение комиссии по расходной смете на 4-й квартал 1922 г., смета расходов на оборудование лаборатории, заготовительных контор Черниговского губпродкома. Инструкция о порядке покрытия расходов по проведению налоговой кампании в 1922-1923 гг. Сведения о выполнении налога и др., 30 сентября 1922 г. – 3 марта 1923 г., 190 арк.

1.183. *Спр.* 284. Протоколы заседаний Черниговской губернской налоговой комиссии, 29 мая 1923 г. – 5 января 1924 г., 78 арк.

1.184. *Спр.* 292. Годовые отчеты о деятельности отделов Черниговского губисполкома за 1923 год, декабрь 1923 г. – февраль 1924 г., 428 арк.

1.185. *Спр.* 326. Протоколы заседаний Президиума Черниговского губисполкома (копии), 19 января – 10 августа 1925 г., 179 арк.

Ф. Р-18. Городнянский уездный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов трудящихся (уисполком), с. Городня, Черниговской губернии. 1920-1924 рр.

оп. 1

1.186. *Спр.* 58. Приказы Уисполкома; протоколы собраний членов сельсоветов об организации продовольственной комиссии; телеграммы, продсводки, ведомости заготовки и наличия зерновых и бобовых культур на ссыпных пунктах, выполнении продразверстки по уезду, 14 января 1921 г. – 3 января 1922 г., 476 арк.

Ф. Р-20. Остерский уездный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (уисполком), г. Остер, Черниговской губернии. 1920-1924 рр.

оп. 1

1.187. *Спр.* 136. Материалы проведения продналога в Остерском уезде (приказы, циркуляры, протоколы, переписки, акты, сводки, списки, телеграммы), 21 июня 1921 г. – 20 января 1922 г., 634 арк.

Ф. Р-26. Исполнительный комитет Антоновского волостного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (волисполком), с. Антоновичи, Черниговского уезда. 1921-1926 рр.

оп. 1

1.188. *Спр.* 4. Декреты, постановления ВУЦИК, СНК Украины, циркуляры Наркомпрода, губотуправа, протокол заседания 6-го уездного съезда советов, выписки из протоколов заседаний коллегии уотуправа, приказы уисполкома по

сельсоветам и комнезамам, приказы увоенкомата по упродкому Довжицкого райпродкома, 13 января – 30 декабря 1921 г., 498 арк.

Ф. Р-28. Велико-Щимельский волостной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, с. Великий Щимель, Городнянского уезда. 1920-1924 гг.

оп. 1

1.189. *Спр.* 23. Постановления, распоряжения, приказы, циркуляры ВУЦИКа, СНК, УССР, губисполкома, губпродкома, Городнянского уисполкома, уотуправа и упродкома; протокол V Городнянского уездного съезда советов, 31 января 1921 г. – 22 декабря 1922 г., 234 арк.

Ф. Р-47 Исполнительный комитет Пакульского волостного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (волисполком), с. Пакуль, Черниговского уезда. 1920-1923 гг.

оп. 1

1.190. *Спр.* 19. Сводки о количестве продразверстки по селам волости, акты реквизиции у населения крупного рогатого скота и овец, раздела имущества граждан и др., 28 июля – 9 декабря 1920 г., 33 арк.

1.191. *Спр.* 264. Циркуляры уисполкома, упродкома, выписки из протокола заседаний, уэкономсовещания, переписка с сельсоветами о выполнении, сроках сдачи продналога, о раскрытии утаенной земли, 17 мая – 15 декабря 1922 г., 98 арк.

Ф. Р-52. Исполнительный комитет Слабинского волостного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (райисполком), с. Слабин, Черниговского уезда. 1920-1925 гг.

оп. 1

1.192. *Спр.* 142. Постановления, приказы, циркуляры и инструкции СНК УССР, губисполкома, упродкома, переписка с сельсоветами о выполнении

продналога; предоставлении льгот неимущим налогоплательщикам; ведомости поступления продналога; списки плательщиков и недоимщиков продналога, 26 сентября 1921 г. – 20 июля 1922 г., 435 арк.

Ф. Р-65. Черниговский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окрисполком), г. Чернигов. 1923-1929 гг.

оп. 1

1.193. *Спр. 166.* Приказ правительственной комиссии об украинизации при Черниговском окрисполкоме, циркуляры окрадинотдела, окрисполкома, губкома, инструкции о сельских ревизионных комиссиях, о работе прикрепленных к районам членов и кандидатов Окрика, выписки из протоколов заседаний Президиума Черниговского окрисполкома, план и программа обследований окрисполкомов и переписка с ними по вопросам административно-организационного характера, 25 марта – 11 октября 1925 г., 300 арк.

1.194. *Спр. 180.* Протокол заседания Президиума окрРИКа, резолюции принятые I и II окружным съездом Советов Черниговщины, резолюции по обследованию окрземуправления, окружным съездом Советов Черниговщины, резолюции по обследованию окрземуправления, окркомвнутторга и проч., тезисы по докладу о местном бюджете Черниговского округа, об итогах проведенной избирательной кампании и по другим докладам, 3 февраля – 25 августа 1925 г., 93 арк.

оп. 5

1.195. *Спр. 1.* Распоряжения и циркуляры ВУЦИК'а и Совнаркома и переписка с губернскими и окружными отделами о проведении единого сельскохозяйственного налога и предоставлении льгот сельской бедноте и семьям красноармейцев, о взыскании недоимок по налогам, о денежной реформе, положение о десятихатках, о немедленном рассмотрении жалоб на неправильные действия местных властей и другим вопросам; сведения о

бандах, оперирующих в Черниговском округе, 3 января 1923 г. – 31 декабря 1924 г., 273 арк.

1.196. *Спр.* 123. Постановления и выписки из протоколов бюро Черниговского окрпарткома и райпарткомов о подготовке к перевыборам советов, комитетов незаможных селян и кооперативных органов, о хлебозаготовке, посевной кампании, применении нового закона о сельскохозяйственном налоге, ликвидации неграмотности, о социалистическом соревновании и другим вопросам; план работы бюро окрпарткома, 3 января – 28 декабря 1929 г., 511 арк.

Ф. Р-78. Исполнительный комитет Остерского районного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Остер, Черниговского округа. 1921-1924 гг.

оп. 1

1.197. *Спр.* 8. Протоколы заседаний Президиума райисполкома, 1-го районного съезда Советов о едином сельскохозяйственном налоге, об организации судебно-земельных комиссий, о ликвидации недоимок по всем видам налога и другим вопросам, 28 февраля – 22 ноября 1923 г., 355 арк.

Ф. Р-79. Пакульский районный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (райисполком), с. Пакуль, Черниговского округа. 1922-1925 гг.

оп. 1

1.198. *Спр.* 58. Материалы о проведении продналоговой кампании (распоряжения, переписка, сведения и др.), 25 марта – 26 июня 1923 г., 72 арк.

оп. 11

1.199. *Спр.* 2. Распоряжения Черниговского губисполкома и окрпродкома об увеличении поступления налога натурой, о предотвращении сдачи зараженного вредителями зерна в счет налога, о правильном обложении

сельскохозяйственным налогом семей красноармейцев, о взыскании недоимок за 1922 год, 5 октября 1923 г. – 10 ноября 1924 г., 8 арк.

Ф. Р-138. Исполнительный комитет Мало-Осняковского сельского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (сельсовет), с. Малые Осняки, Пакульской волости, Черниговского уезда, Черниговской губернии. 1919-1923 рр.

оп. 1

1.200. *Спр.* 1. Постановления, приказы и распоряжения губернского и уездного комиссариатов по военным делам, чрезвычайной комиссии по борьбе с бандитизмом, контрреволюцией и спекуляцией, 3 января 1920 г. – 29 декабря 1921 г., 805 арк.

Ф. Р-210. Чемерский волостной комитет незаможных селян. 1919-1922 рр.

оп. 1

1.201. *Спр.* 6. Постановления, циркуляры и распоряжения губпродкома и уисполкома; сведения и переписка с уисполкомом и сельКНС о выполнении продразверстки, участии сельКНС в продработе, 3 января – 9 апреля 1921 г., 25 арк.

1.202. *Спр.* 10. Протоколы волостного съезда объединённых заседаний волисполкома и волКНС Чемерской волости, 19 января – 19 ноября 1921 г., 22 арк.

Ф. Р-305. Черниговская губернская контрольная комиссия и рабоче-крестьянская (ГУБ КК – РКИ). Продовольственная инспекция. 1919-1921 рр.

оп. 1

1.203. *Спр.* 72. Документы о продовольственном вопросе (приказы, циркуляры, протоколы, переписка), 28 ноября 1919 г. – 8 марта 1921 г., 693 арк.

Ф. Р-442. Управление Черниговской губернской советской рабоче-крестьянской милиции, г. Чернигов. 1921-1925 рр.

оп. 4

1.204. *Спр.* 9. Секретные циркуляры, распоряжения и переписка с Главмилицией о мерах борьбы с уголовным бандитизмом, о продналоговой кампании, о личном составе губмилиции и др. вопросам, 27 октября 1922 г. – 17 февраля 1923 г., 95 арк.

Ф. Р-507. Подотделсельского хозяйства Черниговского уездного земельного отдела, г. Чернигов, Черниговской губернии. 1920-1924 рр.

оп. 1

1.205. *Спр.* 317. Декреты, постановления, циркуляры, инструкции, распоряжения СНК, ВУЦИК, НКЗ, Черниговского губисполкома и губземотдела: о взимании платы за товары отпускаемые государством для единоличных хозяйств, организации народных домов, государственном страховании, проведении продналоговой и посевной кампаний, регистрации с/х коллективов, ликвидации сельских земельных комиссий, порядке взимания гербового сбора; льготах переселенцам и расселенцам, деятельности волостных землеустроительных троек; резолюции 2-го губсъезда земотделов; протоколы заседаний 7-го уездного съезда советов, упарткома и уисполкома, 27 декабря 1921 г. – 30 декабря 1922 г., 295 арк.

Ф. Р-593. Черниговский отдел народного образования Черниговского губисполкома. 1920-1923 рр.

оп. 1

1.206. *Спр.* 655. Циркуляры, отчеты, анкеты о работе агитаторов по продкампании и сборник №3 декретов, инструкций и распоряжений по продналогу, 21 июля – 14 декабря 1921 г., 90 арк.

Ф. Р-600. Черниговский окружной отдел народного образования (ОкрОНО) окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Чернигов. 1923-1926 рр.

оп. 1

1.207. *Спр. 1417.* Сводки о поступлении сельскохозяйственного налога с районов округа, 1 июля 1924 г. – 17 февраля 1925 г., 80 арк.

Ф. Р-776. Черниговский губернский плановый отдел. 1922-1926 гг.

оп. 1

1.208. *Спр. 121.* Резолюция коллегии Наркомфина СССР о системе обложения, протоколы заседаний губплана и губернской налоговой комиссии, доклады губплана и губисполкома о ходе проведения кампании по единому сельхозналогу, 1 января – 30 июня 1925 г., 197 арк.

Ф. Р-944. Черниговское окружное статистическое бюро (Окрстатбюро), г. Чернигов. 1924-1929 гг.

оп. 1

1.209. *Спр. 150.* Выписки из протоколов заседания Черниговского губисполкома и губернской административно-территориальной комиссии и документы к ним о присоединении населенных пунктов Добрянского района к Репкинскому району, о расформировании Сновского округа; копии протоколов заседания комиссии по учету стоимости бюджетного набора госплана; доклад по обследованию промышленных предприятий г. Чернигова и Черниговского уезда; отношение Окрфинотдела Райисполкомам об обложении сельскохозяйственным налогом доходов от второстепенных отраслей сельскохозяйственных и неземледельческих заработков; сведения о городах и пригородах Черниговской губернии и др. документы, 10 февраля 1925 г. – 20 февраля 1926 г., 165 арк.

1.210. *Спр. 155.* Сведения о преступности и охране общественной безопасности и порядка, о поступлении государственных налогов и доходов по районам, списки ярмарок по Черниговскому округу, удостоверения личности сотрудников окрстатбюро, 21 января 1925 г. – 15 мая 1927 г., 98 арк.

1.211. *Спр. 1260.* Статистические сведения о самообложении сельского населения за 1927-1928 бюджетный год, 1927-1928 гг., 32 арк.

Ф. Р-1282. Фінансовий відділ виконавчого комітету Чернігівської губерньської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1922-1927 рр.

оп. 4

1.212. *Спр. 83.* Протоколи засідань губерньської податкової комісії, 27 квітня 1925 р., 77 арк.

Ф. Р-1287. Черниговский окружной финансовый отдел (ОКРФО). 1923-1929 рр.

оп. 1

1.213. *Спр. 57.* Копии циркуляров ВЦСПС, Черниговского губернского финотдела об укреплении налогового аппарата, о взимании сельскохозяйственного налога и выдаче иностранным фирмам патентов, 8 октября 1923 г. – 11 июня 1924 г., 46 арк.

1.214. *Спр. 1413.* Статистические ведомости и отчеты о поступлении сельхозналога по Черниговскому округу, июнь-сентябрь 1926 г., 304 арк.

1.215. *Спр. 2170.* Постановления и переписка с окружным, районными исполкомами, окрземотделом и др. организациями о проведении кампании единого сельскохозяйственного налога и самообложения; протоколы заседаний окружного и городского исполкомов об организации налоговых комиссий, протоколы окрналоговой комиссии и окружной конкурсной комиссии при окрземотделе и др. документы, 2 апреля 1928 г. – 30 апреля 1929 г., 483 арк.

1.216. *Спр. 2184.* Циркуляры, инструкции и планы Окрфинотдела о порядке проведения и нормах обложения сельхозналогом на 1928-1929 год, 3 апреля 1928 г. – 15 апреля 1929 г., 283 арк.

Ф. Р-1594. Исполнительный комитет Блистовского волостного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (волисполком), с. Блистова, Сосницкого уезда. 1919-1923 гг.

оп. 1

1.217. *Спр. 11.* Декреты, постановления, инструкции ВУЦИК и СНК УССР, Уисполкома, протоколы волостных съездов советов, заседаний волисполкома и сельсоветов по вопросу перевыборов, 4 января – 4 ноября 1921 г., 246 арк.

Ф. Р-2803. Черниговское губернское рабочее бюро при губернской особо-продовольственной комиссии. 1920-1925 гг.

оп. 1

1.218. *Спр. 15.* Приказы и акт обследования по Козелецкому рабочему бюро; переписка с Украинским рабочим сельскохозяйственным продбюро («укррабсельхозпродбюро») о работе продотрядов; ведомости о выполнении продналогов по волостям и др., июль 1921 г. – январь 1922 г., 94 арк.

Ф. Р-3939. Продовольственный отдел Волынского волостного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (волисполком), с. Волынки, Сосницкого уезда. 1919-1923 гг.

оп. 1

1.219. *Спр. 104.* Декреты, постановления, приказы, инструкции, циркуляры СНК УССР, Наркома продовольствия УССР, Губопродкома, Уопродкома о выполнении разверстки, борьбе с бандитизмом, спекуляцией, поднятии промышленности и др. вопросам; уставы Черниговской и Конотопской религиозных общин, 3 декабря 1920 г. – 17 сентября 1921 г., 182 арк.

1.220. *Спр. 109.* Приказы, инструкции, циркуляры, губпродкомы, уопродкомы, переписки с сельсоветами о выполнении продразверстки, трудгужповинности, заготовке картофеля и др. вопросам, 5 января – 25 мая 1921 г., 137 арк.

Ф. Р-3999. Чернотичский районный Совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, с. Чернотичи, Чернотичского района, Сновского округа, Черниговской губернии. 1919-1926 рр.

оп. 1

1.221. *Спр.* 5. Постановление ВУЦИК о мерах борьбы с незаконным обложением, распоряжения и инструкции губисполкома о введении единого сельскохозяйственного налога, 2 июня 1923 г. – 15 апреля 1924 г., 128 арк.

Ф. Р-5080 Козелецкий повітовий революційний комітет (повігревком), м. Козелець Чернігівської губернії.

оп. 1

1.222. *Спр.* 3. Розпорядження та обіжники центральних та губернських органів, повітових – ревкому, виконкому, військкомату та ін.; протоколи засідань губревкома; листування з повітовими та волосними установами про перевибори виконкомів та комбідів, боротьбу з бандитизмом, епідеміями, наявністю коней, упряжі та інших питань, 12 грудня 1919 р. – 23 грудня 1920 р., 398 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.223. Голод 1921-1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів / [упоряд. : О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

2.224. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав, 1990. – 605 с.

2.225. Graziosi Andrea Collectivisation, Revoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales (a travers les rapports du GPU d'Ukraine de fevrier-mars 1930) // Cahiers du Mond Russe/ Russie – Empire russe Union Sovietique – Etas independants. – Paris. – 1994. – Vol. XXXV (3). – P. 437-632.

- 2.226. Два года работы правительства 1926/1927 – 1927/1928. Материалы к учету правительства УСРР на X съезде Советов УСРР. – Х. : Государственное изд-во, 1929. – 194 с.
- 2.227. Декреты советской власти : [в 20 т.]. – М. : ИНФРА, 1986. – Т. 12. – 210 с.
- 2.228. Декреты советской власти : [в 20 т.]. – М. : ИНФРА, 1987. – Т. 13. – 285 с.
- 2.229. Документи українського комунізму/ [вступна стаття І.Майстренка]. – Нью-Йорк: вид-во «Пролог», 1962. – 232 с.
- 2.230. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / [ред. упорядн. П. Бачинський]. – К.: Наукова думка, 1999. – 640 с.
- 2.231. Как ломали НЭП. Стенограммы Пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. : в 5т. / [под общ. ред. А.Н. Яковлева]. – М.: Международный фонд «Демократия», Материк, 2000. – Т. 5. Пленум ЦК ВКП(б) 10-17 ноября 1929 г. – 703 с.
- 2.232. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 / [за ред. С.В. Кульчицького]. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
- 2.233. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / [упоряд. та авт. вступ. ст. В. Васильєв, Л. Віола]. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
- 2.234. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства: 1927-1935 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 575 с.
- 2.235. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК : [у 3 т.] – К.: Політвидав, 1979. – Т.2. – 852 с.
- 2.236. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [у 2 т.] – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1. – 1007 с.
- 2.237. XIV конференция РКП(б). Стенографический отчет. – М. – Л. : Госполитиздат, 1925. – 335 с.
- 2.238. II конференция финотделов 1921 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1922. – 126 с.
- 2.239. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1924-1925 рік. – Х. : Державне вид-во, 1926. – 48 с.

- 2.240. КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – К.: Політвидав, 1984. – 575 с.
- 2.241. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК: [в 10 т.]. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т.2. : 1917-1922. – 606 с.
- 2.242. КПУ в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК: [в 2 т.]. – К.: Издательство политической литературы, 1958. – Т.1. – 704 с.
- 2.243. Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919-1920 рр.) : збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 862 с.
- 2.244. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 5 т. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т.1. : 1919-1928 гг. – 784 с.
- 2.245. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины : 2-е издание. – Х.: (Б.в.), 1919. – №8. – 318с.
- 2.246. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД, 1918-1939. Документы и материалы : в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1.: 1918-1922 гг. – 864 с.
- 2.247. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД, 1918-1939. Документы и материалы : в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 2.: 1923-1929 гг. – 987 с.
- 2.248. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик : сборник документов : в 3 т.: 1917-1936 гг. – Т.2. – М. : Госполитиздат, 1960. – 520 с.
- 2.249. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – Т. 1.: Май 1927 – ноябрь 1929 – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 880 с.
- 2.250. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – Т.2.: Ноябрь 1929 – декабрь 1930 – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.

- 2.251. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – Т. 3.: Конец 1930-1933. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.
- 2.252. Україна в ХХ столітті: збірник документів і матеріалів (1900-1939) / [А.Г. Слюсаренко та ін.]. – К.: Вид-во Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1997. – 446 с.

3. Періодика

- 3.253. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 144-150.
- 3.254. Информации // Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1919. – 25 марта. – С. 3.
- 3.255. Кактынь А. Письмо из Украины. Хлеб насущный / А. Кактынь // Экономическая жизнь. – 1922. – № 1. – С. 1-5.
- 3.256. Качинский В.М. Стихия и сельское хозяйство степных / В. М. Качинский // Хозяйство Украины. – 1928. – № 4. – С. 9-16.
- 3.257. От разверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – № 69. – С. 1-5.
- 3.258. Попов И.В. Советская налоговая политика / И .В.Попов // Вестник финансов. – 1927. – № 11. – С. 61-63.
- 3.259. Популяризувати нові пільги // Червоне село. – 1930. – № 4. – С. 19-20.
- 3.260. «Про заходи щодо розкуркулення селян» // Постанови ВУЦВК і РНК УРСР. – 1929. – 14 липня. – С. 3.
- 3.261. Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР / В. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 23-43.
- 3.262. Чернов М. Піврічні підсумки і чергові завдання хлібозаготівельної кампанії України / М. Чернов // Більшовик України. – 1928. – № 1. – С. 10-14.

Література

4. Монографії та брошури

- 4.263.Альтерман А.Я. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Я. Альтерман. – Х.: ДВУ, 1928. – 208 с.
- 4.264.Анісімов Н. Радянське селянство / Н. Анісімов. – К.: Політвидав України, 1946. – 95 с.
- 4.265.Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. / П. І. Бакуменко. – К. : Політвидав України, 1960. – 107с.
- 4.266.Большаков А.М. Деревня 1917-1927 / А. М. Большаков. – М. : Государственное изд-во, 1927. – 470 с.
- 4.267.Большаков А.М. Современная деревня в цифрах / А. М. Большаков. – Л. : Государственное изд-во, 1925. – 112 с.
- 4.268.Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток / В. В. Бондаренко. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 442 с.
- 4.269.Бунич И.Л. Золото партии: историко-публицистическое исследование / И. Л. Бунич. – К: А.С.К., СПб: Облик, 2000. – 350 с.
- 4.270.Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення[2-ге вид. випр. і доп.] /О.М. Бут, П.В. Добров. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.
- 4.271.Бухарин Н. И. Заметки экономиста / Н. И. Бухарин. – М. – Л.: Государственное изд-во, 1928. – 55 с.
- 4.272.Бухарин Н.И. К вопросу о закономерностях переходного периода: Критические замечания на книгу Е. Преображенского «Новая экономика» / Н. И. Бухарин. – М. – Л.: Московский рабочий, 1928. – 91 с.

- 4.273. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М.: Политиздат, 1989. – 511 с.
- 4.274. Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, Шахтинского дела и задачи партии. К итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании Ленинградской ВКП(б) 13 апреля 1928 г. / Н. И. Бухарин. – Л.: Прибой, 1928. – 91 с.
- 4.275. Валенштайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время / А. Валенштайн. – М.: Экономист, 1924. – 158 с.
- 4.276. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискус: [монографія] / Г. М. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний ун-т, 2008. – 314 с.
- 4.277. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 : перевод с фр., 2-е изд. / Н. Верт. – М.: ИНФРА, 1999. – 544 с.
- 4.278. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років. Злочини проти народу /О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273 с.
- 4.279. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917 – 1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Юніверс, 2006. – 303с.
- 4.280. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О. І. Ганжа. – К. : Вид-во Інституту історії України НАНУ України, 2000. – 208 с.
- 4.281. Генкина Е.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921-1922 гг.) / Е. Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 502с.
- 4.282. Голець В.В. Кооперація і НЕП (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Голець. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 244 с.
- 4.283. Голод 1932 – 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [відп. ред. В.М.Литвин]. – К: Наукова думка, 2003. – 888с.
- 4.284. Гончаров А.Д. Ленинская аграрная политика /А.Д. Гончаров, П.Я. Гуров. – М.: Политиздат, 1973. – 190 с.

- 4.285. Гоцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929-1930 рр./ С. Гоцуляк. – Х.: Політвидав, 1930. – 130 с.
- 4.286. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – 95 с.
- 4.287. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Х.: Видавництво НУВС, 2001. – 276 с.
- 4.288. Гришко В.І. Москва сльозам не вірить: народовбивство по-кремлівськи / В. І. Гришко; [О.Коновал (упоряд.), О.Шугай (ред.)]. – К: Юніверс, 2003. – 242с.
- 4.289. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії/ Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- 4.290. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. – Х.: Видавництво ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
- 4.291. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : Госполитиздат, 1923. – 64 с.
- 4.292. Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.): монографія / Л. В. Гуцало. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 227 с.
- 4.293. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- 4.294. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. – М.: Наука, 1979. – 359 с.
- 4.295. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
- 4.296. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. / П. М. Денисовець – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – 154 с.
- 4.297. Дерев'якін Т.І. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації / Т. І. Дерев'якін. – К.: Політвидав України, 1980. – 151 с.

- 4.298. Доценко О.Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках ХХ ст. : навчальний посібник / О. Г. Доценко. – К.: Правові джерела, 2002. – 223 с.
- 4.299. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М.: Наука, 1978. – 493 с.
- 4.300. Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства / В. П. Дьяченко. – М. : Госполитиздат, 1947. – 475 с.
- 4.301. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608с.
- 4.302. Заволнюк О.М. Новітня аграрна історія України/ О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2004. – 288 с.
- 4.303. Залесский М.Я. Налоговая политика советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М.: ГИЗ, 1940. – 108 с.
- 4.304. Зеленин И.Е. Совхозы в первое десятилетие советской власти: 1917-1927 / И. Е. Зеленин. – М.: Наука, 1972. – 392 с.
- 4.305. Іваненко В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій Південного регіону: [монографія] /В. Іваненко, І.Щенко. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2006. – 280 с.
- 4.306. Игошина М. Продналог – составная часть НЭПа/ М. Игошина. – Х. : Политиздат Украины, 1961. – 47 с.
- 4.307. История России / [сост. и отв. ред. Радугин А.А.]. – М.: Центр, 1998. – 352 с.
- 4.308. Історія селянства Української РСР. –Т.2.: Від Великого Жовтня до наших днів / [ред. кол. І.І.Компонієць, І.Х.Ганжа, І.І.Слинько]. – К.: Наукова думка, 1967. – 534с.
- 4.309. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / [під ред. В.А. Смолія]. – Т.2. /В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
- 4.310. Історія українського селянства: нариси у 2 т. / [під ред. В.А. Смолія]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 653 с.

- 4.311. Історія Української РСР : [у 8 т. та 10 кн.] / [під гол. ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 6.: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941) – 544 с.
- 4.312. История советского крестьянства: в 5т. /АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1986. – Т.1.: Крестьянство в первое десятилетие советской власти (1917-1927 гг.) – 455 с.
- 4.313. История социалистической экономики СССР : в 7 т. – М.: Наука, 1977. – Т. 3.: Создание фундамента социалистической экономики в СССР 1926-1933 гг. – 535 с.
- 4.314. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» /В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – 304 с.
- 4.315. Калініченко В.В. Селянське господарство України в до колгоспний період (1921-1929)/ В. В. Калініченко. – Х.: Вид-во «Основа» при ХГУ, 1991. – 131 с.
- 4.316. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
- 4.317. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук : «Відлуння», 2003. – 324 с.
- 4.318. Конквест Роберт Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор : пер. з англ. / Р. Конквест. – К: Либідь, 1993. – 384 с.
- 4.319. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 535 с.
- 4.320. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші.: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу /С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.
- 4.321. Коцур В.П. Історіографія історії України : курс лекцій /В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 575 с.
- 4.322. Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.) / Ю. С. Кукушкин. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1968. – 294 с.
- 4.323. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937) / С. В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1979. – 256 с.

- 4.324. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 424с.
- 4.325. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 397 с.
- 4.326. Кульчицький С.В. Почему он нас уничтожил?: Сталин и украинский Голодомор / С. В. Кульчицький. – К: ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. – 208 с.
- 4.327. Кульчицький С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР /С.В. Кульчицький, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.
- 4.328. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939рр.) / С. В. Кульчицький // Україна крізь віки. У 13-ти томах. – Т.11. – К.: Альтернативи, 1999. – 420 с.
- 4.329. Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 142 с.
- 4.330. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.
- 4.331. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927-1928 рік / О. Кушнір. – Х.: Радянський селянин, 1927. – 85 с.
- 4.332. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 159 с.
- 4.333. Ленин В.И. Полное собрание починений : 5-е изд. / В. И. Ленин – М.: Издательство политической литературы, 1970. – Т.43. – 562 с.
- 4.334. Литвин В.М. Україна : Міжвоєнна доба (1921-1938) /В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.
- 4.335. Ливенский М. Продналог и голодающие районы / М. Ливенский. – М.: Красная новь, 1922. – 8 с.

- 4.336. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) / Р. Д. Лях. – К.: Вища школа, 1975. – 118 с.
- 4.337. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕПу / С. Р. Лях. – К.: Вища школа, 1990. – 125 с.
- 4.338. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: Інститут історії України, 1995. – 224 с.
- 4.339. Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 245 с.
- 4.340. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г.Л.Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.
- 4.341. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921-1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Х.: Вища школа, вид-во при ХДУ, 1974. – 167 с.
- 4.342. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монографія / О. В. Михайлюк. – Д. : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.
- 4.343. Михайльченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михайльченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 406 с.
- 4.344. Мороз О.Г. Українське селянство у першій половині ХХ століття (трагедія і героїзм) / О.Г. Мороз, С.М. Злупко. – Львів: Універсам, 1997. – 165 с.
- 4.345. Мошков Ю.А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства / Ю. А. Мошков. – М.: МГУ, 1961. – 35 с.
- 4.346. Налоги и налогообложение. 2-е изд. / [под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской]. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
- 4.347. Народное хозяйство Украины в 1921 г. – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1922. – 886 с.
- 4.348. Панченко П.П. Аграрна історія України: підручник : 2-ге вид., випр. і доп. / П.П. Панченко, В.А. Шмарук. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342с.
- 4.349. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919-1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.

- 4.350.Першин П.М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої Соціалістичної революції / П. М. Першин. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 548 с.
- 4.351.Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму / П. М. Першин. – К. : «Наукова думка», 1973. – 339с.
- 4.352.Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 роках ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля)/ В. І. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
- 4.353.Петровський В.В. Історія України. Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі /В.В. Петровський, П.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
- 4.354.Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX – XX вв.: [учеб. пособие] /Н.Е.Петухова. – М.: Вузовский учебник, 2009. – 416 с.
- 4.355.Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства. / А. В. Пешехонов – Х. : ГВУ, 1922. – 17 с.
- 4.356.Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації /О.А. Пиріг. – К.: Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2001. – 274 с.
- 4.357.Плотников К.Н. Очерки истории бюджета Советского государства /К.Н. Плотников. – М.: Госфиниздат, 1955. – 556 с.
- 4.358.Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920-1940 роках : розгром української еліти й українського селянства. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1973. – 123 с.
- 4.359.Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) /[С.В. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін.]. – К.: Генеза, 2003. – 448 с.
- 4.360.Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ – ХХ ст.: історичні нариси /[відп. ред. В.А. Смолій].– К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- 4.361.Поляков Ю.А. Переход к НЭПу и советскоекрестьянство/ Ю. А. Поляков. – М.: Мысль, 1967. – 511с.

- 4.362. Радянське село: рубежі, перспективи / [за заг. ред. А.С. Зашкільняка]. – Львів: Вища школа, 1977. – 128 с.
- 4.363. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу Української революції 1917-1921 рр. / В.Я. Ревегук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. – 188 с.
- 4.364. Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2006. – 288 с.
- 4.365. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу: монографія / Ю. А. Святець. – Д.: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007. – 216 с.
- 4.366. Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932 рр.) / І. І. Слинько. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 324 с.
- 4.367. Смирнов В.М. Соціальна політика в Україні в період НЕПу. (Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості) / В. М. Смирнов. – Х.: Харків Юридичний, 2010. – 294 с.
- 4.368. Соколов Н.Г. Налоговая политика Советского государства в доколхозный период / Н. Г. Соколов. – Куйбышев, 1981. – 88 с.
- 4.369. Сторінки історії радянського суспільства : факти, проблеми, люди / [за заг. ред. А.Т. Кінкулькіна]. – К.: Радянська школа, 1990. – 512 с.
- 4.370. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
- 4.371. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
- 4.372. Тепцов Н.В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М.: Изд-во Знание, 1990. – 64 с.
- 4.373. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине / Ю.И. Терещенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 256 с.
- 4.374. Толкушкин А.В. История налогов в России / А. В. Толкушкин. – М.: «Юристъ», 2001. – 432 с.

- 4.375. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. : у 3 т. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1968. – 462 с.
- 4.376. Філіпов Р. Соціалістичне будівництво та самооподаткування / Р. Філіпов. – Х.: Укрфілія Держфінвидаву СРСР, 1930. – 30 с.
- 4.377. Финансы СССР за XXX лет. – М.: Государственное финансовое издательство СССР, 1947. – 342 с.
- 4.378. Фреїшин-Чировський М. Нарис політичної історії України / М. Фреїшин-Чировський. – Львів : Піраміда , 1997. – 248 с.
- 4.379. Харитонов А.І. Історія України. Україна в 20-30-ті роки. Індустріалізація і колективізація сільського господарства в Україні : конспект лекцій / А. І. Харитонов. – Х.: ХІП, 1993. – 28 с.
- 4.380. Хоскінг Д. История Советского Союза. 1917-1991 / Д. Хоскінг. – М. : Изд-во Знание, 1995. – 510 с.
- 4.381. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки/ В. В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
- 4.382. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 350 с.
- 4.383. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г. И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
- 4.384. Шмелев Н. На переломе: перестройка экономики в СССР /Н. Шмелев, В. Попов. – М.: Изд-во Агентство печати новости, 1989. – 128 с.
- 4.385. Экономическая политика советской власти: хрестоматия по Ленину : 2-е изд., испр./[сост. Г.И. Крумин]. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – 374 с.

5. Статті та збірники матеріалів конференцій

- 5.386. Безнин М.А. Повинности российских колхозников в 1930-1960-е годы /М.А.Безнин, Т.М. Димони //Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 96-112.

- 5.387.Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920-1930-ті роки) / М. Т. Безотосний //Український історичний журнал. – 1993. – №2-3. – С. 97-104.
- 5.388.Ганжа И.Ф. Украинское село на пути к социализму /И.Ф. Ганжа, И.И. Слинько, П.В. Шостак //Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 151-224.
- 5.389.Голодомор 1932-1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: матеріали V міжнародної наук. конференції, (Київ, 24 лист. 2006 р.)/В.М.Чирков (відп. ред.),Міжнародна кадрова академія. – К.: МАУП, 2007. – 211с.
- 5.390.Денисовець П.М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. /П.М. Денисовець, О.П. Єрмак //Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 88-96.
- 5.391.Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час / С. С. Діброва //Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1996. – С. 12-35.
- 5.392. Доценко В.О. Колективізація єврейських національних районів Півдня України та Криму на початку 30-х років ХХ ст. / В. О. Доценко //Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – К. : Преса України,2012. – Випуск 3. – С. 64-70.
- 5.393. Дробот І.І. Видавнича справа в Україні 20-30-х рр.ХХ ст. / І. І. Дробот //Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С.349-350.
- 5.394.Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів : матеріали IV Міжнародної наукової конференції, (Київ, 25 лист. 2005 р.) – К.: МАУП, 2006. – 296с.
- 5.395.Журба М.А. Селянська кооперація національних меншин України в 20-ті роки ХХ ст. / М. А. Журба //Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – К. : Преса України, 2001. – Вип. 11. Історія. – С. 30-43.

- 5.396. Зеленин І.Е. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932-1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) / И. Е. Зеленин // Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, (Київ, 9-10 вер. 1993 р.) – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 45-52.
- 5.397. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 15-27.
- 5.398. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4 – С. 3-10.
- 5.399. Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941) / С. В. Кульчицький // Сторінки історії України: ХХ ст. – К. : Либідь, 1992. – С. 61-105.
- 5.400. Кульчицький С.В. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування / С. В. Кульчицький // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 21-24.
- 5.401. Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самооподаткування селян в УСРР 1928-1930 рр. / Т. Ю. Козацька // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали п'ятих наукових читань присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ : «Інфолайн», 2004. – С. 151-157.
- 5.402. Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1932рр.): причини та наслідки / В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 1. – К. : Наукова думка, 1991. – С.59-69.
- 5.403. Марочко В.І. Голод на Україні (1932-1933 рр.) / В.І. Марочко, Є.П. Шаталіна // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 104-112.
- 5.404. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38-45.
- 5.405. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928 рр.) / А. Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 76-87.

- 5.406.Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні нової економічної політики /О. А. Пиріг //Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С. 92-101.
- 5.407.Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні 1920-22рр. / В. І. Петренко //Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Вип.IV. – Вінниця : Тезис, 2002. – С. 63-67.
- 5.408.Ревегук В.Я. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років) / В. Я. Ревегук //Історична пам'ять: науковий збірникПолтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. – Полтава: АСМІ, 2008. – №2. – С. 32-49.
- 5.409.Ревегук В.Я. Організація товарообміну на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918-1920 рр.) /В.Я. Ревегук, О.О. Нестуля //Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 17. – К. : «Наукова думка», 1983. – С. 35-40.
- 5.410.Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт //Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
- 5.411.Савченко Л. Пряме оподаткування і фінансовий контроль (історія і сучасність) / Л. Савченко //Науковий вісник УФЕІ (збірник наукових праць). – Ірпінь, 1999. – №2(5). – С. 112-118.
- 5.412.Саппа М. 1919 рік – перша спроба колективізації / М. Саппа //Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 228-237.
- 5.413.Смирнов В. Соціальна політика в українському селі в період НЕПу / В. Смирнов //Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. Заснований 1882 р. – 2007. –№6. – С. 89-109.
- 5.414.Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми / Ю. Шаповал //Генеза. – 2004. – №1(9). – С. 112-121.
- 5.415. Шарпаций В.Г. Перша хвиля політичних репресій проти української інтелігенції (1921-1923 рр.) / В. Г. Шарпаций // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6:

Історичні науки : збірник. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С.21-30.

5.416.Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929-1932 роках //Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.109-123.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

6.417.Антоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Н. Антоян. – К., 1990. – 24 с.

6.418.Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти, проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Бакуменко. – К., 1992. – 26с.

6.419.Биченко С.М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921-1929 рр.) :автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» /С. М. Биченко. – Черкаси, 2010. – 20 с.

6.420.Георгізов Г.М. Українське селянство доби НЕПу: динаміка політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. М. Георгізов. – К., 2008. – 20 с.

6.421.Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» /Г. Т. Капустян. – Д., 2004. – 35 с.

6.422.Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928-1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2006. – 20 с.

- 6.423. Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928-1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. /Тетяна Юріївна Козацька. – Черкаси, 2005. – 217 с.
- 6.424. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-1930-х рр.: Історіографія: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06. /Віктор Петрович Коцур. – К., 1999. – 475 с.
- 6.425. Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Світлана Анатоліївна Міняйло. – Черкаси, 2007. – 232 с.
- 6.426. Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Паскаленко. – Черкаси, 2006. – 20 с.
- 6.427. Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» /Р. Ю. Подкур. – Д., 1999. – 18 с.
- 6.428. Стоян Т.А. Політична цензура в УРСР у 20- 30-ті рр. ХХ ст. : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. /Стоян Тетяна Андріївна. – К., 2010. – 473 с.
- 6.429. Субочев І.В. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928-1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / І. В. Субочев. – Д., 2006. – 18 с.